21 књига ДРУШТВА СВЕТОГА САВЕ књига 21

БРАСТВО

„Брат је мио које вере био“

XI

(СА ТРИ СЛИКЕ)

У БЕОГРАДУ

Штампарија Д. Димитријевића, Иван-бегова ул. бр. 1

1906.

Цена два динара за оне који нису чланови Друштва Св. Саве

УРЕДНИК ОВЕ КЊИГЕ

МОМЧИЛО ИВАНИЋ

ТАЈНИК ДРУШТВА СВЕТОГА САВЕ.

Србине, брате, родољубе,

Скоро ће се навршити двадесет година, од како је основано Друштво Св. Саве и од како послује на пољу народнога просвећивања, међусобнога упознавања и зближавања.

Потреба овакога друштва у народа нашега манифестована је најбоље оним сјајним одзивом, на који је оно наишло одмах у почетку своме са свих страна, из свих крајева српских, и којим је одликовано све до сада. Они силни прилози из свих места где Србин живи, који су саставили капитал од по милиона, сведочили су и сведоче, да има Срба који маре за свој народ, за земљу своју, за велику Отаџбину Србинову. А ако су данас ови прилози све ређи, опет не треба узети, да је овако родољубиво друштво народу нашем више непотребно, нити да се у њему угасио племенити жар за добро и бољитак народа свога. Јер је још Српство непросвећено, неослобођено и неуједињено, и још има родољуба, који су вољни и који се и на самртном часу сећају да приложе последњу лепту на олтар среће народа свога. А... камен по камен — ето палача, зрно по зрно — ето погача!... И нама је потребно, да и даље послујемо на овоме пољу народнога нам просвећивања и уједињења, и на копању овога камења и скупљању овога зрневља. А према приликама, у којима се

народ наш налази између Истока и Запада, нарочито данас, њему је ова помоћ наша данас још и потребнија но икад пре.

Зато је Главни Одбор Друштва Св. Саве одлучио, да још живље развије свој рад, да апелује на родољубе у свима крајевима српским, те да му они помогну било прилозима својим, било скупљањем прилога и пружањем јачих срестава Друштву за остваривање племенитога му задатка, било оснивањем пододбора, који би и морално и материјално порадили на остваривању великога задатка Друштвенога, те и на тај начин приложили свој мали дарак на велики олтар среће и благостања свога несрећног народа.

С тога се он обраћа и теби, пријатељу своме и осведоченоме пријатељу народа свога, и моли те, да се заузмеш у своме месту како умеш и можеш, те да се и његова лепта на овоме жртвенику народном што боље види и чује. Нек те ништа не плаши незахвалност светска, јер прави родољуби не раде за њу. Нека народу нашем буде добро, а место захвале његове ми ћемо уживати у добру његову и у бољој и светлијој му будућности, и његовој и својој!...

Пододбори су органи, којима Друштво изводи своју идеју. То су очи Друштвене и руке његове. А оно је данас без тих очију и без руку својих. Друштво нема ни редовних чланова својих, чији се улози могу трошити на циљеве Друштвене. Оно има само чланове добротворе и утемељаче, а њихови се прилози не могу трошити, него се може трошити само приход од њих. И нека су живи они! Нека је слава и оним родољубима, који и од свога

скромног иметка могу и хоће да одвоје по неколико стотина и хиљада динара на ове опште потребе народне! Али су Друштву нашем потребни и *редовни* чланови, који би му својим годишњим улозима пружали много више сре̄става но што их оно има данас.

Сем своје редовне радње на потпомагању цркава, школа, просвете и њихових заслужних радника у свима крајевима српским, Друштво жели, да појача и књижевни рад свој. Тако оно мисли, да, на првом месту реформише своје „*Браство*“, те да оно буде орган његов, огледало свега рада његова, које ће редовно излазити сваке године, с најпотребнијом *поуком* народу нашем. За тим оно мисли, да приступи и издавању других књига потребних народу нашем и да их растура у масу по најнижој цени. Исто тако оно би желело, да приређује и корисна путовања по народу нашем, ради проучавања и упознавања земље и народа нашега, и прилика у којима се он налази, као и ради истраживања путева и начина, како да му се помогне. А за све ово треба и срестава више. Њих има у народа нашега, само их треба прикупљати.

Зато Вас Главни Одбор братски моли, да Друштву у овоме будете на руци, те да или сами са својим пријатељима порадите на томе, или да будете добри известити Управу, на кога би она у Вашем месту и околини могла апеловати, па да се може надати успеху. Рад наш на овоме, видиш да није рад лични, странaчки, и од мала значаја; него е то рад за општу нашу *народну* ствар и од преголема значаја за живот и опстанак његов; а то значи: за опште добро наше. С тога се баш Главни

Одбор и нада одзиву Вашему, нада се помоћи Вашој и мисли да га нећете доводити у положај да ствара страшно уверење: да Србин не мари за будућност своју...

А ако је до сад, можда због разних сметњâ које су Друштву istављане споља, била завладала извесна апатија у Друштвеним редовима, па и Управи његовој, нема оправдана разлога да то и даље остане тако.

С тога, на посао пријатељу! На заједнички посао за заједничко добро наше и свега народа нашега, ма где он био и ма које вере био! —

Председник
Главног Одбора Друштва Св. Саве

Андра Ђорђевић
мин. у пенсији

Потпредседник

Милутин Марковић
члан Касац. Суда

Главни благајник

Михајло Јовановић суд. у пенсији

Подблагајник

Димитрије Јанковић чин. Нар. Банке

Тајници:

Момчило Иванић професор III гимназије, **Јован Миодраговић** професор II гимназије, **Душан Ђокић** судија

Чланови:

Светомир Николајевић посланик и опуномоћени министар у пенсији, **Сима Лозанић** ректор Универзитета, **Тића J. Марковић**, **Мијајло Павловић** трг., **Срета J. Стојковић** директор Реалке, **Јеврем Ђуровић** благајник Нар. Банке, **Живојин П. Симић** директор III гимназије, **Спаса К. Шуменковић** благајник општине града Београда, Д-р **Милорад Гођевац** лекар, **Лука Ћеловић** трговац, Д-р **Василије М. Јовановић** адвокат.

Књижничар:
Ђока Миловановић

ЧИТАОЦИМА БРАСТВА

Ова књига Браства у толико је одступила од досадашњих, што је по одлуци Главног Одбора у њу ушло и све, што је до сада улазило у засебне књиге Друштвене, под натписом **Друштво Светога Саве** (I—VI) и **Поменик Друштва Св. Саве** (I. II.), а те врсте садржина у овој се књизи налази под натписом *Друштво Светога Саве* и *Поменик.*

Уредништво

ПРЕГЛЕД САДРЖИНЕ

XI књиге „Браства“

СТРАНА

ДРУШТВО СВЕТОГ САВЕ

I

Основна правила „Друштва Св. Саве“.

Члан 1. — Друштво Светог Саве оснива се са задатком: да шири просвету и негује национално осећање и врлине у српском народу.

Члан 2. — Друштво ће свој задатак вршити:

а) издавањем ваљаних књига, слика и песама;

б) подизањем и потпомагањем школа и цркава, где буде потребно; и

в) новчаном помоћу, где она буде затребала.

Члан 3. — Материјална средства набављаће Друштво:

а) од годишњих улога редовних чланова;

б) од улога чланова утемељача;

в) од улога чланова добротвора;

г) од добровољних прилога и легата (завештања);

д) од приређивања беседа, предавања и престава; и

ђ) од продаје својих књига.

Члан 4. — Улози чланова утемељача и добротвора, добровољни прилози и завештања од 25 динара па на више, образују сталан фонд Друштвени, од кога ће се само интерес поред осталих прихода трошити на Друштвене сврхе.

Али, ако би каква изванредна потреба, а по српски народ важна, захтевала, да се и који део сталнога фонда утроши, то ће се учинити само онда, ако на то пристане већина чланова утемељача и добротвора. У таквом ће случају Главни Одбор доказану потребу на писмено члановима доставити и од њих мишљење изискати.

Члан 5. — Целим Друштвеним радом управља *Главни Одбор,* који ће у Београду становати.

Главни Одбор састоји се из 21 лица, а то су: један председник, један потпредседник, један главни благајник, један подблагајник, три тајника, два књижничара и 12 чланова.

За чланове Главног Одбора могу бити изабрани само чланови добротвори и утемељачи с потпуним улогом.

Пред сваку редовну скупштину иступа коцком из Главног Одбора једна трећина чланова.

Члан 6. — Чланове Главног Одбора и часнике бира Друштвена скупштина простом већином гласова.

И чланови Одбора и часници, који су иступили, могу поново бити изабрани.

Главни Одбор може и сâм попуњавати упражњена места оних својих чланова, који би престали бити чланови било премештајем било из других узрока, али ће о томе известити прву Друштвену скупштину.

Члан 7. — Главни Одбор је дужан сваке три године редовно сазивати главну скупштину у месецу јануару, а ванредно, кад год за потребно нађе.

За оне две године у том трогодишњем року, за које се редовна скупштина не сазива, дужан је Главни Одбор, да сваке године о Св. Сави објави биланс имаовног стања Друштвеног, потписан од надзорника.

Члан 8. — Скупштина бира из своје средине пет надзорника: тројицу за преглед рачуна а двојицу за прикупљање и бројање гласова па и за оверавање записника скупштинског.

Члан 9. — На редовним скупштинама Главни Одбор полаже извештај о своме трогодишњем раду као и о стању Друштвене имаовине; решава се о предлозима Главног Одбора и појединих чланова, ако би их било; бирају се нови чланови Главног Одбора на место оних, који су иступили; и, бира се из средине попуњеног Одбора часништво.

Члан 10. — Главни Одбор постараће се, да се установе пододбори, где буде потребно, а тако исто наименоваће поједина лица за своје повеценике.

Дужност пододбора и повереника састојаће се у томе, да помажу Главни Одбор у вршењу Друштвенога узвишеног задатка у смислу ових правила.

Члан 11. — Члан Друштва Св. Саве може бити сваки Србин и Српкиња и сваки пријатељ Српства и његове народне просвете.

Чланови су:

а) *редовни,* који дају ѓодишње пет динара улога;

б) *утемељачи,* који једном за свагда положе једну стотину динара, или по 25 дин. годишње за четири године;

в) *добротвори,* који једном за свагда уложе пет стотина динара.

Ако који од чланова утемељача, за две године од дана положене једне уплате главној благајни, не положи уплату која је на реду, онда се улог таквог члана сматра као прилог сталном фонду, а он престаје бити чланом.

Члан 12. — Сви чланови имају једнака права и дужности.

Сви чланови добивају Друштвене књиге бесплатно.

Чланови утемељачи добивају дипломе на чланство.

Чланови добротвори добивају Друштвену медаљу. Скупштина Друштвена може на предлог управе одликовати медаљом и оне

родољубе, којима призна, да су Друштву Св. Саве или Српству својим радом учинили толике услуге и добра, да то одликовање заслужују.

Члан 13. — Друштво Св. Саве се неће мешати у политику и политичке странке. Чланови Друштвени, као појединци, могу припадати ма којој политичкој странци.

Члан 14. — Ако би ово Друштво ма којим поводом престало, имаовина његова повериће се на храњење Српској Краљевској Академији. Ако се за пет година Друштво Св. Саве не би обновило, његова имаовина постаје својином Српске Краљевске Академије.

II

Правила за пододборе „Друштва Св. Саве".

Члан 1. — Пододбор Друштва Св. Саве оснива се у намери: да потпомогне Главни Одбор у вршењу Друштвеног задатка а према Основним Правилима Друштвеним.

Члан 2. — Дужности су Пододбора ове:

а) да упознаје појединце са задатком Друштва Св. Саве;

б) да утиче на свакога Србина, Српкињу и пријатеља Српства за ступање у чланство;

в) да уписује у чланство и купи улоге од појединих чланова;

г) да сваког месеца шаље Главном Одбору, а на име главном благајнику његовом улоге и спискове чланова и остале дохотке;

д) да приређује беседе, предавања и забаве у корист Друштва Св. Саве;

ђ) да настојава како би се за чланове утемељаче и добротворе уписали: општине, манастири,

цркве, еснафи и друге установе и друштва, као и да се чине добровољни прилози и завештања од појединих родољуба;

е) да предаје члановима Друштвене списе и да сва издања Друштва Св. Саве растура у што већем броју;

ж) да чини предлоге Главном Одбору о појединим месним или општим потребама; и

з) да тачно и на време извршује одлуке Главног Одбора.

Члан 3. — Поред побројаних дужности ставља се у моралну обавезу пододбору, да и код чланова и у целој својој околини утиче сваком могућном приликом на подржавање народних а истискивање туђих обичаја, на потпомагање народне производње и народних умотворина, на патриотска пожртвовања као и у опште да утиче на све оно, што потпомаже остваривању велике народне мисли.

Члан 4. — Пододбор се оснива за место или срез или за цео округ.

Чланове пододбора бира редовни годишњи скуп Друштвених чланова онога места или среза или округа, за који је пододбор установљен.

Пододбор се састоји из онолико чланова, колико скуп, према месним приликама, нађе да је потребно.

Члан 5. — У току године пододбор може и са̂м попунити упражњена места оних својих чланова, који би престали бити његови чланови било премештајем било из других узрока, али ће о томе известити Главни Одбор и свој први годишњи скуп.

Члан 6. — Пододбор има ове часнике: председника, благајника и тајника.

Ове часнике бира са̂м пододбор из своје средине.

Члан 7. — За члана пододбора може бити изабран сваки члан Друштвени, који је већ платио свој улог за целу годину, за коју се бира.

За председника и благајника могу бити изабрани само чланови утемељачи.

Члан 8. — Благајник пододбора прима улоге и издаје на њих привремене својеручне признанице, а крајем сваког месеца дужан је да пошље све добивене улоге главном благајнику Главног Одбора Друштвеног, и да добивеним сталним признаницама од главног благајника замењује привремене признанице.

Члан 9. — Од прикупљених улога Друштвених чланова, као и од осталих доходака, пододбор не може чинити никакве издатке без одобрења Главног Одбора.

Члан 10. — Пододбор може допустити својим члановима, да своје улоге исплате у више рокова а у току једне Друштвене године. У том случају улог и име члана шаље се Главном Одбору тек после уложене целе потребне суме.

Члан 11. — Пододбор Друштва Св. Саве може се установити и одржавати у сваком месту Краљевине и где нема више од 25 чланова, а ван Краљевине могу и тројица саставити пододбор.

Члан 12. — Сваке године за време прва два месеца пододбор сазива редовни годишњи скуп.

Сазив се има објавити на 15 дана раније: или преко новина, ако их у месту има, или нарочитим позивницама члановима. Скупом управља председник дојакошњег пододбора.

За улазнице на збор служе признанице на уплаћени улог за прошлу годину.

На том скупу пододбор износи извештај о свом раду, а скуп одређује из своје средине два надзорника, који ће прегледати пододборове рачуне.

На том скупу бирају се чланови пододбора за ту годину.

Чланови пододбора могу бити и поново изабрани.

Члан 13. — Пододбор може у току године сазвати и ванредни скуп, и то, или по свом нахођењу и потребама или по наређењу Главног Одбора. У првом случају пододбор извештава Главни Одбор о потребама таквога скупа на 15 дана раније.

Члан 14. — Скуп решава с онолико чланова колико дође.

У случају, да на годишњем редовном скупу не буде ни половина чланова, стари се пододбор неће мењати, сем ако две трећине присутних чланова то затраже.

Члан 15. — На састанцима и скупа и пододбора, у случају једнаке поделе гласова, решава она страна, на којој је председник; у осталом решава проста већина гласова.

Решења пододбора пуноважна су, кад је на састанку присутна бар половина његових чланова.

Члан 16. — Главни Одбор задржава себи право да оцењује, је ли радња пододборова сагласна са задатком Друштва Св. Саве и да, чим нађе да пододбор злоупотребљава свој положај и углед Друштва, одмах разреши пододбор од сваког даљег рада.

По престанку пододбора, било у овом случају или у оном у члану 11., сви се акти шаљу Главном Одбору.

Члан 17. — Овим правилима замењује се она, која су пређашњих година послата појединим пододборима.

Наређења ових правила о избору пододбора и часника важе тек од првог годишњег скупа 1891.

ДСС. Бр. 348.
20. јуна 1891. год.

III

Кратак преглед рада „Друштва Св. Саве“.

1. Постање.

Друштво Св. Саве основано је у лето 1886. год. Правила Друштвена потврђена су 31. јула а збор, који је изабрао и прву управу, био је 24. августа те године у дворници Велике Школе.

Оснивачи овога друштва били су: Сретен Стојковић, Стеван Каћански, Ђока Миловановић

Димитрије Јовановић, Ђура Козарац, Љуба Ковачевић, Пера Ђорђевић, Милован Маринковић, Светомир Николајевић и Протосинђел Фирмилијан; а суделовали су: Андра Николић, Милан Ђ. Милићевић, Михаило Вујић, Мита Живковић, Панта Срећковић, Пера Татић, Стојан Бошковић и Др. Лаза Лазаревић.

Прва управа била је састављена овако:

председник: Свет. Николајевић
потпредседник: Стеван Вл. Каћански
благајник: Тих. Ј. Марковић
тајници: Милов. Р. Маринковић и
Никола Поповић
књижничар: Ђока Миловановић.

Одборници: Милан Ђ. Милићевић, Панта Срећковић, Михаило Вујић, Љуба Ковачевић, Ђура Козарац, Милојко Веселиновић, Коста Шуменковић, Сретен Ј. Стојковић, Димитрије С. Јовановић, Протосинђел Фирмилијан, Коста Петровић и Пера Татић.

Главни Одбор одмах 29. августа донео је одлуку: да се улози чланова утемељача не троше, него да образују *сталан фонд*.

Први Главни Скуп био је 25. јануара 1887. године, опет у дворници Велике Школе. На њему су учињене ове измене у Правилима: уведени су чланови помагачи са по 2 динара улога; утврђено је, да се улози чланова утемељача, добровољни прилози и завештања већа од 25 динара не троше него да чине сталан фонд, из којега ће се само интерес трошити; повећан је број чланова у Главном Одбору од 18 на 21, те је изабран још један тајник, још један књижничар и један подблагајник; и попуњен је Главни Одбор овако: за подблагајника изабран је Манојло Клидис, за трећег тајника Пера Ђорђевић, за другог књижничара Никола Стојановић и на место одборника Дим. Јовановића, који је премештен у Крагујевац, изабран је прота Алекса Илић.

Још је Главни Одбор предложио, да се ово неколико месеца од 1886. године рачуна заједно с 1887. што је скуп једногласно усвојио.

Из извештаја Главног Одбора види се, да су председништво и часници имали, за ових пет месеца 1886. своје састанке *сваки дан;* да је Главни Одбор имао *12* а књижевни *6* састанка; да је појава Друштва Св. Саве произвела необично одушевљење у свега српског народа где га год има и наишла на велики одзив; и да је за ово кратко време већ образовано 43 пододбора, уписано 1242 утемељача и око 3500 редовних чланова, са преко 40.000 динара улога.

С тога је председник Друштвени у своме говору на овој првој Друштвеној скупштини с правом рекао, да је за ово кратко време „утврђен темељац, на ком ће родољубље српско ускоро подићи храм у славу народне свести и народне српске мисли".

2. Периода одушевљена рада.

Долази 1887. најзначајнија година, година Друштвенога живота и рада.

У њој је број чланова порастао на 6084 и то: 1444 утемељача, 4598 редовних и 42 помагача, а број пододборâ на 62 и повереника 70. Тада је и сâм владалац Србије уписао сина свога престолонаследника за члана овога друштва с улогом од 5000 динара. Друштвени капитал се у њој попео на **92.286**,05 динара.

У њој је штампано и прво „Браство", под уредништвом Милована Р. Маринковића и Пере Ђорђевића тајникâ, које је штампано у 8000 примерака и растурено готово све.

У њој је штампана и друга књижица „Друштво Св. Саве II", у којој су штампана измењена Друштвена правила, рâд прве скупштине, извештај Главног Одбора о раду његову, о стању Друштвене благајнице и преглед свих Друштвених пододбора и повереника. Она је штампана и растурена у 10.000

примерака, и, заједно с „Браством I“, била пионир Друштвени и у најудаљенијим крајевима Српства.

У њој је ступила у живот и одлука Народне Скупштине (држане у Нишу 1886.): да се сва Друштвена издања штампају у Државној Штампарији *бесплатно.*

У њој је Главни Одбор имао *тридесет* састанака а управа, председништво с осталим часницима, готово сваког дана!

У њој је откупљено 1000 примерака I књиге Вукових песама и растурено онамо „где је потребно подизати љубав према народном језику и будити народносно осећање“ и растурено око 20.000 примерака разних одабраних књига, купљених или поклоњених од појединих писаца.

У њој је почела да се издаје, и већ је издавана, обилна помоћ: 1) на помагање и оснивање народних школа ван границе Краљевине Србије; 2) на одржање и оснивање цркава; 3) на путне трошкове учитељима и ученицима из разних српских крајева; 4) појединим родољубима за извесне заслуге; и 5) појединим установама и друштвима.

Најпосле, у њој је *основана и Светосавска Вечерња Школа,* која се у почетку звала само „Светосавска Школа“, а после, кад је установљен и Друштвени пансионат богословско-учитељске школе, „Вечерња Школа“, а која је нечујно, неопажено и невиђено, највише учинила за ширење националног задатка Друштвенога.

Други редовни годишњи скуп, на којем је полаган рачун за ову годину, био је у *Крагујевцу* 17. јануара 1888. године. (А извештај о раду овога скупа штампан је у „Браству“ II).

На тој скупштини учињене су и ове измене у саставу Главнога Одбора: за потпредседника изабран је Мијаило Богићевић, за трећег тајника (место Милована Р. Маринковића, који је премештен из Београда) Ранко Петровић, за другог благајника (место Манојла Клидиса) Милован Миленковић, за

књижничара (место Николе Стојановића који је умро) Ђура Милијашевић и за одборнике: Мијаило Мијаиловић и Светозар Милојевић.

*

Година 1888. тако је исто плодна и значајна.

У њој је за покретни фонд привређено преко 30.000 динара и готово све утрошено на Друштвене циљеве, заједно с остатком из прошле године. А стални фонд увећан је са *56.369* динара, те је тако Друштвени капитал од 60.286 дин. из прошле године попет на **116.655** динара у злату, дакле скоро удвојен.

У њој је штампано II „Бразство", и радова је за њега било толико, да их је било доста и за III „Бразство" за другу годину.

У њој је, поред Вечерње Школе установљен и Друштвени Пансионат, у којем је већ ове године (од 1. нов.) било 32 питомца и то: 8 великошколаца, 5 из VI, 8 из V, 2 из IV, 2 из II и 2 из I раз. гимназије, 4 из II раз. Учитељске Школе и 1 из I раз. основне школе, и сви су били из неослобођених крајева под Турцима; а било се пријавило још 40.

У њој је и Вечерња Школа добила своје преуређење, и од мале основне школе с три наставника постала је особита школа с нарочитим уређењем, и то: с три разреда основне и два разреда приправне школе, и шест наставника. Међу наставне предмете уведено је и Зидарство, те да се боље развије ова вештина, којом се бавила већина ђака ове школе. Управник ове школе г. М. В. Веселиновић у свом извештају за ову годину вели о овој школи овако: „Ко није видео Скопље, престоницу наших старих царева; ко није видео Призрен, летњиковац наших старих владалаца и госпоштине; ко није видео Прилеп, град славног нам јунака и краља Марка; ко није видео Серез, најмилије место царице силнога нам Душана; ко није видео Гостивар и Тетово, најмилије место наших старих владалаца,

из којих су излетали у лов по огранцима Шара; ко није видео Охрид, Битољ, Велес и друга места — нека дође у ову школу, где ће видети из свих ових места преставнике, или боље становнике, предака и поданика Милутинових, Душанових и Урошевих, како се према жмирећој лампи после труднога и тешкога дневног рада, упињу и утркују у учењу и прилежању; па њихова мирноћа, она неизмерна учтивост, па она сета и скромност, што се опажа на њиховим лицима, улива у гледаоце дубоко поштовање....“

Па, ипак, није било могућно а да се српско одушевљење већ и у овој години не покаже као „плехана фуруна“. Наш политички живот и [illegible]тиска завада већ су почели да подгризају корен и овој чисто родољубивој и хуманој установи, која не зна за политичку боју и прима у загрљај свој све добре Србе из свих политичких странака. Агитацијом против Друштва број утемељача, од 1031 у прошлој години, пао је у овој на *380* а редовних, од 3648 у прошлој, на само *751!* А чланова помагача, с улогом од 2 динара, само *56!!* А тиме је и у благајницу Друштвену од редовних чланских улога пало *мање* на 30.000 динара. Зато је Главни Одбор, по предлогу благајникову, био принуђен да донесе оваку одлуку: да благајница обустави сваку наплату и исплату до скупа, и да се за чланове не могу сматрати они, који свој улог за ову годину нису измирили. А председник Друштвени у своме завршном говору на годишњем скупу, износећи узроке овој немилој појави, вели: „Могуће је, да се је на Друштву Св. Саве морала у неколико, као и на сваком другом српском удружењу, показати она наша народска нарав, по којој се сваког патриотског и лепог рада најпре са ентузијазмом лаћамо, па онда у својој заузимљивости почињемо заостајати. Вероватно је, да су и важна политичка питања, која су у прошлој години онако живо занимала људе свих партија и свих година,

нешто сувише за себе а на штету оних наших народских послова, на којима ради Друштво Св. Саве, освајала бригу и пажњу нашега народа; али бих ја погрешио, и био бих неправедан, кад бих нарављу народном и политичким приликама хтео објашњавати тај немили факат...“ Онда се жали: на немар пододбора и повереника; на владу, која је из партиских побуда премештала и отпуштала из службе често најзаузимљивије чланове пододбора и поверенике Друштвене, на журналистику, која је, готово сва, заузимала према Друштву непријатељско гледиште, на интриге са стране и у земљи да Друштво има неке тајне смерове, „те се негде“, вели, „држале придике да је издајство отаџбине бити чланом Друштва Св. Саве?!“

Трећи главни скуп, пред којим је полаган рачун за ову годину, био је у Београду 29. јануара 1889. год. у дворници Велике Школе. На овом скупу на место досадањих одборника: Алексе Илића, Манојла Клидиса, Милована Миленковића и Светозара Милојевића изабрани су: Срета Стојковић, Велимир Антић, Ђока Ж. Ђорђевић и Милоје Тадић. За другог благајника (место Милована Миленковића) изабран је Милоје Тадић, за првог секретара Срета Стојковић, за другог Пера Ђорђевић а за трећег Ђока Миловановић; за другог књижничара изабран је арх. Фирмилијан. Усвојене су ове измене у Правилима: да се улози помагача сматрају као добровољни прилог; да се поред утемељача и редовних чланова, уведу и *добротвори*, који од једном положе Друштву 500 и више динара; и да се известан део сталног капитала употреби на куповину српских државних обавезница.

И година 1889. остаће златним словима записана у историји овога друштва.

Те је године приступљено најогромнијем послу, најзамашнијем предузећу, подизању највиднијега и најтрајнијега споменика српскога родољубља — зидању **Дома** Друштвеног.

У извештају управину за ту годину налазимо ове речи: „Још јула месеца, када су чињене припреме за зидање, Главни Одбор није имао на тај циљ ни најмању суму, а већ после три месеца бејаху издигнути високи зидови Светосавскога Дома. Родољубље је српско набрзо пружило, и у добровољним прилозима и суделујући у приређеној лутрији, толико сретстава, да зидање Дома не остаде само празно уздање, нити крпарење, које би се могло пружити у недоглед.....“

10. августа положен је темељ величанственој трокатници у Душановој улици,[1] а до краја јесени била је већ и покривена!... Поједини чиниоци су се надметали ко ће више прилога и услуга да учини за подизање овога поносног народног дома. Министарство Народне Привреде поклонило је плац на којем је Дом у вредности 12.000 динара и одобрило, да се у Тари може одсећи бесплатно 1800 комада греда; Министарство Грађевина поклања сав лим, олуке и даске скинуте с крова Велике Школе; Општина Београдска, поред редовне годишње суме у 1000 динара и уступања зграде за Вечерњу Школу, одобрава бесплатно вађење 1000 куб. метара камена из Ташмајдана и колико устреба песка са Дунавске обале; Ђура Вајферт индустријалац, поред прилога од 812 динара у новцу поклања 51.700 комада цигала прве врсте с подвозом; Ђ. Панђела и Михаило Крстић прилажу 10.000 цигала; Тодор Терзић и Тан. Јаковљевић по 5000; беочинска фабрика цемента шиље 135 а фабрика Глигоровића 50 џакова цемента итд. А прилога у новцу било је 17.192 динара. Међу прилагачима овде налазимо: В. М. из иностранства са 1800 (поред оволике исте

[1] У споменици узиданој у темељ написано је: „Друштво Св. Саве.... положи темељ своме Дому, који има да буде: прибежиште и кошница Српчићима жудним науке из разних крајева Српства;... светлиља на узбурканом мору српског родољубља; символ јединства васцелог Српства; претеча лепше будућности српског народа“.

суме за сталан фонд), Велимира Мих. Тодоровића са 1250, Живка Давидовића са 1200, Ферари и Буланжеа и Браћу Алатиие из Солуна са по 1000, Дим. Стаменковића Браћу Крсмановиће и Општину Шабачку са по 500 динара итд.[1] Од лутрије пало је 14.642 динара прихода. А министар Народне Привреде, Др. Владан Ђорђевић, одобрио је, да за десет година Друштво Св. Саве може приређивати сваке године *по две лутрије.*

Тако је још у току ове године Друштво Св. Саве добило и утрошило на зидање Дома *28.824* динара.[2]

Овако велики посао изискавао је и велики рад управин. Управа је имала своје састанке скоро сваки дан, а Главни је Одбор имао 14 својих састанака. Канцеларија Друштвена била је у згради Митрополије, до Саборне Цркве. Да би се посао боље отправљао, Главни се Одбор био поделио у уже одборе: књижевни, школски и грађевински.

Пошто се ове године навршивало пуних пет векова од знамените Косовске битке, то је Главни Одбор покренуо мисао: да се у свем српском народу учини достојан помен бесмртницима косовским. Ну пошто је ову прославу влада узела у своје руке, то је Друштво само узело удела у томе помену тиме, што је изаслало два своја члана на прославу у Крушевцу, што је штампало књигу „Последњи Борац" од Драг. Ј. Илића, која је подешавана за ову свечаност, и што је овом приликом растурило велики број својих издања.

[1] Сви ови прилози и сав рад око подизања Дома штампан је у засебној књизи која се зове **Споменица** *Светосавског Дома* и чини 12. књигу Друштва Св. Саве. Њу је уредио први тајник *Ср. Ј. Стојковић,* а рачуне о приходима и расходима око Дома извео други тајник *Андра Ђорђевић,* благајник грађевинског одбора.

[2] У Дом светосавски утрошено је: 489.000 цигала, 114.000 кгр. креча, 1500 кола песка, 47 куб. м. колубарског песка, 80 куб. м. туцаног камена, 17·5 квадр. м. тесаног камена за цокле, 103 џака цемента и 67 гвоздених трегера.

Ове је године израђена и Друштвена *медаља*, којом је Друштво награђивало своје најзаслужније чланове и добротворе, и основано црквено одељење, под управом Архим. Фирмилијана, за прикупљање црквеног одела и црквених утвари за цркве у неослобођеним крајевима.

Неуморним радом Главни Одбор је успео, да се број пододбора и повереника Друштвених знатно повећа, али ипак од њих није било велике вајде. Број чланова није порастао. Улога од њих било је само 44.930 динара (према 49.239 у 1888 и 81.000 у 1887 са 1886). Али је ипак издашношћу и родољубљем ова година надбацила све, јер је у њој, поред горње суме чланских улога, било *добровољних прилога* **70.726** динара (према 25.786 у прошлој и 11.171 у првој години). А кад се овој суми додаду и прилози у натури, онда се ова цифра у овој години пење на **115.656** динара!... Зато управа Друштвена у свом годишњем извештају вели овако: „Докле се прва година одликује величином чланских улога, дотле последња добровољним прилозима и осталим приходима. Докле прва година потврђује заузимљивост Друштвених пододбора и повереника, који уписују Друштву на 6000 чланова: докле она потврђује патриотску одушевљеност за Друштвени задатак и тежњу, да се све, без разлике вере и партије, искупи под патриотску заставу Св. Саве — дотле прошла година потврђује живљи рад Друштвене управе на увећавању ванредних прихода. Прва је година слика патриотског одушевљења, а последња труднога рада“.

Ове је године штампано: „*Браство III*“ у 8000, „*Друштво Св. Саве III*“ у 6.000 комада, „*Поменак* добротвора и утемељача I“ и „*Последњи борац*“, и то све у Државној Штампарији бесплатно.

Сем овога Друштво је добило на поклон од разних родољуба око 9.000 разних књига и растурило у народ и откупило, које за потребу лутрије,

своје школе и Друштвених циљева преко 3.000 комада најодабранијих књига.

Вечерња Школа у овој години порасла је (од 140 у прошлој) на *315 ученика*, и то 296 у основној а 19 у приправној.

Пансионат Друштвени одржан је и ове године, али је он имао неприлика, прво због неподесне зграде, друго због недавања помоћи му баш у оно време када је Друштво било највише запетљано око подизања Дома, треће због премештаја његова управника г. М. В. Веселиновића, и четврто због тога, „што је у њ ушло и таквог елемента, који никако није одговарао ни циљу самога завода ни Друштвеном задатку“. Ипак је број питомаца у њему порастао од 30 на 64, и за њих је потрошено 29.650 динара, према 11.632 у прошлој години. Место г. Веселиновића дужност управничку вршио је Ђока Миловановић.

Главни скуп Друштвени, пред којим је полаган рачун о раду за ову годину, држан је у Београду 2. фебруара 1890. На томе скупу донесене су ове одлуке: да се заслужни чланови и други родољуби одликују Друштвеном медаљом (и одликовано је њих 16), да се умоли влада Њ. Величанства да осведоченог родољуба *Милоша С. Милојевића* премести у Београд, да се пододбори могу образовати и онде где нема 25 чланова, и једногласно је осуђена Комаровљева етнографска карта балканских земаља „као неверна, нетачна и... на штету српске земље и српског језика“. А у саставу Главног Одбора учињене су ове измене: место Мил. В. Веселиновића, Мих. Михаиловића, Ђуре Милијашевића и Вел. Антића изабрани су: *Милош С. Милојевић*, *Живојин Симић*, *Мих. Јовановић* и *Јован Докић*. За другог благајника изабран је Мих. Јовановић, за III тајника Живојин Симић и за првог књижничара Јован Докић.

И година 1890. може се убројати у године плодна рада Друштвеног.

У њој је на првом месту *довршен* Дом Друштвени, и за исплату његову ваљало је трудна рада. Зато се Главни Одбор и у овој години био поделио у три одсека: грађевински, књижевни и финансијски. Последњем је стављено у дужност, да се стара једино о повећању Друштвених прихода. Ради овога приређена је друга лутрија, од које је пало *15.000* динара. Одржане су у Београду две забаве, од којих је пало 3.200 + 1.400 = *4.600* динара. Од продатих греда Друштво је добило *18.000* дин. И добровољних прилога за Дом било је изобиља. Краљ даје још 2000 динара; Ферари и Буланже још 1000; Општина Београдска још 1000; Еснаф Кафанско-механски 700; Михаило Терзибашић 500; Народна Банка 500; наследници пок. Симке Милосављевићке 400; Рака Миленковић 380; Ђура Вајферт још огрев за три године за цео Дом итд. А Управа Монопола (Л. Пачу, М. Живковић и В. Бадер) прикупила је **10.078** динара, Велимир Антић инспектор Мин. Грађевина преко *2000* итд. По извештају благајникову самих *добровољних прилога* било је **19·607**,50 динара.[1]

Тако је у овој години било прихода:

у покретном фонду	51.168,58
у сталном фонду за Дом . . .	63.942,—
у сталном фонду новчаном . .	34.456,70
Свега	149.567,28

Кад се упореди ова година с онима пред њом, онда излази, да је у овој било *највише прихода* (35.000 више но у прошлој, 75.000 више но у претпрошлој а 59.000 више но у првој).

За Дом је утрошено у овој години 90.000 динара. Он је био готов до августа месеца, и првих дана његових пресељене су у њ све канцеларије,

[1] И Народна Скупштина била је решила, да се на име довршења Дома изда Друштву Св. Саве 60.000 динара, али ово није извршено, јер се није нашло „из које буџетске партије ово да се исплати“!

а октобра 1. извршено је освећење његово на најсвечанији начин. У говору своме председник Друштвени рекао је: „У престоници Краљевине и у другим градовима српским има доста богатих палата и сјајних храмова, али ће се овај Дом и овај храм уздигнути нада свима другима, најпре светињом и величином задаће, каквој ће служити, а после тим, што њега дижу родољуби из свих крајева српских. Београд ће се овим храмом моћи дичити, јер ће бити најлепши украс његов, јер ће он бити залога поштовања, и љубави, с каквом Срби из најдаљих земаља гледају на Краљевину и њену престоницу“.

У Дом су одмах пресељене и обе Друштвене установе: Вечерња Школа и пансионат. Ну Вечерња се Школа убрзо морала вратити у Теразијску Школу, која је на средокраћи, а пансионат је повећан на 48 питомаца, сем 8 женскиња и још пет мушкараца ван пансионата. У новембру премештен је у Београд и Милош С. Милојевић, и одмах се уселио у Дом као управник пансионата. По предлогу Милојевићеву и на основи, коју је он израдио, установљена је сад у Дому *Богословско-Учитељска Школа*, у коју су ушли сви Друштвени питомци, сем оних на Великој Школи.

„Услед увећаног посла у појединим гранама Друштвенога рада, у канцеларијама Управиним радило се свакога дана, пре и после подне. Нарочито је био увећан посао благајника за покретни фонд, као и благајника грађевинског одсека, и то у толикој мери, да се текући посао морао вршити и у недељне и празничне дане“, вели се у извештају Друштвеном за ову годину.

Ове је године штампано: *Браство IV*, *Историја Бугаризма* од Бдина, *Друштво Св. Саве IV*, *Споменица Светосавског Дома* и примљена за штампање „Неманица или Овче Поље“ од М. С. Милојевића. Прве две књиге штампане су бесплатно а последње две о трошку Друштвеном.

Сем ових својих издања, Друштво је добило на поклон од појединих писаца или издавача око 12.000 разних књига и 2.000 комада „Етнографске Карте Старе Србије и Маћедоније“ и тако растурило у народ око 17.000 комада књига. Највећи поклони су: од Арсе Пајевића 5.118, Dr-a Владана Ђорђевића 1575, Браће Јовановића 1.500, књига Коларчеве Задужбине 730, Јована Мариновића 680 итд.

Апелом на Српчиће ове је године скупљено око 20.000 старих употребљених марака.

Главни Скуп, пред којим је полаган рачун за ову годину, држан је 30. јануара 1891. у Београду у дворници Велике Школе. У своме говору на овом скупу председник Друштвени вели: „ . . . нећу говорити ни о многим неприликама, какве су чињене Главном Одбору у вршењу његових великих и важних патриотских послова, од ниских душа, које ни положај ни образовање није могло уздржати а да својом завишћу и пакошћу не стају на пут свему ономе у нашем народу, што је чисто, поштено, патриотско . . . .“ А на завршетку каже: „Зато вас молим, господо, да ми помогнете, да се у данашњем нашем раду, *поштовањем свачијег ма како различног мишљења*, непристрасним и праведним цењењем оног, што развитку и напредовању нашег патриотског удружења може дати већег полета, одржимо на оној висини, каква доликује скупштини таквог друштва, као што је Друштво Св. Саве“.

На жалост, на овој скупштини било је толико ларме, да се она једва одржала. На њу је било ушло око две стотине чланова, који су свој улог од 5 динара полагали сад, пред вратима саме скупштине, у намери, да онемогуће рад на њој и „отму Друштво Св. Саве“!! Отуда је и овај патриотски бол и овај апел на родољубље српско у говору председникову.

Отуда су извесно потекле и ове измене у правилима Друштвеним што су учињене на томе скупу: да за чланове Главног Одбора могу бити изабрани само чланови добротвори и утемељачи с потпуним улогом; да пред сваку редовну скупштину иступа коцком из Главног Одбора једна трећина чланова; да се главна скупштина сазива *сваке три године*, а „за оне две године у том трогодишњем року, за које се редовна скупштина не сазива, дужан је Главни Одбор, да сваке године о Св. Сави објави биланс имовног стања Друштвеног, потписан од надзорника“; и, да се уплате чланова утемељача сматрају као прилог сталном фонду, ако се следеће уплате не положе Друштвеној благајни за две године“.

Место г. г. Мих. Богићевића, Фирмилијана, Ранка Петровића, Косте Петровића и Николе Поповића, који су коцком иступили, изабрани су у Главни Одбор: *Светозар Милосављевић, Ђура Вајферт, Михаило Павловић, Лаза Пачу* и *Милорад Терзибашић*; за часнике изабрани су: за председника *Св. Николајевић*, за потпредседника *Ђ. Вајферт*, за тајнике *Ср. Ј. Стојковић, Андра Ђорђевић* и *Ђ. Миловановић*, а за књижњичара *Јов. Докић*.

Извештај о раду за ову годину и о раду ове скупштине штампан је у 13. књизи Друштвеној „*Друштво Св. Саве V*“.

3. Периода мучне борбе.

Из ове последње године ми већ видимо, да се на хоризонту ведрога неба Друштвенога почињу подизати црни облаци, који доносе буру. И, доиста, она је убрзо настала. С тога ову досадању, петогодишњу периоду (1886, 1887, 1888, 1889 и 1890) можемо назвати најсјајнијом у животу Друштвеном, можемо је назвати периодом најпреданијег,

најодушевљенијег рада на идеји Друштвеној, рада без сметња, рада који је наилазио одушевљена одзива код свих чинилаца и у свему народу српском.

Сад настаје периода мучне борбе, периода сумњичења, подметања, клеветања, периода, слободно можемо рећи, *кризе* Друштвене, која је претила да оволики рад, заснован на оволиким родољубљу, уништи, на грдну штету свега српског народа и на штету оне спасоносне идеје, коју је Друштво истакло као водиљу своју. И, на жалост, ова је периода трајала исто онолико колико и ова прва, сјајна и срећна.

Само зато, што је Друштво Св. Саве за овако кратко време показало оволики напредак као ни једно друго друштво; само зато, што га основаше и највише порадише на овако бујном развијању његову људи, који не припадају партији која беше на влади; и само зато, што председник Друштвени беше члан и председник онога кабинета, који се десио на управи земаљској онда, кад је владалац по својој иницијативи укинуо један устав, који по његову нахођењу не беше за нас и за оно време: Друштво Св. Саве је нападано, сумњичено, клеветано на најнедостојнији начин и у земљи као и на страни. Њему је подметано: да служи „фармазонству“, и ако оно нема с њим никакве везе сем што председник и неколико чланова његових беху и чланови ложе слободних зидара; да стоји у вези с једном страном државом, којој издаје најсветије интересе српске, и ако оно није имало никаква посла апсолутно ни с једном државом, већ само с појединим родољубима српским; да оно шиље оружје и диже револуцију у Турској, и ако је оно на идеји националној радило само речју, књигом и просветом, и тако даље.

А у коликој је мери све ово било, нека потврди факат: да је већ у лето идуће године, 1891.,

министар спољних послова[1] актом својим од 23. августа *затворио Друштвену Богословско-Учитељску Школу* у Дому, којом управљаше Милојевић, и којој то беше тек прва година! И ово је био велики удар за Друштво, баш с оне стране, с које би ваљало да има највише помоћи. Овим чином „изненадно су и од једном уништене све лепе наде, какве је управа Друштвена и какве је цео српски свет везивао за Светосавску Богословско-Учитељску Школу“, како вели председник Друштвени на следећој скупштини. А „родољубље је Главном Одбору и управи Друштвеној налагало не само да не публикује њихову преписку с министром, него чак *да се не брани ни од јавних напада у новинама*, који су били инспирисани у министарству спољних послова и у којима се рад управе денунцирао једној страној велесили као рад бунтовнички“.

После оваквог поступка саме државне власти и оваквог писања по новинама сасвим је природно што је наступила „малаксалост у заузимљивости за Друштво Св. Саве“. У публици се говорило: „Мора да влада има право; мора да збиља има несавесности у пословању тих људи што су у управи Друштвеној. Та зар би се нашао један Србин, један српски министар, једна српска влада, да тако лепу, тако свету, тако родољубиву установу затвори без разлога! Та то би био злочин: то би било издајство! Друкчије не може бити, мора да је управа крива, да је њен председник збиља несавестан“... А наш свет често једва дочека овако нешто, те да дâ разлога немару своме за опште послове. И лепо каже председник у поменутом говору своме: „Код таквог говора и писања

[1] Исти је овај министар после добио од цара турскога један велики *орден*, и на то нико није викао!... А „разлог“ за затварање био је неки мали неред у Дому, који се десио увече у одсуству управникову, те је ноћни стражар „интервенисао“ и за ово доставио.

морали су бити веома велики родољуби и самостални људи, који умеју мислити самостално, они, који су и после тога нашли за нужно и добро да било својим прилозима, било својим легатима притичу у помоћ Друштву Св. Саве; а чланови управе Друштвене, признаће им се, да су људи не само великог родољубља него и великог јунаштва, кад су и после свега тога могли остати да издрже на свом послу до сазива ове Друштвене скупштине."

Одмах, дакле, у почетку ове друге периоде, Друштво је изгубило своју највећу наду, свој понос, узданицу своју под управом великог родољуба, великог Србина Милоша С. Милојевића. А велике просторије поноснога Дома Друштвенога поново су занемеле и по њима се почели ломити „меланхолични одјеци пустоће."

Питомце своје из ове школе Друштво је сада поново морало да школује по другим школама. дајући им своју помоћ месечно у новцу. Да ово школовање пак њихово по редовним школама није одговарало Друштвеним циљевима толико колико у овој засебној Друштвеној, то је извесно.

С тога је Друштво Св. Саве сада свратило сву пажњу на своју Вечерњу Школу. Она је постала његова нова и једина узданица за наше националне циљеве. Само се у њој омладина неослобођених крајева могла нарочито и с планом обавештавати о ономе шта је и о ономе шта прети опстанку народа нашега у тим крајевима. И Вечерња је Школа ово вршила стално и без прекида. Сваке године она је имала по две и три стотине младића понајвише из Старе Србије и Маћедоније, који су свако вече, после својих дневних послова, најмарљивије долазили у ову школу и слушали најпотребнију науку за себе и за оно Српство тамо. А пошто је у њој било Српчића из свих крајева српских, то је она имала и нарочито васпитни значај како за своје ученике тако и за ближу публику нашу; јер је и

у једних и у других одржавала мисао и веру у свесрпско ослобођење и уједињење. А њене сјајне светосавске прославе, на које се није могло доћи од силне навале, њени свакогодишњи концерти у Великој Школи и честа суделовања на разним забавама са чисто српским народним песмама понајвише из неослобођених крајева и декламацијама из којих се види жарка жеља њихова за слободом и просветом, свраћали су на се пажњу и изазивали симпатије и све престоничке публике. А свакогодишњи излети ученика ове школе у веће градове у унутрашњости (Паланку, Обреновац, Шабац, Смедерево, Крагујевац, Крушевац, Ниш, Пирот и Јагодину) и концерти њихови тамо са чисто народним и патриотским мотивима одржавали су у свежини мисао и жељу о свесрпском уједињењу и ослобођењу и у шире публике српске у Краљевини. Око 40—50 младића годишње свршавало је ову школу, било основну, те да као просвећени грађани и Срби продуже свој посао и даље са више умешности и хасне, било приправну, те да као скромни учитељи или свештеници пораде на ширењу просвете у своме несрећном и непросвећеном народу. И она је сама дала преко сто педесет ако не најспремнијих а оно извесно најодушевљенијих радника на овоме пољу. А оне хиљаде што су прошле кроз њу, не свршивши је, увећале су интелигенцију и одушевљење за све што је српско и хумано баш у оним крајевима где су име, вера и језик српски највише угрожени. И на овоме путу Друштву нити је ко сметао нити му је могао сметати.

Па ипак је било неке сметње и овде. Кад се извео погрешан закључак, да тамошњу омладину не треба ни доводити овамо, него је спремати тамо, да би боље остајала тамо, онда се стало викати и на Вечерњу Школу, и 1896. њена приправна — за мало није укинута. Али у тај мах не само да то није било, него је она идуће године још појачана и попета од две на три године учења.

И у овој периоди, дакле, Друштво је вршило свој културни задатак мирно и без ларме; па ипак није могло да остане без напада и грдње. Баш због ове мирноће у раду многи су Друштво нападали за нерад и износили против управе, да је имовину Друштвену „појела". А ову мржњу према Друштву још је више повећавала мржња према председнику његову, који је у ово време, и то у самом почетку ове бурне периоде, избацио оне озлоглашене речи, да је некоме Српство „шупља фраза". И залуд је он објашњавао на кога се то односило, залуд је и у новинама стајало наштампано, у разговору његову с једним новинаром, да се то односи на неку браћу нашу с оне стране Саве и Дунава, — свету је нашем, то јест једној извесној политичкој групи, било угодно, да узме и износи на највећи добош, да је *њему*, главом председнику и оснивоцу Друштва Св. Саве, *Српство* „шупља фраза"!! Залуд је и на идућој скупштини Друштвеној[1]

[1] На VI Главном Скупу Друштва Св. Саве држаном у Београду, у Дому, 8. јуна 1895. године г. Николајевић је рекао овако: „То сам казао *онима*, који усред Новог Сада и „Атине српске" бирају за народног посланика Маџара који ни српски не уме, а довикују министру Краљевине Србије да је издајник, ако у интересу своје земље жели да одржи добре односе са суседном државом. Довикнуо сам *онима*, чија су уста увек пуна грдње противу Друштва Св. Саве, а овамо их нема у списку чланова тога друштва, у оном списку, у ком има људи из свих других покрајина српских. Довикнуо сам *онима*, који су се васпитали из наклада великих родољуба српских да тамо међу оним народом раде на чувању српског живља и да се тамо нађу на страни Српства, а који те дужности своје напуштају и траже где ће угодније живети. Довикнуо сам *онима*, који хоће да Србији буду учитељи у вођењу политике а који се, кад ова земљица дође у опасне тешкоће, и кад треба да јој синови крв лију и жртве поднесу, измичу и кесе своје завезују... За **њих** сам казао, да је **њима** „*браство* шупља фраза"...

„То сам мислио, то сам говорио. Има ли пак којих, за које су моје речи увредљиве, нек радом својим покажу да сам неправедан, нек на делу докажу да за њих браство није шупља реч". (Види 17. књигу Др. Св. Саве „*Друштво Светог Саве VI*").

председник тачно објаснио те своје речи, политичким непријатељима његовим било је угодно да остану при своме и да и даље нападају и Главни Одбор и њега а преко њих и само Друштво.

У овој злогласној периоди прва Друштвена скупштина, по изменама на последњем скупу, ваљало је да се држи у јануару 1894. Међутим она је држана у јуну 1895. То је било с тога, што је те године председник Друштвени био и председник министарства. Ово задоцњење он је оправдао на тој скупштини овако: ...„сматрао сам да ми је дужност, да скупштину овог друштва, за које су најлепше патриотске жеље српског народа везане, и рâд чије управе у главноме је поверљиве природе, *сачувам од призорâ*, какви би могли Друштво у његовим основама потрести, ако не и растројити; а то би неминовно настало да је онда скупштина сазвата, кад су у нашем политичком животу, мојом сарадњом, важне политичке промене вршене, и кад су партиске и политичке страсти у нашој земљи, како никад дотле, биле заоштрене.“ Сем тога, вели, да те године није сазвао скупштину и с тога, да му се не би пребацило доцније, да је с висине ондашњег свог положаја утицао на скупштину Друштвену. И скупштина је ове разлоге примила.

Зато је на овој скупштини поднесен извештај о раду за четири године: за 1891. 1892. 1893. и 1894.

Из овог извештаја видимо, да је на Друштвене циљеве у току ове четири године издато:

На	у години				Свега
	1891	1892	1893	1894	
1. Административне трошкове	2.987,25	3.657,80	2.439,30	2.116,85	11.201,20
2. Опште Друштвене циљеве	6.561,80	4.617,35	5.006,90	3.171,30	19.357,35

На	У години				Свега
	1901	1902	1903	1904	
3. Светосавску Вечерњу Школу	2.500,65	4.274,30	4.679,85	4.717,20	16.172,—
4. Пансионат Богослов.-Учит. Школу	31.702,15	—	—	—	31702,—
5. Набавку Друштвених медаља	1.565,—	—	—	—	1.565,—
6. Набавку Друштвених диплома	—	2.040,—	—	—	2.040,—
7. Издржавање питомаца	—	5.525,10	5.558,45	6.095,20	17.178,75
8. Трошкове пододбора	42,60	139,30	18,90	34,10	234,90
9. Награде писцима	50,—	389,—	569,50	590,—	1.598,50
10. Куповање, штампање и повез књига	2.150,—	3.527,35	200,—	1.220,50	7.097,85

Свега је даке издато *108.147,70* динара. А кад се овоме још дода 2.075,10 што је 1893 утрошено на оправку Дома и на увођење водовода, онда је целокупан издатак за ове четири године **110.222.80** динара.

Прихода за ово време било је:

У 1891.	години	49.869,80	динара
„ 1892.	„	20.846,45	„
„ 1893.	„	20.548,—	„
„ 1894.	„	20.137,95	„
	Свега	**111.402,20**	динара

Претекло је дакле само *1.179,40* динара.

Пада у очи, да је 1891. године било највише прихода, и то двапут више него сваке друге године. Откуда то? Ваља се сетити, да је те године био пансионат Богословско-Учитељске Школе, та нада не само Друштвена него и толиких родољуба у свем српском народу. И само од *ванредних* прилога ми налазимо у тој години приход од **27.584,85** динара; док се они у следећим годинама јављају овако:

У 1892.	години	само	241,65	динара.
„ 1893.	„	„	1.981,25	„
„ 1894.	„	„	1.420,—	„
		Свега	2.642,90	

Дакле за ове три године ванредни приходи не износе *ни десети део* онога што је пало само једне, прве, 1891. године!

Занимљив је и преглед прихода *од редовних чланова.*

У 1891.	примљено	је	6.309	динара
„ 1892.	„	„	2.536	„
„ 1893.	„	„	1.850	„
„ 1894.	„	„	975	„

Ваља поредити само ову последњу цифру с првом па да се види, како је број редовних чланова (који дају по 5 динара годишње) знатно опадао.

Исто је тако занимљив преглед прихода и за *стални новчани фонд.* Тако је године:

1891.	било	прихода	55.645,85
1892.	„	„	18.575,—
1893.	„	„	12.975,—
1894.	„	„	4.900,—
		Свега	**92.095,85**

Саме, дакле, 1891. било је више прилога сталноме фонду но за све три остале године!

Са пређашњих 178.724,70 динара ова сума сталног фонда износила је на крају 1894.: **270.820,55** динара.

Сталан фонд у *непокретности* на крају 1894. износио је **134.381,70** динара.

Укупан, дакле, сталан фонд у новцу и непокретном имању на крају 1894. износио је **405.202,25** динара.

А пошто је на крају 1890. године он износио *295.782,90* динара, онда излази, да је за ове последње четири године повећан са **109.419,35 дин.**[1]

На овој скупштини, или до ње, иступили су из Главног Одбора: Ђуро Вајферт, Јован Докић, Милорад Терзибашић, Ђорђе Ж. Ђорђевић, Лаза Пачу, Љуб. Ковачевић, Милан Ђ. Милићевић, Милош С. Милојевић, Мих. Вујић, Пера Ђорђевић и Светозар Милосављевић. А изабрани су: *Димитрије Довијанић, Јован Миодраговић, Момчило Иванић, Јеврем Илић, Душан Ђокић, Милосав Куртовић, Милан Живковић, Јеврем Ђуровић* и *Таса Миленковић*. За председника поново је изабран *Светомир Николајевић*, за потпредседника и главног благајника *Тих. Марковић*, за другог благајника *Мих. Јовановић*, за секретаре: *Момчило Иванић, Јован Миодраговић* и *Душан Ђокић*, а за књижничара *Ђока Миловановић*.

У току ове четворогодишње периоде штампано је: *Споменица Светосавског Дома* и *Друштво Св. Саве V* 1891., *Поменик Друштва Св. Саве II* и *Брасшво V* 1892. и *Брасшво VI* 1894.

4. Периода мирна рада.

После периоде бујног одушевљења за оснивање Друштва Св. Саве; после периоде богатих

[1] У току ове периоде Друштво је било приредило и *трећу* лутрију у корист овога сталног фонда, па она не само да није донела прихода, него је Друштво на њој имало 678 динара *штете!*...

прилога, плодна рада и мучне борбе за одржање Друштвено, долази периода која се не одликује ни ентузијастичким одушевљењем, ни особито великим прилозима, ни ватреном активношћу Главног Одбора која иде до самопреговања, ни каквом помпом у јавности и јавном раду у опште: долази периода мирнога, тихога рада на остваривању и ширењу идеје Друштва Св. Саве, са срествима која су му стајала на расположењу и која су још принављана.

Истина, и ова периода није могла да остане без грдњâ и потворâ и против председника Друштвенога и његове „шупље фразе“ и против Главнога Одбора и самога Друштва, како „ништа не раде“; али се они нису ни обазирали на то него продужавали рад и даље, онако, како су мислили да је најбоље за ону узвишену идеју за коју је и Друштво поникло. А кад је председник, с обзиром на наше политичке и партиске прилике, у интересу мирног рада Друштвенога, а користећи се изменом члана 7. правила, пропустио да сазове две—три скупштине Друштвене, онда се и повика на Друштво и Главни Одбор и мржња на председника његова често удвојавала. Ово је учинило, да је прилога Друштву било мање и да је редовних чланова готово сасвим нестало. Али је Друштво, ставши на поуздане ноге, имало прихода од стална капитала и вршило је свој посао тихо, непрекидно и нечујно.

Ова је периода трајала девет година, од 1895 до 1903 закључно. По правилима Главни Скуп ваљало је да се сазове: у јануару 1898., па онда у јануару 1901. и у јануару 1904. године. Међутим, он је сазван тек у јуну 1904. и на њему је поднесен рачун о раду Друштвеном за свих девет година.

И у овој периоди Друштво је било концентрисало сву своју пажњу у главноме на ово троје: на Вечерњу Школу, на питомце своје по разним школама и на давање помоћи оскуднима, невољ-

нима и заслужним родољубима из неослобођених крајева.

Вечерња Школа је знатно појачана. У њу је уведено и *Зидарство*, којим се бави највећи број ученика њених, и *Турски језик*, као најпотребнији ученицима после свога матерњега, заједно с познавањем закона и уредаба у Турској. А 1897. године приправна је још подигнута од две на три године.

За све ово време било је у овој школи и прошло је кроз њу ученика:

1895. г. у	основној	195,	у припр.	63,	свега	*258*
1896. „ „	„	220	„ „	52	„	*272*
1897. „ „	„	188	„ „	34	„	*222*
1898. „ „	„	118	„ „	70	„	*188*
1899. „ „	„	127	„ „	63	„	*190*
1900. „ „	„	168	„ „	42	„	*210*
1901. „ „	„	234	„ „	85	„	*319*
1902. „ „	„	219	„ „	104	„	*323*
1903. „ „	„	200	„ „	100	„	*300*[1]

Свега у основној *1669*, у припр. *613*, свега **2282**

За ово време ученици су чинили излете и под управом свога вредног хоровође г. *Зарије Поповића* давали концерте у овим местима у унутрашњости: у *Паланци* (на Тројице 1895. без концерта), у *Крагујевцу* (1896. на први дан Тројица), у *Шапцу* (исте године 2. јуна),[2] у *Смедереву* (1898. у Недељу 31. маја), у *Крушевцу* (исте године у очи Видов дана), у *Обреновцу* и у *Нишу* (1899.), у *Пироту* (1900.) и у *Јагодини* (1901.). У свима овим местима ученици су дочекивани најсрдачније и ови ће излети и концерти њихови остати у трајној успомени и грађанству ових места и њима самима. Похода је у свима овим местима била тако многобројна, да су се сами ме-

[1] За ову годину нисмо имали тачних бројева него смо узели овако округле бројеве приближно.

[2] 1897. намеравани излети у Крушевац и Пожаревац нису се могле извести због велике воде.

штани чудили и говорили, да још никад ни једна дружина није скупила толики свет! —

Рад Друштвени у овој периоди најбоље ћемо прегледати ако изнесемо сва примања и издавања Друштвена по годинама.

Напред да споменемо, да је *сталан фонд* Друштвени *у непокретностима* за све ово време остао непромењен. А сталан фонд *у новцу* повећан је и то:

У	години	1895.	са	8.263	динара,
„	„	1896.	„	7.035	„
„	„	1897.	„	2.500	„
„	„	1898.	„	1.475	„
„	„	1899.	„	985	„
„	„	1900.	„	6.982	„
„	„	1901.	„	150	„
„	„	1902.	„	—	„
„	„	1903.	„	15.755	„

Свега дакле за свих девет година повећан је само са *43.145* динара.

Покретан фонд имао је ове приходе:

1. Од улога редовних чланова:

У	години	1895.	326,20	динара
„	„	1896.	60	„
„	„	1897.	71	„
„	„	1898.	30	„
„	„	1899.	31,15	„
„	„	1900.	—	„
„	„	1901.	30	„
„	„	1902.	10	„
„	„	1903.	—	„
		Свега	*558,35*	динара

Кад ове бројеве динара преведемо у бројеве *чланова*, онда излази, да је у 1895. било *65* чланова, у 1896. *12*, у 1897. *14*, у 1898. *6*, у 1899. *6*, у 1900. *ниједан*, у 1901. *6*, у 1902. *2*, и у 1903. *ниједан*. А кад се ово пореди с оним хиљадама у пређашњим, особито првим, годинама; кад се сетимо,

да су редовни чланови они, који редовно улажу годишње по 5 динара: онда излази, да се одиста одушевљење према овој родољубивој установи нѐ умањило него угасило! И према овоме, да није било чланова утемељача и добротвора, да није било оних родољубивих чланова који су полагали по 100 или више стотина или хиљада динара једном за свагда и сталнога капитала од ових њихових улога, Друштво би се распало; њега би нестало као што је нестало и многих других особито хуманих установа, које траже више пожртвовања, а члановима њиховим не пружају никакве личне користи.

2. Од интереса на капитал сталнога фонда било је прихода:

У	1895.	години	13.360,60	дин.
„	1896.	„	12.389,—	„
„	1897.	„	12.600,—	„
„	1898.	„	12.600,—	„
„	1899.	„	10.500,—	„
„	1900.	„	11.742,45	„
„	1901.	„	6.700,—	„
„	1902.	„	17.899,05	„
„	1903.	„	12.640,80	„
		Свега	110.430,90	дин.

3. Приход од ковчежића износио је:

У	1895.	години	423,—	динара
„	1896.	„	132,50	„
„	1897.	„	415,65	„
„	1898.	„	9,30	„
„	1899.	„	70,15	„
„	1900.	„	308,55	„
„	1901.	„	40,—	„
„	1902.	„	—,—	„
„	1903.	„	—,—	„
		Свега	1399,15	дин.

4. Добровољних прилога било је:

у	1895.	години	3.609,05	динара
„	1896.	„	3.776,40	„
„	1897.	„	3.950,—	„
„	1898.	„	1.798,—	„
„	1899.	„	1.012,—	„
„	1900.	„	1.198,65	„
„	1901.	„	1.000,—	„
„	1902.	„	1.000,—	„
„	1903.	„	1.000,—	„
		Свега	18.344,10	дин.

5. Од ванредних прихода и ажије било је:

у	1895.	години	1.002,45	динара
„	1896.	„	450,55	„
„	1897.	„	793.20	„
„	1898.	„	978,90	„
„	1899.	„	820,25	„
„	1900.	„	386,90	„
„	1901.	„	1.422,30	„
„	1902.	„	1.624,50	„
„	1903.	„	417,20	„
		Свега	7.896,25	дин.

Још је имало: 1896. од продатих књига 127,85 и од наплаћених диплома 4 динара, а за последње три године од кирије на Дом 1900. 2000, 1901. 3.125, 1902. 7.875 и 1903. 4.500 = 17.500,—; свега 17.631,85 динара, и то је сав приход што га је Друштво имало.

Кад сумирамо све приходе по годинама, онда видимо, да је било прихода:

У	1895	години	18.721,30	динара
„	1896.	„	16.940,30	„
„	1897	„	17.829,85	„
„	1898.	„	15.416,20	„
„	1899.	„	12.433,55	„
„	1900.	„	15.636,55	„
„	1901.	„	12.317,30	„
„	1902.	„	28.408,55	„
„	1903.	„	18.559,—	„
		Свега	146.261,60	дин.

Свега је, дакле, за свих девет година било прихода **146.261,60** динара; а готово је толико и потрошено. Само је остатак од *4.264,56* пренесен у идућу 1904. годину.

Издаци су распоређивани овако:

1. На опште Друштвене циљеве издато је:

У	1895.	години	2.654,80	динара
„	1896.	„	2.474,50	„
„	1897.	„	1.902,—	„
„	1898.	„	2.222,—	„
„	1899.	„	2.032,75	„
„	1900.	„	2.936,80	„
„	1901.	„	2.757,94	„
„	1902.	„	11.915,35	„
„	1903.	„	3.377,—	„

Свега *32.273,14* дин.

2. На издржавање питомаца утрошено је:

У	1895.	години	6.968.35	динара
„	1896.	„	5.980,05	„
„	1897.	„	4.327,60	„
„	1898.	„	3.914,60	„
„	1899.	„	3.548,50	„
„	1900.	„	4.308,70	„
„	1901.	„	5.234,—	„
„	1902.	„	5.150,—	„
„	1903.	„	3.625,—	„

Свега *43.056,80* дин.

3. На Светосавску Вечерњу Школу утрошено је:

у	1895.	години	4.722,05	динара
„	1896.	„	4.622,80	„
„	1897.	„	6.107,57	„
„	1898.	„	5.039,45	„
„	1899.	„	5.131,75	„
„	1900.	„	4.986,20	„
„	1901.	„	4.180,—	„
„	1902.	„	3.675,—	„
„	1903.	„	3.380,—	„

Свега *41.844,82* дин.

4. На административне трошкове издато је:

у	1895.	години	2.568,71	динара
„	1896.	„	2.301,05	„
„	1897.	„	2.695,05	„
„	1898.	„	2.300,—	„
„	1899.	„	2.430,45	„
„	1900.	„	2.250,70	„
„	1901.	„	2.057,95	„
„	1902.	„	1.532,—	„
„	1903.	„	3.498,52	„
		Свега	*21.634.43*	дин.

На штампање књига, хонорара писцима и куповину књига утрошено је:

у	1895.	години	2.433,—	динара
„	1896.	„	2.510,75	„
„	1897.	„	186,05	„
„	1898.	„	—,—	„
„	1899.	„	1.918,50	„
„	1900.	„	—,—	„
„	1901.	„	820,40	„
„	1902.	„	2.808,15	„
„	1903.	„	4.301,30	„
		Свега	*14.978,15*	дин.

Још овоме ваља додати издатак на оправку Дома у 1896. у 389,26 и на трошак пододбора у 11,70 динара 1895., и онда су поређани сви издаци Друштвени за периоду од девет година.

Као што се из свега овога види, Друштво се управљало према сриствима: колико је било срестава толико је и радило на оној идеји, коју је поставило себи за циљ. А да је било више срестава, оно би више и порадило. Нарочито би Друштво могло да издржава више питомаца из неослобођених крајева, да чини више издатака по првој партији, на опште циљеве Друштвене, јер се одатле давала помоћ школама и црквама и заслужним људима за ствар српску по свима крајевима неослобођенога Српства; а она је и данас њима нај-

потребнија. Исто тако Друштво би могло више порадити на остваривању идеје Друштвене и књигом српском, да је имало више срестава, па било да их оно само штампа, било да их откупљује од појединих писаца и растура у народ. А кад се за девет година има за ово само сума од непуних 15.000, или годишње по 1.500 динара, онда то не до стиже ни за штампање самога „Бараства", које Друштво дугује својим члановима, а камо ли за друга издања и откуп других корисних књига од појединих писаца. И да није било плодних улога родољубивих чланова добротвора и утемељача, не би било ни овога!...

Па ипак, кад се јуна 1904. искупило било око стотину њих, чланова добротвора и утемељача, у Дому „Дечанскога" на Врачару, да чују рачун о раду Друштвеном за ових девет година и изаберу нову управу, једна руља, која ни паре једне није дала на Друштвене циљеве, тек што их није каменовала! Неки под именом омладине ставили су били себи у задатак, да онемогуће рад овога збора и да збор растуре. Зато су били поделили улоге: да неколицина уђу, с туђим улазницама,[1] те да говорима својим изазову буру; а кад се чује ларма и кад им скуп стане закраћивати реч, онда они остали да упадну у дворницу и растерају збор. Тако је и било. Кад је прочитан извештај о раду Друштвеном за ово време, одмах су се јавили за реч горња неколицина и добили је. У говорима су сви били дуги. Они не нађоше ни трунке добра у раду Друштвеноме и раду Главног Одбора. Све им је били црно, све издајнички, све лоповски! Друштво Св. Саве за њих је постојало само за то, да издаје српске интересе и профанише српску мисао! А другојаче не може ни бити кад му на челу, на управи, стоји човек, који је сам рекао, да је њему Српство „шупља

[1] Међу њима је био и један адвокат с улазницом кафанско-механског еснафа!...

ница), да је од свештеничке фамилије из околине Призрена, и да има нешто књига. Био је тако добар, те ми их је уступио ради прегледа и употребе. Међу њима сам нашао: једно Јеванђеље, штампано у Острогу у Русији 1581. г., као што запис на крају казује; једну нову рукописну књигу с молитвама и неке ситне хартијице на којима су врачања. Са тих хартијица исписујем ово:

На првој хартијици нађох: Во время шно болание глава имрекъ ма кижъ вторникъ вторникъ накраимца. Глава предаде Адаму, Адамъ предаде Певви Певва предаде морѹ, моро предаде краѹ краи предаде пескѹ, песакъ предаде трави и трава предаде роси, и роса предаде слнцѹ, сунце предаде ветрѹ, и ветар расія болезнѹ, штъ раба Божия, име

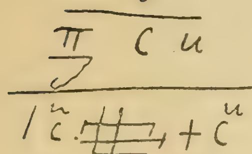

Во имя отца и сина и святаго дука аминъ.

На другој хартији стоји: записъ ѿ гроз-ницє: Молитвами честнаго, славнаго пророка пред-теча крестителя Иоана честная глава твоя наблюдѣ трясавице ся, костани трясавица кастани дневная или тридневная ѿступи ѿ раба Божия.

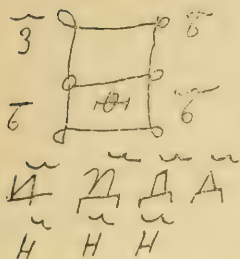
На трећој: Коя жена не може родити чада сие пише слова і сувари небесни отвердите и ти штроча изиди зове те Исусъ изиди штроче зове те претеча и стопаите имъ и стопите и приложите на крестъ, име.

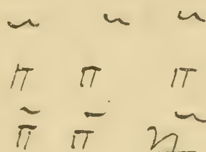
На четвртој хартијици има неколико записа, ја исписујем само овај један:

#. *Коме се не држе деца.*

Станємъ добрѣ, станємъ со страхомъ, и тако да станєтъ свака напастъ ѿ чади рабє божиє.

богородицє дѣво радѹи сѧ и помози рабє твоє.

Од сина свештеника драгушког, који је такође из Старе Србије, добио сам: *Запис од бесниле,* који његови стари даваше, а и сад дају у невољи:

а	т	о	н	а,	ш	а	т
о	н	а,	р	е	т	о	н
а,	р	е	п	а	т	о	н
а,	т	а	с	ъ,	а	р	ï
г	а	р	ï	ф	у	с	ъ,
ï	с,	х	с,	н	ï	к	а

Тако је Друштво завршило и ову трећу, најдужу, периоду свога живота и ступило у нову фазу.

Да ли ће и у овој новој периоди Друштво имати да се бори с оволиким тешкоћама и како ће их оно отклањати и порадити на оној великој и спасоносној идеји што је Друштво себи поставило за циљ, то ћемо видети у скорој будућности.

За све ово време, у овој периоди од девет година, штампано је само ово: *Друштво Св. Саве VI, Брасшво VII, Брасшво VIII* и *Брасшво IX и X* (уједно).

IV

Нови чланови „Друштва Св. Саве“.[1]

I

Добротвори.

1897.:	Мих. Станојевић из Шапца	600	д.
	Округ Моравски	500	„
	Никола Д. Лазаревић из Београда	1000	„
1898.:	Округ Моравски	500	„
	Јовица Барловац трговац из Београда	500	„
1899.:	Округ Моравски	500	„
1900.:	*Округ Крагујевачки* . . .	2000	„
	Јоца М. Тадић трговац из Београда	1000	„

[1] Имена свих *дорботвора* и *утемељача* Друштва Св. Саве штампана су у годишњим извештајима Друштвеним „Друштво Св. Саве“ I, II, III, IV, V и VI, докле су ови излазили. А од како су престали ови извештаји, а то је од 1896., од то доба ни имена приновљених Друштвених чланова нису објављивана. С тога се овде са захвалом помињу имена свих оних чланова добротвора и утемељача, који су се приновили после 1896. год.

† *Димит. Стаменковић* трг. из Београда . . . . . 2000 д.
Ч. Спиридоновић из Москве 500 „
1903.: † Трифун Бошковић . . 500 „
† *Јован Голубовић* пуковник у пенсији . . . . 1000 „
† Божа Ћеловић . . . . 500 „
† *Михаило Ристић Калеја* 1200 „
† *Богоје Ристић Калеја* . 1200 „
1904.: † **Ђорђе Недељковић** из Н. Сада . . . . 10.500 „
† Коста Николић из Јагодине . . . . 500 „
† Алекса Петровић бив. терзија из Лесковца . . . 500 „
† Јован А. Петровић из Лесковца . . . . 500 „
† Коста Лекић из Београда 720 „
† Јуца К. Штерићка и њен брат П. Селић кас. судија 1000 „
† Ђорђе К. Јовановић трг. из Пеште . . . . . . 2000 д.

II

Утемељачи.

1897.: Љубиша С. Здравковић из Београда . . . . . . 100 д.
Тодор Живановић из Београда . . . . 100 „
† Боривоје Андрејевић из Београда . . . . 100 „
Иван Дукић б. арт. потпор. 100 „

1898.:	Максим Петровић свешт. из Шапца	200 д.
	Школа Мајдевска окр. круш.	100 „
	Школа Ђуниска и Каоничка (окр. крушевачки) . .	100 „
	Школа Наупарска окр. круш.	100 „
	Црква Макрешанска (округ крушевачки)	100 „
	Теофило игуман манастира Наупаре	100 „
	Илија Поповић свештеник у Шпају	100 „
1899.:	Илија Пчелар пенсионар .	100 „
	Васа А. Витковић (Русија)	100 „
	Тима Х. Поповић свешт. из Тулара	100 „
	Општина среза белопаланачког окр. пиротског .	110 „
	Милосав Куртовић . . .	100 „
1900.:	Тодор Кнежевић из Шапца	150 „
	Филип Ла Ренотијер из Париза	300 „
	Школа Свилеувска окр. (подрински)	100 „
	Њ. Св. Патријарх Карлов. Георгије Бранковић . .	432 „
	Јован Грчић	100 „
	† Живко М. Петровић из Шапца	100 „
	† Љубиша Јовановић . .	200 „
	† Милосав Радојковић трг. из Ћуприје	100 „
1901.:	† Драгутин Лазаревић . .	100 „

	Браћа Игњатовић	100 д.
	Светозар Т. Стојадиновић трговац	100 „
1904.:	† Дим. Вучковић бив. баштован	100 „
	Дим. Јанковић чиновник Народне Банке	100 „
	Dr. Милорад Гођевац, лекар	100 „
	Васа И. Јовановић, адвокат	100 „
	† *Александра Ђ. Жабарца*	300 „
1905.:	† Дим. Ђорђевић, б. воскар	100 „
	Фонд пок. Илије Коларца .	100 „
	† Сава Ташковић трговац из Шапца	100 д.

Ј. М.

Напомена. Чланови утемељачи могу свој минимални улог од 100 динара полагати и у ратама по 25 динара годишње. Али се рачунају за чланове утемељаче и добивају диплому тек онда, кад положе последњу рату. С тога су овде ушли и неки који су ових година уплатили последњу своју рату од 25 динара; а *нису ушли* многи који су положили само прву и другу или прву, другу и трећу, а не и четврту — последњу.

V

О Св. Савској Вечерњој Школи.

(статистички податци)

I

У 1902-3. (шеснаестој) школској години

1. Основна школа

Ове је школске године било уписано:

У I разред	. . . .	130	ученика
„ II „	. . . .	50	„
„ III „	. . . .	37	„
	Свега:	217	ученика

2. Приправна школа

У	I разред	73	учен.
„	II „	26	„
„	III „	30	„
	Свега:	129	учен.

Укупно било их је у овој години 346 ученика.

Место рођења ученика

У овој шеснаестој години ове школе било их је по месту рођења:

Из Битољског вилајета	136	учен.
„ Косовског „	91	„
„ Босне	3	„
„ Аустро-Угарске	1	„
„ Црне Горе	75	„
„ Србије	40	„
Свега:	346	учен.

* * *

У 1903—1904 (седамнаестој) школ. год.

1. Основна школа

Ове је школске године било уписано:

У	I разред	131	учен.
„	II „	44	„
„	III „	22	„
	Свега:	197	учен.

2. Приправна школа

У	I разред	101	учен.
„	II „	16	„
„	III „	34	„
	Свега:	151	учен.

Укупно било их је у овој школској години 348 ученика.

Место рођења ученика

У овој седамнаестој школској години било их је по месту рођења:

Из Битољског вилајета .	114	учен.
„ Косовског „ . .	97	„
„ Босне	4	„
„ Аустро-Угарске . . .	1	учен.
„ Црне Горе	103	„
„ Србије	29	„
Свега:	348	учен.

* * *

У 1904—1905 (осамнаестој) школ. год.

Основна школа[1]

Ове је школске године било уписано:

У I разред	161	учен.
„ II „	61	„
„ III „	24	„
„ IV „	12	„
Свега:	258	учен.

Укупно, дакле, у овој школској години било је 258 ученика.

По месту рођења било их је:

Из Битољског вилајета	132	ученика
„ Косовског „ .	80	„
„ Бугарске	2	„
„ Црне Горе . . .	2	„
„ Србије	42	„
Свега:	258	ученика

[1] Ове је школске године укинута приправна школа, а основна школа повишена је са четвртим разредом, те је на тај начин Св. Савска Вечерња Школа изједначена, како школским течајевима, тако и наставним програмом и распоредом часова, са нашим народним школама.

СТАРА СРБИЈА И МАЋЕДОНИЈА

(СА ГЛЕДИШТА ГЕОГРАФСКОГ, ИСТОРИЈСКОГ И ПОЛИТИЧКОГ[1])

од

Д-ра ЈОВ. ХАЏИ-ВАСИЉЕВИЋА

I

У опште о Старој Србији и Маћедонији, и питању о тим областима.

Ни о којим крајевима српских, бугарских и грчких земаља нису толико побркани појмови, колико о онима, који су и после ратова 1876.—1878. и одредаба Берлинскога уговора остале под Турцима. — Докле су позната историјска имена, и докле се тачно знају границе областима: Босне, Херцеговине, Бугарске (до ослобођења), Тесалије, Епира и др., дотле су горе поменуте земље, будући без историјскога имена и одређених, утврђених, граница, произвољно крштаване и ограничаване. Изузимајући Епира, данашњега Једренскога и Јањинскога Вилајета, и Арбаније,[2] све се остале земље у Европској Турској, мање више кроз сав XIX век,

[1] Према распису Редакционога Одбора „Браства", овај је чланак написан за шири круг читалаца, за читаоце „Браства".

[2] Од последњих ратова на овамо и границе Арбаније се знатно мењају. И Арбанија се, по појмовима заинтересоване стране, проширује на територији српских, класичних земаља.

па готово и наших дана, називају, са свим произвољно, како коме годи, и како се са националним и политичким тежњама и рачунима овога или онога народа, и ове или оне државне политике, поклапа.[1] Све те земље неодређених граница и неутврђена историјскога имена из периода словенскога државнога живота називате су у XIX веку у књижевности највише именом Стара Србија, Дарданија, Маћедонија, Арбанија, Мизија, Западна Бугарска и тако даље. Само их Турска није звала ни једним од ових имена. Она их је, изузимајући Новопазарски Санџак, који је до 1878. године припадао Босни, готово увек звала Рум-или: Румелија. И данашњи дан се у Турској, званично, никако не признају назив: Маћедонија или Стара Србија. Од последњих ратова на овамо, те се земље погрешно називају највише Маћедонијом и Арбанијом, а то зато, што су под тим именима позната два различита, а готово подједнако јака страна утицаја у Српским Земљама и у европској политици у опште. Докле се аустријска политика и књижевност стара, да од Северне Старе Србије начини Арбанију, дотле се Русија и њена политика стара, да од Јужне Старе Србије начини Маћедонију, означујући ову, и ако фиктивну област, као бугарску земљу.

Још више су побркани појмови о величини и пространству тих земаља под разним њиховим именима. Видећемо да, док се по Бугарима, до установљења Бугарске 1878. године, Западна Бугарска (тако су они, највише, звали земље, које од последњих ратова на овамо зову Маћедонијом) простирала на северу до Алексинца, Приштине и Призрена, дотле се, по њима, сада, Маћедонија простире на

[1] У даљим врстама ће се показати, како су те земље, данас, у европској књижевности и европском јавном мњењу, познате, највише, под именом (Маћедонија), којим се оне никада у словенском — у бугарском и српском — државном животу у Средњим Вековима нису звале.

северу до Врања и Шар планине.[1] По грчким појмовима Маћедонија се, до последњих ратова, простирала на северу до Шар планине и Ниша, а од ослобођења Ниша и Врања и њихове су претенсије сужене на „Маћедонију“ до Ристовца, а последњих година и до Скопља. А да је, нешто, Србија ослободила 1878. и присајединила и Овчепољске пределе, Бугари и Грци би границу Маћедоније пружали на северу до Штипа и Велеса, а не даље. По Арнаутима, особито по онима, који, нарочито од последњих ратова на овамо, заступају арнаутске претенсије, ма да њих сами Арнаути никада не истичу, јер немају ни појма о томе, — Арбанија улази својим границама дубоко у Северну Стару Србију, ако је и целу не захвата. Северну Стару Србију називају Арбанијом, а Јужну Маћедонијом. Према овоме српских земаља нема у Турској!

*

Колико је који од три поменута балканска народа просвећенији и своје прошлости свеснији, у толико су појмови његови о овим земљама тачнији и правилнији, и у толико су претенсије његове на те земље, или на који део тих земаља, оправданије. Докле је наш народ инстинктивно свестан, да је већина земаља, које један део његове интелигенције, са свим погрешно, назива Маћедонијом, у сваком погледу *чисте српске земље,* дотле је бугарски и грчки народ једва и знао што год о тим земљама, а камо ли да је био свестан, да су то бугарске или грчке земље. А о Маћедонији, у данашњем смислу те речи, у народа ни појма није било. Али у колико није о томе ништа знао бугарски и грчки народ, у толико је више њихова интелигенција „знала“. Бугарска је интелигенција, с помоћу Русије, још од педесетих година на овамо, почела да „учи“ и „оба-

[1] Овамо не иду мишљења егзалтираних бугарских шовиниста, који још непрестано траже „до Моравата“, па често и *„преко Моравата“*, јер они још увек траже за Бугаре и Врање и Гилане, а ти су, бар, градови на *левој страни Мораве.*

вештава“ свој народ, да су то бугарске, а грчка, грчке земље. Само не српске!? Према овоме су се и у европском јавном мњењу стварали појмови о овим земљама. У стварању појмова у европском јавном мњењу играли су улогу интереси Европе, и умешност и утркивање балканских народа.

*

Зато што Стара Србија и Маћедонија затварају у својим границама, у сваком погледу, најважније на Балканском Полуострву трговачке центре, најважније трговачке путеве за саобраћај између Европе и Истока, и зато што су то најплоднији предели у Европској Турској, зато су се, још од давних времена, многи народи, а у садашњости три балканска народа и две европске велике силе — Русија и Аустрија — отимали и отимају о њих. Због поменутих особина тих земаља, три се балканска народа вековима боре да тим земљама завладају одрже и власт своју у њима. Две поменуте европске силе боре се, да најпре свој утицај у овим земљама утврде, па да их, по том, приграбе и увуку у границе своје државе. Зато се политика заинтересованих сила не руководи више идејом „Балкан балканским народима“, већ својим властитим интересима. То јест, ради се, о томе: којој ће од заинтересованих сила који део тих земаља припасти? — Русија тражи Маћедонију и Стару Србију, за сада, за Бугарску, а Аустрија је тражи за себе, или, у најмању руку, да се тим областима даде *автономија*. Зато и ствара Аустрија у Маћедонији неку непознату *маћедонску народност* — да се лакше српски народ поцепа у тим крајевима.

Земље, које данас чине Стару Србију и Маћедонију, биле су, од оснивања бугарске и српске државе у Средњим Вековима све до Велбуждске битке 28. јуна 1330. године, златна јабука, о коју су се отимала ова два народа. Исти се процес понавља, у колико се Срба и Бугара тиче, и у XIX веку — од постанка Кнежевине Србије и препорођаја

Бугара и постанка Кнежевине Бугарске. — У новој историји Срба, Бугара и Грка јасно се види, да, како је који од ових народа васкрсавао из ропства, и до којега дела слободне земље и државе дошао, или како се који прерађао (мислимо на Бугаре), тако је истицао и своје претенсије на остатак својих, према својим појмовима, земаља у Европској Турској. Те су се претенсије још у почетку својем заустављале на поменутим земљама, и пошто су се односиле на *исте* земље, оне су се још у почетку својем сукобљавале, и једна другу, готово са свим, и искључивале.

Има крајева у границама Старе Србије и Маћедоније, на које би претенсије поменута три балканска народа биле оправдане, али што нас у разматрању овога питања занима то је то, што национални противници српскога народа, користећи се вазда тешким положајем и српскога народа у Турском Царству и Србије у вршењу њезиних националних задатака, нарочито последњих деценија, хоће, у пркос историјским истинама, у пркос јасним и светлим одликама српскога народа у поменутим крајевима, у пркос оправданим и неминовним савременим потребама Србије и целокупнога Српскога народа, у пркос свему томе, — да поменуте земље означе као несрпске, као своје, и да српски народ у тим крајевима потпуно одроде.

Од последњих ратова на овамо, користећи се срећним положајем, који јој је створила Русија, и својим смишљеним радом на својем националном питању, Бугарска је успела да своје претенсије на остатак територијâ Турскога Царства у Европи идентификује са погрешним оним појмом европскога јавнога мњења о Маћедонији. Бугарска је у томе толико успела, да се данас под именом *Маћедонскога Питања* не разуме толико *Источно* нити *опште Балканско*, колико чисто *Бугарско Питање !*

Како се, према приликама и околностима, које су се стицале и развијале у XIX веку, о највећи

део ових земаља води спор између балканских народа највише још између српскога и бугарскога народа, јер је Грцима прошло доба у поменутим крајевима, пошто они у Старој Србији и Маћедонији, како се те области данас граниче, изузимајући њихове периферне пределе, немају својега живља, то ће се у врстама које следују, верно представити историјска прошлост тих земаља и народâ који у њима живе, и садања потреба Србије и њезиних сународника у Турској у свима правцима, па ће се онда видети, да нико више од Србије и српскога народа нема права и потребе за те земље. Самим тим што се највише води борба о право између Бугара и Срба на земље јужно од Шар планине, на Јужну Стару Србију и Маћедонију, у овом ће се спису третирати само јужна половина Старе Србије, коју ми овом приликом зовемо највише *Јужним Срйским Земљама.*

II

Које се области, данас, у Турској највише разумеју под Старом Србијом и Маћедонијом, и у чему лежи важност тих области.

Као што ће се у III одељку овога списа видети, према побрканим појмовима, а различитим претенсијама Балкинских народа и заинтересованих Европских сила на територије Турскога Царства у Европи, не може се, данас, тачно одредити које се све, и које баш области у Турској разумеју под именом Старе Србије и Маћедоније. Што је за српски народ Северна Стара Србија, то је за Арнауте и њихове протекторе Арбанија; што је за Србе Јужна Стара Србија, то је за Бугаре и Грке Маћедонија. Докле је за српски народ Новопазарски Санџак, од окупације Босне и Херцеговине, *најважнији* крај српских земаља, то је за Аустроугарску део окупиране Босне. Докле, по појмовима српскога народа, Маћедонија почиње од Демир Капије, Прилепских предела и Струме на југ и исток, дотле се она, по појмовима

Бугара и Грка, простире на северу до Шар планине и Ристовца, и тако даље. — Ни сâм географски појам о границама ове две области није пречишћен и утврђен. Како ни по својој хоризонталној разграни, ове две области не чине нити једну, *заједничку*, целину, нити чини целину свака од њих за себе, то се са географског гледишта није могло ни да утврди, које границе захватају Стара Србија и Маћедонија нити које свака од њих засебно. Али, сумирајући све оне побркане географске појмове и различите претенсије, данас се под именом Старе Србије и Маћедоније, највише, разумеју предели који чине три вилајета у Европској Турској. То су: *Косовски*, *Битољски* и *Солунски Вилајет*. — Границе ова три вилајета, по сумарним појмовима Балканских народа Старе Србије и Маћедоније, иду овако: оне почињу од граница Босне и Херцеговине и Црне Горе и иду границама Краљељине Србије и Кнежевине Бугарске према Турској до Деспот-планине (Доспад даг), за тим се граница спушта реком Местом или границом Једренскога Вилајета на Јегејско Море. Јегејским Морем иде граница на Солун а од Солуна граница Старе Србије и Маћедоније узима се, обично, коритом реке Бистрице на Костурско и Оридско језеро. Од Оридскога језера граница Старе Србије и Маћедоније иде реком Дримом (Црним) до састанка његова са Белим Дримом, за тим западном границом Ђаковичке Казе, Плава, Гусиња, и излази на границу Црне Горе.

Стара Србија и Маћедонија у овим границама захвата простор више од 1000 □ Км.[1]

Највећа важност ових области лежи у томе што су оне, поред Краљевине Србије и окупираних српских земаља, Босне и Херцеговине, најважнија географска спона која везује Средњу и Западну Европу са

[1] Ми навлаш избегавамо, да у овом одељку одредимо границу између Старе Србије и Маћедоније. Остављамо читаоцима да то учине, по прочитању факата, које ми износимо у одељцима који за овим долазе.

Азијом и другим прибрежним Средоземним земљама и даљим Истоком у опште. Из историје се Балканскога Полуострва јасно види, да, ма како се померале границе српске и бугарске државе, које су у својим границама затварале ове области, и ма како се померали трговачки и културни центри у Европи, да су најглавнији трговачки путеви водили кроз ове области. А стратегијски путеви, иначе, никада не мењају своју важност.

*

Према хоризонталној разграни, досада су ове области дељене, у главноме, у две неједнаке половине, — у земље северно од Шар планине и њезиних огранака, Скопљанске и Гиланске Црне Горе, и у земље јужно од тих планина и њихових огранака, и та, и ако погрешна, подела ове две области учинила је доста, да се у европској, а отуда и у нашој домаћој књижевности створи погрешан појам о границама Старе Србије и границама Маћедоније, на по се, у етнографском и националном погледу.[1] Према облику земљишта Стара Србија и Маћедонија могу се, детаљније, поделити у неколико области, и то су: *Новопазарски, Косовски, Метохијски, Тетовски, Овчепољски, Струмички, Прилепско-Битољски, Оридски* и *Солунски предели.*

Најважније планине и планински ланци у границама Старе Србије и Маћедоније јесу: планина Рогозно, Жљеб и Мокра Гора; за тим Шар и његови огранци, Скопљанска и Гиланска Црна Гора; планинска громада која испуњује простор између Скопља, Прилепа и Велеса, позната са својих кланаца између Велеса и Прилепа највише под именом Бабуна планина, или Бабунске планине; за тим Моріово или Мориовске планине; Ниче и Перистер планина и Осоговске планине са Дованицом и Перин (или Перим) планином. Планина Рогозно са Жљебом и Мокром Гором одваја Новопазарске пределе од

[1] О томе се говори у III одељку овога списа.

Косовских и Метохијских; Шар планина са својим огранцима одваја, као што смо већ споменули, Косовске и Метохијске пределе од Скопљанских (Овчепољских и Кумановских) и Тетовских; планине, познате највише под именом Бабунске и Поречке и Ниче са Мориовом одвајају Овчепољске и Струмске (правије Вардарске) пределе од југоисточнога дела Старе Србије и Мађедоније; од Поречких, Прилепских, Битољских и Оридских предела. Осоговске планине и Пљачкавица планина деле Овчепољске пределе од Ђустендилских и Малешких.

Планински систем чини у јужно-источним странама Старе Србије и Мађедоније непроходну границу према Кнежевини Бугарској. Почев од данашње Тромеђе код Врањског и Трнског округа између Старе Србије и Мађедоније и Бугарске, па све до долине реке Струме, уздижу се велике и непроходне громаде планине Осоговске и осталих. Зато је од Тромеђе до долине Струме тек један пут и то пут Џумаја—Дупница, којим стоји Бугарска у саобраћају са Старом Србијом и Мађедонијом.

У границама Старе Србије и Мађедоније има доста плодних и иначе важних низија. Нарочито у сваком погледу истичу се Косово поље, Овче поље, Прилепско-Битољско поље, Солунско поље и друга. Од свих поља и низија, за српски народ најважнија су у овим пределима Косово поље и Овче поље. Ако Србија не прошири своје границе и на Косово поље, никада неће остварити најсветије народне идеале, уједињење Српства, а ако не присаједини Овче поље, никада неће повратити себи онај значај, који је имала српска држава у Средњим Вековима. Косово поље и Овче поље исто су онако важни за Србију и српски народ колико су важни терени Новога Пазара и онога између Косова и Овчега поља. С тога гледишта се нарочито истиче важност и мањих поља у северном делу Старе

Србије и Маћедоније — Плеваљских, Новопазарских и Суводолских низија.

По рекама, које кроз Стару Србију и Маћедонију, и из њих, теку, ове се области могу поделити, у главноме, у три дела. На северни део, на југоисточни и југо-западни део.

Карактеристично је, да већина река, које извиру у северном делу Старе Србије и Маћедоније, или које теку кроз овај део тих области, улазе у Србију.

Као што се види и према току река пада она подела Старе Србије и Маћедоније која је чињена према планинама и њиховим огранцима. Докле Шар и његови огранци деле ове области у два дела, дотле река Лепенац, Морава и друге воде силазе са огранка Шарског, Скопљанске Црне Горе, и ниште ту поделу. Још кад се узме, као што ћемо при набрајању главнијих путева у овим областима, видети, да баш главни путеви кроз ове области воде долинама Лепенца и Мораве, онда излази да је досадања подела Старе Србије и Маћедоније, коју су учинили страни путници, а прихватили наши национални противници, а од њих наши некритични географи и писци у опште, нетачна.

Северни део ових области, Северна Стара Србија припада, главним својим рекама, сливу Црнога Мора. Воде из овога дела ових области теку на север и исток и уливају се у Саву и Дунав. Само је река Лепенац, која извире у Косовским пределима и припада сливу Белога Мора. А јужна половина ових области, Јужна Стара Србија и Маћедонија, припадају сливу Белога или Јегејскога Мора. Река Вардар, као најглавнија река у Старој Србији и Маћедонији дели јужну половину ових области, као и планине Бабуна, Мориово и Ниче, у две половине, али то само са географскога гледишта, јер су, иначе, обе половине у сваком другом погледу истоветне. Па и то географско гледиште створено је, као и за северну и јужну половину Старе Србије и Маћедоније, само по развоју

планинских ланаца, ма да су и они, као што ћемо видети, просечени речним долинама. Нарочита се важност Вардарске долине састоји у томе, што је она хоризонталном разграном везана за Моравску долину, а преко ове Нишавском, и што овим долинама иде најважнији на Балканском Полуострву трговачки и стратегијски пут. Важност Вардара лежи и у томе, што ова река скупља готово све реке које извиру или које, већим делом свога тока, теку кроз јужну половину Старе Србије и Маћедоније. Вардар је и једина од главних река Старе Србије и Маћедоније, која свим својим током тече кроз ове области. — Он извире, према горњој подели Старе Србије и Маћедоније, у Тетовским пределима, а улива се у Солунски Залив, код Солуна. У Вардар се уливају, од главнијих река: Треска, Лепенац, Пчиња, Брегалница, Црна и др. Све ове реке својим главним током, а три од њих (Лепенац, Пчиња и Црна), и својим изворима припадају потпуно Старој Србији и Маћедонији. Вардар својим сливом захвата и северни и јужни део Старе Србије и Маћедоније.

Друга река, после Вардара, по важности својој, која извире у Старој Србији и Маћедонији, јесте Морава. То је Јужна Морава, која се у изворним својим пределима зове Бинч Морава. Она извире у јужним крајевима Косовских предела на граници Скопљанске и Гиланске Казе. Ова река тече, у главноме, на исток и просеца Гиланску Црну Гору (или Карадаг) и од свога извора на десет сати далеко, код Ристовца, улази у Краљевину Србију. Пролазећи кроз Србију, готово кроз сред ње, улази у Дунав. Важност долине Моравине истаћи ћемо мало ниже кад будемо говорили о путевима. Као Морава, тако и остале главне реке, које извиру у северним крајевима Старе Србије и Маћедоније, утичу у Краљевину Србију. Тако реке Лим и Ибар теку кроз поменуте крајеве Старе Србије и Маћедоније и улазе у Краљевину Србију. Река Лим, већим својим делом, тече

кроз северне крајеве Старе Србије и Маћедоније и улази у Дрину и Дрином се додирује краљевине Србије. А река Ибар постаје у Косовским пределима и улази у краљевину Србију, и улива се у Мораву.

Међу рекама у јужном делу Старе Србије и Маћедоније истиче се, својом важношћу, после Мораве, река Пчиња. И с погледом на хоринзонталну разграну земљишта у долинама Мораве, Пчиње и Вардара, Пчиња је исто онолико важна колико и Морава својим током у Старој Србији и Маћедонији.

Земљиште које захватају Морава и Пчиња јесте и вододелница Црнога и Белога Мора. Докле Морава, која извире на шест сати северно од Скопља (Горња Морава) тече на север, дотле Пчиња силазећи са Тромеђе, тече *паралелно* према Морави на југ, и улази у Вардар. Права, повучена у мислима од извора Мораве и Лепенца на извор Пчиње, таман би пролазила границом данашње Прешевске (до последњих ратова Врањске) и Кумановске Казе. А то је таман онај терен од данашње станице *Букоровце* до станице *Табановце*. То је терен на коме се види како се вода двоји за два мора, за Црно Море преко Дунава и за Бело Море преко Вардара. — У атару села Чукарке примећују се две речице, и једна, под именом Моравице, тече на север и улива се, код Бујановца, у Мораву, а друга тече на југ и текући поред села Табановца, под именом Којрнарске реке, улива се у Кумановску реку, по том у Пчињу, и Пчињом у Вардар.

Исти је случај са изворима Мораве, Лепенца и Пчиње. Само што је терен, на коме су извори ових река, пространији. Карактеристично је да она права, замишљена, која би се повукла од извора реке Пчиње на изворе Мораве и Лепенца, ударала би баш преко онога ускога терена, на коме се на путу Врање—Скопље дели вода за Јегејско и Црно Море.

Терен који захватају Морава, Пчиња и Лепенац долинама својим, као што ће се видети кад будемо о

путевима говорили, најважнији је терен у Старој Србији и Маћедонији. Тај терен захвата сав простор између Косова, Ниша, Скопља и Штипа. Врло је значајно да половину тога терена, од последњих ратова на овамо, захвата Србија у својим границама[1] и тиме она много већим делом овога знатног терена већ господари.[2]

За будућност Србије и српскога народа два су предела, данас, као и увек што су били, најважнији предели у Српским Земљама. Онај од Косова поља до Овчега поља и онај између Србије и Црне Горе — Новопазарски санџак. Овај други терен је важан, и важнији је од првога више са гледишта политичког живота Србије и Црне Горе. Докле Новопазарски терен не уђе у границе Србије или Црне Горе, и докле Србија не прошири своје границе на онај други терен, на Косово поље и Овче поље, дотле ни Србија ни Црна Гора немају услова за много дужи и бољи живот. и дотле ће стварање услова за уједињење српскога народа остати само лепи снови. Новопазарски терен спори, за сада, највише Аустро-Угарска, а овај Моравско-Пчињско-Вардарски споре неколико њих јаких, ако не и пресудних, чинилаца.

[1] Ко појима ту велику важност овога терена, може лако разумети зашто се Аустрија, при одређивању граница Србије на Берлинском Конгресу, и иначе, 1878. године, упела из петних жила, да се и Гилански, Прешевски, Пчињски и Приштевачки крајеви, које је била српска војска другога рата отела од Турака и посела, не даду Србији, и да се српска војска повуче из тих крајева, у колико их је држала дотле! Ну, и ако Србијине границе нису изишле на територију слива Јегејскога Мора, Србија, ипак, држи већи део најважнијега дела терена, на којем оба слива, Црнога и Јегејскога Мора, онако неприметно и један до другога постају.

[2] Србија је у рату 1878. године отела од Турака од овога терена све до Приштине, Куманова и Паланке и Ћустендила, али је настојавањем руске и аустријске политике, још пре Берлинског Конгреса, враћена у границе, које јој је и поменути Конгрес, доцније, одредио.

*

Стара Србија и Маћедонија спадају у ред плодних, а неки крајеви у овим областима, као н. пр.: околине Сереза, Драме и оне око Лајне, спадају у ред најплоднијих крајева у Европи. У плодне крајеве ових области, после Сереских и Драмских крајева, долази, у опште, долина реке Струмице. Као плодни у житу и осталим усевима истичу се Овче поље са Кумановским и Скопљанским крајевима, — „житница Старе Србије“, за тим плодно Солунско поље („Маћедонска долина“), па Прилепско-Битољско поље, долина реке Мораве (Гиланска околина), Метохијски крајеви (висоравни између Призрена и Пећи), Косово поље и низије око Новог Пазара, Плеваља и Пештерско поље.

Северна половина Старе Србије и Маћедоније богата је и шумом. Нешто шуме има и у јужно-источним крајевима ове области, за тим у северо-западним деловима јужне Старе Србије и Маћедоније.

Од језера у Старој Србији и Маћедонији главна су: Скадарско (Блато), Дојранско, Острово (близу Водена), Преспанско, Оридско, Костурско (код Костура,[1] Ајвасилско (између Драме и Солуна). Бешик (близу Солуна) и друга.

*

Као што смо споменули, највећа важност ових предела лежи у томе, што они служе као географска спона између Средње Европе и Истока, и обратно. Зато их и зову у најновије време *пролазне* или *транзитне* земље.

Карактеристично је, да два главна трговачка и војничка пута, који иду кроз већи део Старе Србије и Маћедоније, стоје у вези, или су наставак путева који пролазе и излазе из Краљевине Србије и Босне и Херцеговине. Из овога факта излази други факат,

[1] У нашим народним јуначким песмама највише се спомиње Оридско и Дојранско језеро — *„риба од Орида“* и *„риба од Дојрана“*.

да су главни ови путеви кроз сва времена од консолидовања српске државе у Средњим Вековима, као и ове у почетку XIX века, пролазили кроз Србију, пошто пределе, кроз које пролазе ти путеви највећим делом насељава српски народ. Ма како се границе Србије померале, главни су путеви пролазили кроз Србију. У Средњим Вековима главни светски пут преко Балканског Полуострва ударао је од Приморја преко Српских Земаља на Цариград. Сада, у XX веку, главни светски пут удара опет кроз Србију и Српске Земље у Турској.

С погледом на хоризонталну разграну иста су, у главноме, два главна пута, којима се и сада врши у главноме саобраћај између Западне Европе и Истока, и они пролазе кроз ове пределе. То су путеви: Врање—Скопље—Солун и Митровица—Скопље —Солун. Пут Врање—Скопље—Солун наставак је најважнијега на Балканском Полуострву трговачкога, а за ове области и војничкога, пута, Београд—Солун и Београд—Цариград. Половином тога важнога пута пролази се, данас, кроз Краљевину Србију. Други важан пут Митровица—Скопље—Солун, наставак је онога у Средњим Вековима, такође светскога пута, који је полазио од Јадранскога Приморја и ударао кроз Косовске пределе, долином Топлице излазио на Прокупље и Ниш, а кроз Качаничку клисуру излазио на Скопље и одатле се, у неколико праваца, расипао. Пут Митровица—Скопље—Солун наставак је, данас, важнога, а у будућности још важнијега пута Брод (на Сави) — Сарајево—Митровица (на Косову)—Скопље—Солун.

Пут Митровица—Скопље—Солун стоји у вези са путем Београд—Врање—Скопље—Солун, путем који полази из Косовских предела и удара на Приштину и Гилане, и одатле Моравском долином преко Кончуља и Бујановца излази на пут Врање—Скопље.

Готово паралелно са овим путем, који удара Моравском долином, са путем Приштина—Бујановце иду и други путеви, којима се из предела,

кроз које пролази пут Митровица—Скопље, силази на пут Врање—Скопље. То су путеви, који полазе из Гиланске Казе и ударају спретним и за путовање подесним долинама кроз Гиланску и Скопљанску Црну Гору (Карадаг), као пут: Гилане—Прешево, Гилане—Табановце, Гилане—Куманово. Као што је у историји српској и турској познато и турске и српске војске су овим путевима пролазиле из јужних крајева у Косовске пределе и обратно.[1]

У категорију ових путева, који силазе из Гиланских у Прешевске и Кумановске крајеве, иду и они путеви, који из Гиланске Казе силазе у Скопље и његову околину.

У вези са путем Митровица—Скопље—Солун стоји и пут који иде од Ниша долином Топлице на Куршумлију и Преполац и излази у Косовске пределе и пут, који иде из јужно западне Србије долином Западне Мораве и Ибром такође у Косовске пределе.

Ови путеви, а нарочито онај Ниш—Преполац—Приштина, има велику своју важност и као стратегијски пут. Његова је важност и за трговину довољно позната из историје Средњих Векова и турскога доба, али му ту важност одузима незгодно разграничење Србије по Берлинском Уговору.

Други важан пут, који стоји у вези са путем Београд—Солун, и на који, и ако у јужном делу његову, излазе путеви из данашње Бугарске, јесте

[1] Ко детаљније, на лицу места, разматра терен о коме овде говоримо, мора доћи до уверења да су српској војсци, која би оперирала ка Скопљу, поред главнога стратегијскога пута Врање—Скопље, најподеснији и најближи путеви за Скопље они који воде из североисточнога дела данашњега Врањскога Округа, и ти су путеви ови о којима овде говоримо. И данас се из Горње Мораве (разумемо предео у Гиланској Кази) најпре стиже у Скопље оним путевима, који као читава мрежа силазе са Скопљанске Црне Горе у Скопље. До разграничавања Србије и Турске по Берлинском Уговору 1878. године, овим је путевима ишла из Скопља у Лесковачке крајеве, и обратно, и трговина, у колико је она вођена караванима и товарним коњима.

пут Врање —Овче поље—Штип (или Велес)—Дојран —Серез и даље—Солун.

Овај је пут, откад су саграђени железнички путеви Митровица—Скопље—Солун и Београд—Врање —Скопље изгубио своју важност као трговачки пут, али је, и данашњи дан, потпуно очувао своју стратегијску важност и за Србију и за Бугарску. Долина Пчиње, којом иде овај пут, и даљи његов правац ка Солуну, за Србију је у сваком погледу онолико исто важна колико и долина Мораве у данашњој Турској. Оно што је за данашњу Бугарску река Брегалница, то је за Србију река Пчиња. И ако је долина Пчиње, којом иде овај пут преграђена од Моравске долине, од пута Ниш—Врање—Скопље, малим и ниским ланцем Рујаном, из Моравске се у Пчињину долину[1] стиже за два—два и пô сата, а после путовања од Ристовца за четири сата стиже се у широку долину Пчиње.[2] А у горњем току реке Пчиње, река ова тече готово поред саме границе Србије.

Док у таквим односима стоји граница Србије према путу Врање—Пчиња—Овчепоље—Штип, дотле је граница Бугарске према овој долини далеко читавих десет сати, и дотле су планински ланци, са врхом својим Деве Багар велика препона саобраћају Бугарске са Пчињским и Вардарским (Скопљанским) крајевима, овим путем. Зато и јесте, као што ћемо мало ниже навести, једини важнији пут, који води из Бугарске у Стару Србију и Маћедонију, онај Софија—Дупница—Џумаја—Штип. Овим се путем највише и саобраћује Бугарска са Старом Србијом и Маћедонијом.

На пут Врање—Овче поље—Штип излази, преко Куманова, и пут Гилане—Куманово. А пут који води

[1] Разумемо праву долину реке Пчиње.

[2] Кога о овоме више интересује може видети у „Слив Пчиње, Кратовске Криве Реке и горњега тока Бинч-Мораве“ од *Овчепољца*. Београд 1889.

из Скопља за Кочане, Кратово и Ћустендил пресеца овај пут на Овчем пољу.

Једини, може се рећи, пут из Бугарске за ове крајеве јесте онај долином реке Струме, Дупница—Џумаја Штип и др. места. Тим је путем, као што смо споменули, највише везана Бугарска за ове области и тим путем је највише и вршен, у другој половини XIX в., утицај бугарштине у Српским Земљама. Тај пут је, спајајући се са незнатним, иначе, путем Ћустендил—Штип, водио и води Бугарску на Штип, Велес, Прилеп и Орид, и, карактеристично је да су ти центри најпре и највише били подлегли бугарштини.

С овога пута улази Бугарска својим утицајем, у сваком погледу, и у долину реке Брегалнице, и долина ове реке са долином реке Струме отварају најлепшу перспективу Бугарској и дају јој доминирајући положај у југоисточним крајевима Старе Србије и Маћедоније, онако исто као што Србији дају положај долине Мораве и Пчиње. У вези с овим путем стоји пут који полази од Скопља на Велес, Бабуну, Прилеп, Битољ и Орид, и пут, који иде од Штипа на Тиквеш, Грацко, Прилеп и даље.

Још је важан пут у Старој Србији и Маћедонији, пут Скопље—Тетово—Гостивар—Дебар. С овим путем стоји у вези долина Горњега Вардара. Овај пут се преко Дебра састаје са путем који води од Солуна преко Водена и Битоља.

За овим долази железнички пут Солун—Битољ, за тим железнички пут Солун—Серез—Деде Агач—Цариград, о којима не ћемо говорити.

Из Битоља води велики, и из најстаријих времена познати, пут за Орид и даље, пут *Via Egnatia*.

*

Сад прелазимо, са гледишта Срба, Бугара, Грка и Арнаута, на најважнију страну Старе Србије и Маћедоније, на становништво ових области. — Становника у Старој Србији и Маћедонији има око три и по̂ милиона. По народности највише има Срба, па

Арнаута, Бугара, Турака, Грка, Цинцара (Аромуна), Јевреја, Јермена и Цигана. Тако, Срба има око 1,200.000, Арбанаса има на 700.000, Бугара 700.000, Турака 300.000, Грка 300.000, Цинцара преко 100.000 а остало Јевреја, Јермена и Цигана.

По народности становништво Старе Србије и Маћедоније овако је размештено. Срби заузимају, у главноме, северне и јужне крајеве Косовског Вилајета; у осталима су крајевима овога вилајета више помешани са Арнаутима. Срби превлађују у Плеваљском и Новопазарском Санџаку. Срби и Арнаути готово подједнако, од последњих српско-турских ратова на овамо, насељавају Приштински Санџак, а у јужном делу Косовскога Вилајета, Скопљански Санџак, заузимају готово само Срби. У овоме санџаку има мало, и то у северозападном његову делу, Арнаута. Турака у северном делу Косовскога Вилајета има врло мало. Више их има у јужном делу овога вилајета, и то, опет, само по градовима. Битољски Вилајет насељавају највише Срби. Арнаута има у Дебарским пределима. Они се спуштају и у само Прилепско поље, а има их у неколико села и у Велеској Кази (Скопљански Санџак), али у великој је надмоћности српски елеменат. То су и крајња, у тим крајевима, арнаутска насеља према истоку. У јужним и западним крајевима овога вилајета помешани су са Србима Цинцари (Аромуни), а у јужним и јужноисточним крајевима овога вилајета, има Бугара и нешто Грка. И Грци живе само по градовима. И Турци и Јевреји у овом вилајету настањени су само по градовима.

У Солунском Вилајету Срби насељавају, у неколико, западне крајеве. У јужним и источним крајевима овога вилајета помешани су Бугари и Грци. У овом вилајету, у северним пределима између Вардара и Струме, и даље на истоку, помешани су са Бугарима и Турци. То су остаци првобитних турских колонија у Српским Земљама. Нешто Турака има и на западној страни Вардара. Иначе Турци живе

планине. И ако беше жега, морадох на пут. Кад зађох у шуму и жега се умањи. Силажење низ Пасјачу траје доста дуго, и врло је заморно. Уз Пасјачу се могло и јахати, низ Пасјачу се мора пешице. Силазиш, силазиш, а не видиш колико си сишао. Већ ти и ноге клецају, а не знаш још колико још имаш да се спушташ. Најзад после заморног силажења, које траје више од два сахата, после пребијања испод изукрштаних грана од великих и густих букава, после непријатних скокова преко потока, сиђох у Бучинску реку. Овом се реком иде још за три четврти часа, па се дође до црквине *Св. Петке,* која лежи у развалинама близу ушћа Бучинске реке у Топлицу. На зидовима ове црквине очувани су ликови светаца. У горњем су реду свеци у круговима израђени до појаса, а у реду испод овог свеци су у природној величини. — Од препрате очувала су се два стуба. — Дужина цркве износи без препрате 6,40 мет., ширина 3,78 мет. — Чини ми се да ову цркву зову и *Растовница.*

Од Св. Петке, Прокупље је већ близо, али онако уморном учини ми се читава вечност. Бејах разглављен кад стигох у Прокупље.

Крајеви којима ово дана прођох, и ако су сада мало насељени и примитивни, својим остацима од старих времена показују, да њихова красота беше некад више важна, боље цењена и добро утврђена. Не би се погрешило, кад би се овим крајем прошло само у намери испитивања остатака из старине.

Куршумлија 22. јуна.

Сутра у име Божје полазим за Блажево, а треба да доведем у ред оно, што сам у Куршумлији забележио, и ево, и ако је већ позно, пишем.

Још од детињства вукла ме је жеља, да видим најновије крајеве наше отаџбине. Жеља ми се мало по мало испунила, све сам их видео, а Куршумлија оста невиђена. Дошла некако у страну, и не беше ми згоде, да је походим. Куршумлија ме је себи вукла још и тиме, што је на месту, за које су везане силне успомене из прошлости наше, те горах од живе жеље: да посетим места где Немања зидаше красне задужбине, где се Топлица и Косаница, чија имена буде успомене на два побратима, састају и љубе, па припљубљене као једна, теку у Мораву; да видим места где је некад Лазарева Србија Косову јурила, да га крвљу својом напоји „за крст часни и слободу златну"; да видим места где се наша крв у последњим ратовима за обновљење „крста и слободе" обилно пролила. Понесен сам био и силном жељом, да се попнем на Преполац, да са њега прегледам Косово, Приштину, Лаб и Ситницу, места где су наши стари царовали, царовали па и преминули, а за собом оставили толиких знаменитости; та места, кад их само у мислима прелетиш, освежавају у теби и старо сјајно доба и крв у којој потону, али не потавне.

Кад сам се 19. јуна кретао из Прокупља за Куршумлију, јутро беше дивно и обећаваше силну припеку преко дана. Пожурих, да раније пођем, да се не печем на врелу сунцу незашумљенога краја између Прокупља и Куршумлије.

Од Прокупља до Куршумлије рачуна се 7—8 сахата пешачкога хода, али се на колима по угодноме насипу стиже много брже.

Пролазиш левом обалом Топлице, красном долином, где се за време Турака без великих опасности није могло проћи. Чак су и деца арнаутска из успутних села излазила на друм, и каменицама

карном Гувну и Побијеном Камену. Данас се по аутентичним писаним изворима зна, да је српски народ у прошлим вековима (све до половине XIX века) Бакарним Гувном и Побијеним Каменом граничио, на југу и југоистоку, своје земље. Неко ће, можда, ово, у први мах, сматрати као шимеру и некритичан податак, и одбациће га са свим, али то је погрешно. Предање о Бакарном Гувну и није критичан писани податак, али оно има свој значај по томе што истиче из духа и свести српскога народа у Јужним Српским Земљама, у земљама, које се неправедно називају туђим именом, тиме, што је оно продукат инстинкта народнога, и, најзад, и тиме што се оно, у одређивању граница Српских Земаља на југу и југоистоку, потпуно подудара са писаним, аутентичним податцима о томе.

Народ није могао читати — нити је знао и да постоје — писане споменике о пространству Српских Земаља, о Немањића Србији[1] на југу и југоистоку, већ је сâм он, судећи по једнакости својих осећања, својих појмова и традиција о томе са осећањима и традицијама Срба у оним странама, — на основу једнакости својих главних особина инстинктивно означио границе Српства предањем о Бакарном Гувну и Побијеном Камену.

Значај предања о Бакарном Гувну и Побијеном Камену лежи још и у томе, што се границе Србије Стефана Милутина, баш по аутентичним писаним споменицама и по најбитнијим одликама српскога народа са одликама онога дела што живи у поменутим границама на југу и југозападу, потпуно поклапају са предањем о Бакарном Гувну.

Онако како је народ на тим странама ограничио Српске Земље, граничили су их и сви писмени људи онога времена. И у оновременој књижевности, колико је ње било, границе Српских Земаља простирале

[1] Под именом *Немањића Србије* ваља разумевати етнографску Србију Средњих Векова, Србију Стефана Милутина, Стефана Дечанског и *Краља* Стефана Душана.

су се све до граница до којих их међе и народно предање о Бакарном Гувну. По појмовима писмених људи из оних времена, који су, појмови, прибележени и сачувани у аутентичним споменицима, *Скопље, Орид, Ћустендил, Кратово* и други важни центри спадали су у Србију; Краљ Вукашин и његова браћа, који су владали Скопљанским, Прилепским, Оридским и Сереским пределима, *господари су Србије;* Угљеша је такође *„господар Србије"*; на Марици су се, 1371., борили *српски* и грчки војници; царица Јевдокија, мајка Дејановића, је *превисока царица срьбска;* Константин Дејановић који је владао Кумановским, Овчепољским, Паланачким, Ћустендилским, Трнским, Штипским, Велеским и Струмичким пределима, *господар* је *Србије* итд.[1] итд.

Народ је у песми својој „Маргита девојка и Рајко војвода" опевао негдашњу Србију и војводе у њој. Та се народна песма, о пространству Српских Земаља на југу и југоистоку, такође подудара са народним предањем о Бакарном Гувну.

Још нешто. Не само што је српски народ и што су сви његови писмени људи од пропасти Немањића Србије па до почетка XIX века под *Србијом*, под Српским Земљама подразумевали на југу и југоистоку све земље до Битоља и Орида и Ћустендила, него су под тим именом, именом Србија, готово све те земље разумевали до половине XVIII века и странци и страна књижевност. — Европски путници, историографи, географи и дипломате у XVI, XVII, па до некле и XVIII веку, под именом

[1] Theiner, Monum. Slavorum Meridionalium II 347.
Споменик Срп. Краљ. Академије Наука XXXVIII 60, 71.
Starine XXV 72.
Глас Срп. Краљ. Академије LVIII 232—234.
Starine XX 139 XXV 194.
Чтенія... 1896. II 5.
Глас Срп. Краљ. Академије Наука LX 155.
Споменик Срп. Краљ. Академије III 108.
Fr. Miklosich et Jos. Müller, Acta et diplomata I 260, 261, 571.

Servia, подразумевали су све земље од Дунава и Саве до Прилепа и Ћустендила.[1] У *Србију*, у Српске Земље, по појмовима европских дипломата и географа из реченога времена, спадали су сви они градови који спадају у ширу околину Скопља и који су, готово увек, с њим и улазили у скопљанску административну и војничку јединицу. По њима је Скопље са широм околином улазило у Српске Земље, а у ширу околину Скопља, и по хоризонталној разграни и по другим везама, иначе, улазе градови: *Куманово*, *Тетово*, *Прешево*, *Паланка*, *Кратово*, *Кочане*, *Штип*, *Струмица*, *Велес* и остали крајеви до Демир Капије.

Такав је појам о Србији постојао у српскога народа и у странаца све до краја XVIII в. Тада се јављају политички рачуни и интереси европских народа, и пред њима почињу да посрћу интереси српскога народа, и да се и појмови о Српским Земљама поремећују и изврћу. — Русија и Аустрија почињу да се примичу Балканском Полуострву; Аустрија и рестаурира Србију у одређеним границама у границама данашње Краљевине Србије (1717.—1739.), те су тако они тачни и правилни појмови о Српским Земљама потиснути из стране књижевности.

У времену заталасаних појмова о *Србији* и Српским Земљама, из имена и појма о Србији постао је појам и име о *Старој Србији*. По установљењу Кнежевине Србије почетком XIX века почела се у самога народа правити разлика између онога дела Српских Земаља који је ушао у границе Кнежевине Србије и оних, које су и даље остале под Турцима, а које нису имале својега историјскога имена и одређених граница, као Босна и Херцеговина. Кнежевина Србија, као обновљена Србија на једном делу Немањића Србије, називана је, донекле, Новом Србијом, затим само Србијом, а за разлику од Кнежевине Србије остале је земље почео народ да назива *Старом Србијом*.

[1] Види о томе у расправи *Д-ра Јов. Цвијића* у Српском Књижевном Гласнику 1904. XI стр. 209. и друге.

Тако је у народу створен појам о Старој Србији и тај је појам, и то име, почело да улази и у књижевност, и дуго су и у књижевности Старом Србијом називате све Српске Земље које су под Турцима. И, као што народ није знао, тачно, докле се на југу и југоистоку простирала *Србија*, тако није тачно знао ни докле се *Стара Србија* простирала на тим странама. Али народни је инстинкт и те границе одредио. Народ је, сасвим тачно, за тај нови појам, за то ново име везао своју Немањића *Србију*, чије је име прешло на нову државу Србију, а значај остао земљама, које се онда почеле да зову *Старом Србијом*. Народ је све своје успомене и сва своја права која је полагао на Немањића *Србију*, пренео на Стару Србију. Зато је Стару Србију и ограничио на југу и југоистоку границама Србије Немањића, његове *Србије под Турцима*.

Од постанка Кнежевине Србије почетком XIX века тај је појам о Српским Земљама у границама Немањића Србије постао још интенсивнији. Зато што је Србија била једина словенска, а до постанка Грчке и једина хришћанска држава на Балкану, онда су се и други народи, најпре Грци и Бугари, по том Бугари, отимали за Србију и Стару Србију. Тиме се, између осталога, може да протумачи, и *Вуково* појимање о границама и положају Старе Србије према истоку, које ћемо ми мало ниже споменути.

Рекли смо, да се и у домаћој књижевности, с почетка, Стара Србија граничила границама *Србије* из прошлих векова, односно оном из XVI, XVII и XVIII в., али откако је почела, без икакве критике, продирати у нашу домаћу књижевност, и за наше домаће науке, страна, а нарочито бечка и петроградска, књижевност, од тада је и у домаћој књижевности обладао изврнут појам о границама Српских Земаља на поменутим странама, и велики део Српских Земаља крштен је једним оживелим старим историјским именом — *Маћедонијом*.

Као што ћемо мало ниже видети, име Маћедонија одржавано је, и ако спорадички, и у нашој књижевности и у прошлим вековима, али са врло погрешним појмовима. Тако је име Маћедонија за Српске Земље, које је народ звао Старом Србијом, и у ново доба ушло кроз домаћу књижевност. Многи наши књижевници, не познајући Српске Земље и српски народ под Турцима, а трчећи за страначким појмовима и о нашим рођеним стварима, почели су, као што рекосмо, да уносе у домаћу књижевност један са свим не само за српски народ штетан, него и скроз погрешан појам о Маћедонији. А први наши књижевници и политичари у првој половнни XIX в. а неки и доцније, боље су познавали свој народ и зато су и правилније појмове и погледе о свему томе имали.

Наш Вук, као најбољи познавалац народа и његова духа и језика разумевао је под Старом Србијом све оне земље на југу и југоистоку које је и народ под Старом Србијом разумевао.

По Вуку је *Стара Србија земља народа нашега с ону страну Старе Планине.*[1] *У гдјекојијем мјестима Старе Србије, као на пр. у Метохији, говори се и данас чисто српски, а у многима се заноси мало на бугарски ;*

По Вуку је: **Тетово** *мјесто у Старој Србији k југоистоку. Турци и у Тетову говоре Турски и Арнаутски, а Хришћани Српски, и то боље него и у Крчави* (Кичеву) и *у Гостивару. Око Тетова има села у којима су људи закона Турскога а говоре Српски;* **Прилип** (auch Прилеп) *град у* **старој** *Србији, за који се пјева и приповиједа да је у њему живио Марко Краљевић*; **Крчава** (Кичево) *варош у Скопљанском Пашалуку, у којој је око једне трећине Хришћана а остали су Турскога закона, али сви говоре Српски,*

[1] Вук је овде мислио на Шоплук, — на Трн, Брезник Ћустендил — на стару државу Драгаша и Константина Дејановића.

истина заносећи мало на Бугарски, али их прави Бугари не разумију.[1]

Дибра, као кнежина између Арбаније и Маћедоније. Ја сам на Цетињу видио два човјека из Дибре, који су доста добро говорили Српски, само што су у гдјекојијем ријечима заносили на Бугарски, и казивали су ми да онамо има много села по којима људи говоре онако као и они, и зову се **Срби**, *као и они што су говорили да су.*

Гостивâр, варошица у нахији Тетовској на Вардару. Турци у Гостивару говоре Турски и Арнаутски, а Хришћани Српски и то мало боље него у Крчави.

Док је овако правилно Вук схватао границе Старе Србије, дотле је погрешио у одређивању Скопља. О Скопљу Вук је писао да је у Маћедонији:

Скопље *име једнога града у Маћедонији*, а то долази отуда, што је Вук о Скопљу већ читао у страној књижевности, и отуда и примио тај погрешан појам. Јер трезвени Вук је стекао правилан појам, као што је народни, о местима о којима је он сâм разабирао и бележио; о којима је он говорио са људима из народа у оним странама, а погрешан је појам примио о Скопљу. —

О Скопљу су странци, Европљани, под утицајем бечке и петроградске политике, већ у велико, у ово доба, писали, и народни појам, праву истину о томе, већ изврнули.

Како је Вук мислио о народу, који живи у Пироту, Ћипровцу и другим градовима у оним странама, у његовој *Старој Србији*, види се по речима које је 1827. упутио П. Ј. Шафарику: *„Не само што Лесковчани и Приштинци нису Бугари него и сами Видинци, Ћипровчани и Пироћанци по језику су ближи Србима него ли Бугарима, ма и да не говоре чисто*

[1] На овом месту треба навести савременика Вукова, Доситија, који о Земљама Српским и о разликама у језику, и говорима српским вели: *„Страна света у којој се српски језик употребљава није мања од земље Француске; мале разлике у изговору налазе се свуда"*.

ни једним језиком. Не дајте се заблуђивати од свакаквих бугарских бакала, који, као сваки човек, воле да величају (размножавају) свој народ".

Као што је Вук схватао границе и пространство Старе Србије, често, његове, *старе* Србије (мислећи на Србију Немањића), тако су Стару Србију схватали, у опште, све до шездесетих година, сви наши велики људи из народа. Тако је схватао Стару Србију и наш народ у самим оним крајевима. У тога су тек дела народа идентификоване Србија Немањића са Старом Србијом, што је и у безбројним народним песмама из оних страна опевано и овековечено. Тако, Срби Мијаци и данашњи дан, као најомиљенију своју песму, певају ону:

„Море Дунаве море!
Море бели Вардаре!
Море бели Вардаре!
Во српска земља
Стара Староставна"

Такав је појам о пространству Старе Србије постојао и у домаћој књижевности опет до седамдесетих година, док нам се народни и државни живот правилно развијао; док су нам народни идеали цветали; докле смо у самима себи налазили вере за опстанак и веровали у будућност своју, и докле питање о нашој националној будућности нисмо, без мало, испустили из својих руку, и освојили нам га наши национални противници и заинтересоване европске силе.

Што је најгоре за нас, што српском народу најтеже пада, и што му се, у садашњости, највише и свети, то је то, што су његови синови, што је један део његове интелигенције залутао за туђим, страначким и шовинистичким проналасцима и закључцима о нашим рођеним питањима; на пољу наших домаћих наука, па отуда и на пољу нашега националнога питања.

У томе добу, у добу када се у домаће изворе и у народни инстинкт изгубила свака вера, и када

су ти — и ако основни извори — потпуно игнорисани били, један део наше интелигенције је, са свим некритички, ако не и бесвесно, примио за праву *стару*, Немањића, Србију, за обетовану земљу српску, Стару Србију, назив **Маћедонија**, који је за Стару Србију био оживљен само с тежњом да избије отуда име српско; да искључи права српскога народа на оне лепе Српске Земље и да одроди од Србије сународнике његове, који у тим странама живе.

У томе добу новачења, у добу трчања за туђим, у добу непознавања оних земаља и наших сународника у њима, на место појма и имена о Старој Србији увукао се погрешан појам и погрешно име — Маћедонија.

Из тога доба датира у нашој књижевности, а отуда и у народу, и име *Бугар-Морава*, (а што је за веће жаљење и Бугароморавски срез), име реке Бинч или Јужне Мораве, која извире у *Косовским пределима* и која тече кроз пределе, у којима живи *чист* и *овејан* Србин. Из тога времена датирају и наше друге ружне и штетне ствари, које показују, да је у Србијиних књижевних и политичких људи појам о Српским Земљама био врло скучен и да се националне претенсије — по њима — простирале на југу и југоистоку таман до плота Кнежевине Србије!

За овакво потискивање правилнога појма у нашега народа и у домаћој књижевности о Јужним Српским Земљама и усвајање туђега, и за Српске Земље ни у којем добу непознатога имена (Маћедонија), диктовало је највише незнање, непознавање Јужних Српских Земаља и српскога народа у њима.

У првом реду грешили су наши људи који су се бавили историјско-филолошким и географијским истраживањима. Представници географијске струке у нас, од тридесет и више година на овамо, све до времена Д-ра Јов. Цвијића, који Јужне наше Земље, Јужну Стару Србију нису били ни видели,

а пишући о тим земљама само по страним писцима и географима, који такође те земље и њихово словенско становништво нису познавали, Јужне Земље наше називали су Маћедонијом и пред њиховим „научењачким“ гласом и судом ишчезавала су, и ако, иначе, врло јасна и критичка доказивања о противном, свих оних наших људи, који су познавали те земље и наш народ у њима и тврдили. да су то Српске Земље, да је то Јужна Стара Србија. Наши су географи из поменутих времена, трчећи за туђим стварима, игнорисали народно име Стара Србија, саме Српске Земље, на југу и југоистоку од Шара и његових огранака, и узели су име Маћедонија. Д-р Јов. Цвијић, на основу својих дугогодишњих критичких научних испитивања, на лицу места повраћа тим Јужним Српским Земљама, Јужној Старој Србији име Стара Србија — *Скопљанска Стара Србија*, узмајући у Скопљанску Стару Србију, према хоризонталној разграни, ширу околину Скопља: Прешево, Куманово, Паланку, Кочане, Кратово, Штип, Велес и Тетово, и овоме никакав коментар није потребан.[1]

Још мање су знали шта су о сународницима нашим у Јужним Српским Земљама писали многи наши филолози и историчари. *Они* су тек трчали за туђим, страначким ресултатима о језику и другим главним особинама нашега народа у оним странама. Ти су филолози и историчари у овоме толико незнања показали, да је сада стидно и набрајати оне крупне и неопростиве грешке. Јер, док су географи наши унели у књижевност и народ погрешан појам о границама Старе Србије и границама Маћедоније; докле они нису знали где је Марица а где Прилеп, где је Морава а где Штип и тако даље, дотле су

[1] Кад се узму у обзир ресултати научних испитивања Д-ра Јов. Цвијића и страних писаца у последње време о овоме, види се колико су неоснована тврђења о Јужним Српским Земљама, а нарочито *Срба у њима* и једнога Павла Орловића, али то спада у „наше национално питање“, којим овај „најбољи познавалац Старе Србије и Маћедоније“ управља.

многи наши филолози и историчари писали да у оним странама, у земљама које је народ називао Старом Србијом, не живе Срби већ Бугари, да је Ниш главно место у Бугарској и тако даље, што се, данас, не може ни набројати.

Један од првих, бар својега времена, наших географа, сада пок. Вл. Карић, истина је најјаче уздрмао здрав народни појам о Старој Србији; он је највише учинио да се Јужне Српске Земље, Јужна Стара Србија, почне звати *Маћедонијом*, али је исти он од свих дотле географа, у колико је ових и било, а после пок. М. С. Милојевића и Панте Срећковића, најјаче и истакао српске особине наших сународника чак у свој данашњој тако званој Маћедонији. Поред М. С. Милојевића готово једини је био Вл. Карић који је о нашим сународницима у правој Маћедонији (не у Јужној Старој Србији по народном појму) у својим публикацијама писао, између осталога, и ово што иде:

„Маћедонија је најјужнија Српска Земља. Маћедонија је језерима најбогатија Српска Земља. Народ је у Маћедонији врло разнолик и има: Срба 550.000 а Бугара и Грка 300.000. Срби говоре говором српским, који се у понеким именским и глаголским наставцима и нагласку разликује мало од источнога српског говора, који се у Србији говори.

„Велики део Срба, да би избегао грозна насиља грчких владика и да би у цркви сачувао словенску службу склонио се под црквену управу бугарског егзарха, који седи у Цариграду. Ти Срби уче у школама бугарски; они су потурили и своје српско име и називају се Бугарима, и ако нису ништа од своје српске народности изменили и код куће и уопште у обичном говору говоре српски.“

— Да се није српска тробојка 1878. залепршала пред Ћустендилом, Паланком, Кумановом и Приштином; да није 1878. године васкрсла Сан-Стефанска Бугарска и да није граница Србије постављена на Ристовцу и Цариброду, ко зна да ли би се пок. Вл.

Карић, будући сведок бездушних оних напада на пок. М. С. Милојевића и друге трезвене Србе онога времена, усудио да „налази“ српски народ чак у Солуну, Серезу и Битољу!

Како се и у Србији за науком креће политика, већина је и политичких људи наших из поменутих времена чинила неопростиве погрешке и тиме наносила смртоносне ударе здравом народном појму о Српским Земљама.

Непознавање наших рођених Земаља и наших сународника у Неослобођеним Земљама Српским осветило нам је се и на самом Берлинском Конгресу. Тамо су пуномоћнику Србије, списима рођених синова Србијиних запушивали уста кад год је овај хтео да докаже наше непоречно право и на Јужне Српске Земље.

Али времена се мењају па и људи у њима.

И, као што је, последњих година, критичним научним испитивањем компетентних географа и етнографа (Др-а Јов. Цвијића и др.) од чести повраћен здрав појам о Старој Србији, тако се чини и на пољу испитивања народних говора у Јужним Српским Земљама. — Докле се пре тридесет и више година, наивно усвајајући некритичке а шовинистичке ресултате странаца и наших националних противника о језику и говору наших сународника у поменутим Земљама тврдило и писало, да се чак у данашњим Новоослобођеним крајевима не говори српски већ бугарски, дотле се сада, критичним научним испитивањем, опет на лицу места, изводе ресултати, да се српским језиком говори у великом делу Јужне Старе Србије, у целој Цвијићевој *Скопљанској Старој Србији* и даљим крајевима. Поред наших, компетентних људи за то (Јована Бошковића, Ст. Новаковића, — у радовима његовим из последњих деценија — Др-а А. Белића и др.) јављају се са истим ресултатима о томе и страни капацитети (*П. А. Лавров*, професор Петроградског Университета, *Олаф Брок* и многи други), и на тај начин се такође враћа здрав

народни појам о правој Старој Србији, Јужним Српским Земљама, на име да се границе праве Старе Србије простиру на истоку и југоистоку до Ћустендила, Струмице, Демир Капије и Прилепа.[1]

У ред наших националних противника који су утицали да се ни име Србија не сме чути у наших сународника у Турској, а камо ли да се шири појам о Српским Земљама и одржава свест о Српству, прво место заузима, опет, Турска и њена политика према Србији и српском народу у XIX веку,

2). Појам о Маћедонији. Други, по реду, од Балканских народа, који је ослобођен од Турака, били су Грци. Грци су, као што ћемо видети у IV одељку, и за турскога доба, користећи се својим срећним положајем у Царству, готово све до краја XVIII века, били истакли своје претенсије на, готово, све Балканске Земље, али после установљења Кнежевине Србије и Грчке, они су те своје претенсије сузили и земље, на које су они претендовали, назвали *Маћедонијом.* И по установљењу Грчке 1827. године, две области грчке, познатих историјских имена и граница, Епир и Тесалија, и даље су остале под Турцима, а Грци су све земље на које су они претендовали северно и источно од граница поменутих области назвали Маћедонијом. Границе Маћедоније, по Грцима, простирале су се у различним временима различно. —

У недостатку народнога инстинкта и народних традиција о Маћедонији, интелигенција грчка, која је у XVII и, готово, до конца XVIII века била

[1] На супрот поменутих критичких научних истраживања и ресултата тих истраживања, наших се дана, на жалост, јавља у домаћој, нашој, књижевности и мишљење, да ни у самој Скопљанској Епархији не живе Срби већ и некакви, поред Срба, други Словени. Исто тако пропагује се уверење да Срби у Скопљанској Епархији *„нису ни генетички Срби као ови у Шумадији“ !?* Карактеристично је да су ти медиокритети, који још и данас онакве идеје растурају у народу, и најјачи поборници у Србији за автономију Маћедоније у смислу у којем је предлажу Бугари! ? О овоме се више говори у VI одељку овога списа.

важан чинилац у Турском Царству, и црква грчка границе Маћедоније је простирала, без мало, над целим Балканским Полуострвом. Грцима је у XVII и XVIII веку изгледало, да ће они поново и физички загосподарити над Словенима Балканским, те су све њихове земље и звали Маћедонијом.

Лукаве Грке је за избор овога имена одређивало колико сећање на Филипа Маћедонског и Великог Александра и њихову државу, још више политика према Турцима и Словенима. Пажљиви Грци нису хтели ни именом провинцијâ и својих претенсија да вређају Турке. Грчка се звала Мора, а Грци из те провинције Мораити. Друге су области звали Епир, Тесалија, Гирит (Крит) и тако даље. Ова су имена одржавана нарочито по успостављењу Грчке 1827. године и тежило се, да се увек одвоји *грчки* народ у поменутим провинцијама од онога у Грчкој, турском *Јунанистану*.

Према Словенима Грци су име Маћедонија узели за своје претенсије с тога, што је то име било, из литературе и позајмљених традиција од Грка, које су чак и у народне песме ушле, такође познато и примамљиво и за Словене. Грци су још и с тога узели за своје претенсије име Маћедонија, што је то име било, из старије историје, и у европској књижевности врло познато.

Име Маћедонија било је и дотле свима Балканским народима познато, али као име некадање маћедонске државе Филипа и Александра Маћедонског, о којој се, држави, ништа више није знало, него да је некада и негде на Балканском Полуострву била. О Маћедонији је оживела успомена у Балканских Словена и по династији Маћедонској, која је у IX в. завладала у Цариграду, и чији је потомак, Василије II, уништио Самуилову државу. Али се тим именом никада од досељења Срба и Бугара на Балкански Полуострв ни једна област, ни један предео у границама данашње Старе Србије и Маћедоније није звао. Име Маћедонија

није ушло ни у један акт којега српскога или бугарскога владаоца; нити је ко од словенских владалаца унео то име у своју титулу, нити се игде спомиње да је који српски или бугарски владалац освојио, или ослободио коју стопу земље од Маћедоније. Једно време било се, опет грешком странаца, а непажњом наших преводилаца, увукло у нашу књижевност погрешно мишљење да се цар Стефан Душан звао и *„христољубиви маћедонски цар“*, али то је погрешно мишљење оборио И. Руварац. И. Руварац вели о томе ово: „У опште је познато да се цар Стефан није ни у српским ни у грчким ни у латинским повељама, хрисовуљама, простагмама, писмима, и у опште листинама називао, нити су га сувременици и ближи потомци у повести називали царем маћедонским, и да нема ни у законику онаке титуле (маћедонски)“.[1]

У српским споменицима се спомињу поред Српских Земаља још и *грчке* и *бугарске* земље, али нигде нема помена да су Срби кад год отели или ослободили што год од Маћедоније. Не спомињу се, у том смислу, ни *бугарске*, већ само *грьчке* земље.[2]

Име Маћедонија, као одређено име у Византији, као име познате, утврђених граница, области, постојало је у IX и X веку, али је баш та околност важна што област, која се тим именом — именом Маћедоније — звала, није ни једну стопу земљишта захватала од оних територија које су у XIX веку и наших дана познате под именом Маћедоније и Старе Србије. — Међу византијским војничким *тематима* и административним областима, постојао је и темат под именом *Маћедонија*, али границе тога темата почињале су од реке Месте на исток до Цариградске околине.

[1] Коло II 147.

[2] И *грчке* бележено је с тога, што су те Српске Земље отимате, ослобођаване од Грка — Византинаца, а не зато што су у њима живели какви Грци или Византинци.

По имену тога маћедонскога темата добила је име и династија цариградскога цара Василија, Маћедонска, која је владала Византијом готово два столећа. Та је династија добила то име зато, што је њен основалац био родом из *Маћедонскога темата*.

Пре тога, у рвемену кад су се Словени насељавали на Балканском Полуострву била је друга подела области у Византији, али ни по тој се подели Маћедоније није протезала на северу и западу докле су је у прошлим, у XVIII и XIX в., граничили Грци, и докле је граниче сада Бугари, Грци и остали наши национални противници. И онда се Маћедонија протезала на северу до Демир Капије и Прилепских и Струмских предела. Данашња Јужна Стара Србија, Јужне Српске Земље чиниле су у оно време *Дарданију*.

Зато што су традиције о Александру Маћедонском прешле у све Балканске народе, писмени људи онога доба утркивали су се ко ће на што трајнији начин очувати те успомене. Тако су и земље у периферним странама између три центра три Балканска народа, које нису, иначе, имале својега утврђенога историјскога имена, називате, где кад у књижевности, Маћедонијом. Тај је назив у Средњим и прошлим вековима био интернационалан и, готово, само књижеван. Њиме су писмени људи и у Бугара и у Срба, кад год су хтели да пишу високим стилом, и да се покажу што начитанији, те земље, а често и праве своје земље, своју ужу отаџбину која је била далеко, далеко од Маћедоније, и у најшовинистичкијем смислу „Маћедонија", називали Маћедонијом. Маса народа о Маћедонији није ништа знала. Зато је и у нашега народа име Маћедонија мешано, па често и идентификовано са именом Србија, Српске Земље, откуда је дошло и то, да се име Маћедонија почело појимати као име Српских Земаља.

Ми имамо о томе у нашој књижевности доста аутентичних података. Тако наш *Божидар Вуковић*,

из Подгорице у садашњој *Црној Гори*, године 1520. у поговору својега Синаксара, који је штампан поменуте године у Млецима, помињући своје место рођења ,своју ужу отаџбину, вели да је *„оть землје Диоклитиске еже јесть вь пръдълехь макједонскыхь оть града нарицајемаго Подгорице.“* Исти Божидар Вуковић, у Октоиху од године 1537. и у Зборнику од године 1538. каже о дечанском јерођакону Мојсију, који се трудио око штампања ових књига, да је *„оть манастъра глаголајемаго Дечанохь, иже јесть вь странах* **макједонскых** *близь великыхь горъ“* (ваљада Шара).

Стефан Скадранин штампао је, 1563. године, Триод Цветни или Пентикостар у Скадру *„вь странахь* **македонских**, *вь отьчьство вь граде Скендери“*.

Јаков Крајков штампао је године 1569., у Венецији псалтир, и у предговору вели, да је он (Јаков) *„оть пръдълъхь* **македонских**, *оть места зовом Софиа“*.[1]

У Морачкој крмчији, писаној 1615. године у манастиру Морачи, вели се да је писана у манастиру *„на ръцъ зовомь Морача, иже јесть вь области Херьцеговой вь западныхь странахь вь пръдълехь* **маћедонскихь“**.

По овим белешкама о Маћедонији Вук је (у Примјерима српско-словенскога језика) погрешно писао да су се (по Божидару) Српске Земље звале Маћедонијом, јер је Божидар, као што вели И. Руварац, долазио у додир са Италијанцима и од њих је чуо и то, да је Подгорица, његово место рођења, у

[1] Место свакога коментара, ми ћемо овде навести шта о овоме каже наш критички историчар И. Руварац: „Где је Подгорица и Скадар, где су Дечани и Морача и где је Софија или Средац не треба ми ни казивати јер ће, мислим, сваки знати . . . “ и изводи, даље, да су то ти писмени људи чинили тако, хотећи да се праве важни и да своје порекло доводе из тако важних историјских места као што је била Филипа и Александра Великога Маћедонија.

И. Руварац доводи ово новачење Божидара и осталих из додира ових са странцима, са ученим Италијанцима и др.

Албанији *„Albania gia detta Macędonia“*, па му је то као сујетном човеку лепше звучило те је онако о својој ужој отаџбини писао.

Као они горе наведени записи о српској земљи или Маћедонији, јесте и песма наших сународника Брсјака, која гласи:

„Во света Пећа, во српска земља.
„Српска земља та Маћедонија“

А као што се Вук, доцније, преварио и народни је песник, у песми *Смрт Војводе Кајице*, певао да је Деспот Ђурађ, који је владао Србијом у уским границама, Деспотовином Србијом, *краљ од Маћедоније* и тако даље, итд.

Поред тога што је се овакав појам о Српским Земљама *или Маћедонији* развијао у наших писмених људи по оним белешкама и са додира тих људи са странцима својих времена, чиниле су доста и белешке у наших летописаца оних времена. — Готово сви наши летописци XVI, XVII и XVIII в.[1] бележили су, да се Краљ Вукашин са осталим српским династама у Јужним Српским Земљама борио у знаменитој битци на Марици 1371. године — *„на Марици у Маћедонији“*, и то је тачна белешка што се Маћедоније тиче, јер је долина реке Марице улазила у границе негдашњега *Маћедонскога темата*. Али народ, а ни његови писмени људи, нису знали где је Марица, и, држећи да је она негде у држави Краља Вукашина, почео је да се домишља неће ли бити, да се држава Вукашинова звала и Маћедонијом, да је то Маћедонија, те је Српске Земље којима су владали Мрњавчевићи, почео називати Маћедонијом.

Тако се, мало по мало, и сам по себи, стварао погрешан појам о Маћедонији, још кад су придошле у помоћ агитације наших националних противника, удружене са нашим, до скора, непозна-

[1] Šafarik, Pmàtky 72, 73.
Спом. Срп. Краљ. Академије Наука III 99., 126., 131., 132., 139., 181.

вањем праве истине о нашим земљама у оним странама, ствар је била готова.

3). Појам о Западној Бугарији (доцније Маћедонији). Трећи, по реду, од Балканских народа, који се почео да прерађа, био је бугарски народ. Бугари, помоћу Русије и руске источне политике, и са тешкога положаја Турскога Царства због увођења реформама, били су се знатно преродили и до половине XIX в. и политички толико дорасли, да су се и они јавили са својим националним претенсијама на територије Турскога Царства ван њихових природних земаља, — ван Бугарске. И они су, надувани словенофилском (правије словенопфском) политиком и петроградском књижевности за велику Бугарску, као своје земље, ван историјски познате Бугарске, почели означавати и Јужне Српске Земље, исте оне земље, које су Грци под именом Маћедоније означили као своју сверу. Бугари, занесени Самуиловим Царством, као да је то баш њихово царство, Јужне Српске Земље, на које су они истакли своје претенсије, почели су да називају Западном Блъгаријом, потпуно онако како су Руси и Словенофили крстили, у Историји Бугара, Самуилово Царство. Доцније су, од добијања Егзархата и установљења Кнежевине Бугарске на овамо, и Бугари примили име Маћедонија. Бугари су од добијања Егзархата и установљења Кнежевине добили престиж на Балкану, с тога су и прихватили за своје претенсије име Маћедонија, а то за то што је о томе био израђен појам у Европском јавном мњењу, и што је и за њихову националну политику било практично.[1]

[1] По угледу на Бугаре (а у неколико и из непознавања правога стања ствари), и у Срба је никао појам о неким *Србо-Маћедонцима.* Али српски народ, ни кад му је требало да изабере име за своје сународнике у Турској којим би блажио Турке, није могао а да то име не звучи бар колико толико српски. Али то лежи у природи српскога народа — ослобођенога и неослобођенога.

Тако су и Бугари сузбијали претенсије српскога народа и тако су сужавали границе Старе Србије и отимали од српскога народа најважније његове земље, и присвајали их себи. И Бугари су, док су се отимали о те најважније крајеве Српских Земаља, доказивали, да су Српске Земље све на северу и западу Шара и Карадага, упућујући српски народ на Босну, Херцеговину, Далмацију и саму Хрватску.

Тако је Стара Србија, и по појмовима Бугара, ограничавана на пределе од Шара до границе Црне Горе, Босне и Херцеговине.

А нећемо овде спомињати, да има бугарских писаца који траже за себе, за Бугаре, све до Косова и Призрена, више него они који траже *„до Моравата“!*

4) Појам о Арбанији. По силаску Аустрије у Босну и Херцеговину, а после српско-турских ратова (1876. и 1877.—1878.) у опште, почели су се, у неколико, кретати и Арбанаси, и некакву, токорсе, самосталност тражити. За Арбанасе у књижевности и у политици радили су, и пре силаска Аустрије у Босну и Херцеговину, Италијанци и Немци, а откако је Аустрија сишла у Српске Земље, у бечкој се књижевности највише пише о Старој Србији као о Арбанији, која се простире на територију Северне Старе Србије. У тој се књижевности, нарочито од ратова на овамо, истурују арбанаске претенсије и ограничава се будућа Арбанија. Будућа Арбанија, по појмовима бечких арбанаских протектора, захвата у својим границама све Српске Земље на југу од Црне Горе и Босне и Херцеговине и на западу од Краљевине Србије, — сву северну Стару Србију. Тако се у поменутој књижевности, као што смо напоменули, од неколико година на овамо, место Старе Србије бележи — Албанија, *Albanien* (Nord und Süd-Albanien), а колико ономад су поново јавно избиле жеље Аустро-Угарске и Италије о целокупности Арбаније у комбинацији аустроугарске и италијанске балканске

политике,[1] да се у границама Косовскога и Битољскога Вилајета ограниче *арбанаски вилајети*, који би почињали, ваљада, од граница Краљевине Србије и захватали сву територију на западу и југозападу од Србије.[2]

*

На супрот свих ових до сада побројаних претенсија Балканских народа на Српске Земље у Турској, истичу се посебне политичке претенсије Аустрије, која тежи да преко српских, бугарских и грчких земаља сиђе у Солун. Аустријска политика, нарочито од последњих српско-турских ратова и окупације Босне и Херцеговине, озбиљно ради на стварању различитих народности на Балкану, а нарочито на цепању српскога народа. Као што је познато, Аустрија је, на очиглед целога просвећенога света и европскога јавнога мњења, нашла једнога капацитета на пољу филологије и лингвистике, свога професора на Бечком Университету (В. Јагића),

[1] Пролетошњи договор Голуховскога и Титонија у Венецији.

[2] Овако се давно у дипломатским преговорима, простиру границе будуће Арбаније, а јавно мњење се разним средствима обавештава још штетније по српски, па донекле и бугарски и грчки народ. Албанофили и албанолози доказују, да је арбанаски народ далеко и изван Арбаније по појмовима аустријске и италијанске дипломатије. Тако, они сматрају, и пишу, и доказују, да је, на пр., *Маћедонско питање*, које садржи у себи цео низ међународних питања *„samo jedan dijel* **Albanskoga** *pitanja“*, сматрајући, разуме се, Маћедонију као један део Albanije. Кад се регистрира само ово до сада изнето о Старој Србији и Маћедонији, управо о Српским Земљама под Турцима и српским претенсијама, видело би се, као што смо споменули, да њих — Српских Земаља — тамо, по рачуну наших националних противника, и нема. Једни сужавају Стару Србију на територију Косовских предела, а други и ту територију поричу. Онда нема српских земаља у Турској. Нема ни Северне Старе Србије! ? Ово личи на оно како неке екстремне шовинисте хрватске протежу своје националне тежње до Мораве, а Бугари, с друге стране, опет до Мораве, дакле — Срби у Морави!!

који је огласио, да баш онај део српскога народа, који носи у себи најпрегнантије особине српскога народа, да народ у Херцеговини и Босни није српски већ *„босански“*, и да језик којим тај део српскога народа говори није српски већ *„босански“*!

По истом концепту политика Аустрије, којој предњачи и њена — *бечка* — књижевност, данас је највише ангажована, да се од Срба и Бугара у Турској прогласи нова, *маћедонска, народност*, како би се у будућности, згодно, могла, поред Арбаније (Старе Србије), ограничити и нова, „самоуправна“ област, *Маћедонија*!!

На послетку долази још један чинилац, који хоће да од Српских Земаља у Турској створи Маћедонску државу, базирајући на „историјским традицијама“ о *Филипу и Александру Великом* и њиховој држави Маћедонији и на практичној савременој европској политици. То је, највише, онај део школованих синова из српских бугарских, и грчких неослобођених крајева, који, и ако је свуда претпостављен домородцима, не може да задовољи своје амбиције у Србији, Бугарској и Грчкој, или који, свесно или бесвесно, служи туђинским, и за Балканске народе убитачним, интересима.

У место да се ради о томе, да се територије Европске Турске, што пре, праведно, према сумарним правима и савременим потребама поделе између четири Балканска народа, и у место да се ради на културном и политичком зближењу Балканских хришћанских држава, широм се отварају Аустрији врата од срца Балкана и спрема гроб политичком и националном јединству Балканских Словена и Балканских народа.

Овај чинилац је најнепријатељскији према српском народу и његовим правима. Многи од тих „Маћедонаца“ траже и то, да се Маћедонија ограничи на северу до Ниша, а неки од њих траже и северније од Ниша, таман докле захвата на

северу зона грчко-цинцарске културе, и докле су „владали" Филип и Александар Маћедонски!?[1]

IV

Политички преглед Старе Србије и Маћедоније од досељења Срба и Бугара на Балкански Полуострв до XIX века.

Насељење и размештање Словена — потоњих Срба и Бугара — на Балканском Полуострву завршено је, потпуно, у VII в. Ова два словенска племена населила су земље на Балканском Полуострву од Дунава и Саве до Мападскога гребена на Црноме Мору, до Јегејскога и Јадранскога Мора. Својим насељима Словени су били продрли у саму Јеладу; били су населили многе обале и на југу Јадранскога Мора, а на северу, у данашњој Далмацији, били су населили сву обалу.

Народи, које су Словени у овим земљама затекли као: Арбанаси (стари Илири) Романи и Власи повукли су се, у току још првих векова, махом, у у планинске крајеве, те су Словени били једини елеменат с којим је Византија у тим земљама имала да рачуна. Оба племена словенска — и Срби Бугари — били су под влашћу византијском. Византинци нису правили никакву разлику међу Србима

[1] Од балканских држава ове тежње помаже највише Бугарска, с тога што је она, с помоћу Русије и многих других чинилаца, успела, да велики део српскога народа у Старој Србији веже за своју цркву — Егзархију, и што држи да ће једном автономну Маћедонију моћи лакше да присвоји, да анектира, као што је урадила са Источном Румелијом, и на тај начин да приграби и све Јужне Српске Земље. У последње време идеја о давању Маћедонији автономије и постојању *маћедонске* народности, нешто, налази присталица и у Краљевини Србији. Само је једина још утеха та, што ту идеју у Србији заступају само или политичке незналице или политички шарлатани. Сви *прави* и просвећени Срби осудили су и осуђују давање автономије Маћедоније *у границама* у којима је разумеју *Бугари и остали национални противници српскога народа!*

и Бугарима, а нису је правили ни сама племена међу собом. Онда још није било свести ни код ових племена о народности и народној заједници. И једно и друго племе делило се на мања племена и тек је код тих, мањих, племена. било свести о заједници, али само о тој малој и уској заједници, од прилике као код данашњих Арнаута. Према критичкој историји та племенска свест више је била развијена у српских племена но у бугарских. Тако, данас се зна за некадања оделита српска племена: Дукљане, Требињане, Конављане, Морављане (или Моравце), Тимочане, Брсјаке (у данашњем Дебру, Поречу. Кичеву, у Битољско-прилепском пољу и око Велеса), Струмљане, Драговиће, (северно од Солуна), Велезиће, и др.

Сва су ова племена живела патријархалним и, махом, сточарским и земљорадничким животом без међусобних политичких веза, развијајући се свако за себе и свако, готово под другим, околностима. Таквим су животом живела и она словенска племена, која су живела у данашњој Бугарској — у историји позната под именом Источних Словена — све док нису 679., прешли преко Дунава у дан. Бугарску азијски Бугари. Ратничко то, татарско-монголске расе, племе, Бугари, које се у оно време задржавало око Волге у дан. Русији, покорило је онда сва племена у Бугарској између Дунава и Балкана и основало војничку државу под својим именом — Бугарску. Бугари су продужили освајати од Византије земље и јужно и западно од ондашње Бугарске и на тај су начин почели, све то више, уједињавати словенска племена. На тај се начин почело од словенских племена, полако, полако, да консолидује потоња словенска Бугарска и да ствара *бугарски*, словенски, народ, ма да о народности још није било појма, већ само о *државлланству*.

Завојевачи — Бугари — почели су се претапати у завојеване — Словене Бугаре.

Док се тако консолидовала Бугарска, дотле су и нека српска племена на западу — Срби у Приморју, у земљама које су од прилике сачињавале данашњу Црну Гору, Херцеговину и један део Далмације — почела да живе државним животом. И око ових српских државица почело се, мало по мало, скупљати словенских, односно српских племена, која није била захватила Бугарска и која су се полагано почела отимати испод византијске власти. На тај се начин почео, опет спонтано, издвајати српски народ, у колико је појам о томе био у то време познат.

Између државе Бугарске у границама између Дунава и Балкана и српских државица на западу, налазиле су се многе земље које су насељавала напред побројана словенска племена, а којима су, земљама, док се није Бугарска под царем Симеуном оснажила, владали Византинци. То су земље, које су се, по консолидовању Бугарске, звале *Словенија*. Тако су те земље звали европски путници и европска дипломатија. То су име те земље добиле по Словенима. Њих су Европљани звали *Словини* Словени. Словенија је захватала све пределе око Струме, Вардара, Мораве, Тимока, Дрима и Ситнице.

Са напредовањем Бугарске Словенија се, све то више, смањивала. — IX века Бугарска је отела од Византије целу Словенију — потоње Средишне Српске Земље. Тако, за владе цара Симеуна (893.—927.) Бугарска је завладала и над самим *Ибарским и Новопазарским* пределима и почела словенским племенима — Србима у Словенији — као и у овим, поменутим, пределима, самим тим што су ушла у границе Бугарске, натурати бугарско име.

То је доба било *доба првога царства бугарскога* — златно доба Цара Симеуна.[1]

[1] „Ово није цар у смислу ондашњих византијских царева, cessar, већ у смислу старих прехришћанских, израилских, царева, у смислу библијском као: *цар* аморејски васански, царства хананска. Бугари немају речи *краљ*; она се го-

Бугарска је у ово време захватила и завладала оволиким земљама, доцнијим и садашњим Средишним Земљама српскога народа, али њена изворна снага, њени гравитациони предели били су у данашњој Бугарској између Дунава и Балкана. Између многих узрока и са тога златно доба Симеунова царства — бугарскога државнога живота — није никаквога трага оставило ни у земљама које су биле ближе тадашњој правој Бугарској (између Дунава и Балкана), а камо ли у даљим, данашњим Јужним Српским Земљама. Ни име представника државе, цара Симеуна, није остало у памћењу народном, а камо ли да је што више, макар у народним традицијама, остало од тога златнога доба бугарскога. Шта више и оно што се о томе добу у историји зна, и то се зна из оних крајева Бугарске између Дунава и Балкана.[1]

вори у Срба; место ње Бугари говоре *кнез* или *цар*, па опет би ради били оличено Српство, *Краљевића Марка да побугаре*". (J. Бошковић, писма о књижевности срп. и хрват. (1892), стр. 9).

[1] Многи бугарски писмени људи и агитатори нарочито по Српским Земљама и иначе, истичу Симеуново царство, и по тапијама тога царства траже за се, за Бугарску, део од земаља у садашњем Турском Царству у Европи па и у самој Краљевини Србији! Зато што је титула цара Симеуна гласила: *„Симеун цар Бугара и самодржац Грка"*, ватрене шовинисте бугарске држе, да ни у пространој држави Симеуновој, док се она простирала не само над Вардарским и Косовским, него и над Ибарским и Новопазарским пределима, да ни у толикој држави није било Срба. Поред тога што се превиђа битни факат, да титуле владара из Средњих Векова ништа не вреде у критичкој историји, да оне баш ништа не казују, бугарске шовинисте не треба никако да превиђају и факат, да у Симеуновој титули нису споменути Срби с тога, што Срби, над којима је Симеун владао, нису дотле живели својим државним животом, нису имали своје државе. — Земље, које су насељавали Срби, а које су Симеун и његови претходници били присајединили Бугарској, биле су дотле под Византијом, и отете су од Византије. Онда се није знало о народностима него о државним територијама, о земљама. Да скренемо пажњу на један факат из историје Бугарске, који потврђује наше мишљење а побија

То Симеуново царство није могло у Вардарским и околним земљама дуго остати, већ се у тим пределима, поред правог бугарског царства, образовало друго — словенско — Самуилово царство. Словенско се зове зато што је носило јаче обележје словенско, и што је преовлађивао у њему српски елеменат, и тај је факат такође важан за оцену бугаризма у тако званој Маћедонији. Ово је царство образовано 963. године и оно је затварало у својим границама Овчепољске, Вардарске, Прилепско-Оридске и Дебарске пределе. Ти су предели, гравитациона тачка овога — Самуиловога царства. У границе овога царства улазиле су све Српске Земље до данашњега Крагујевца и Ибра, и Косовски предели, зато данас, бесвесни политички шегрти, као потомци Самулови, као „Маћедонци“, траже да у границе Маћедоније по њихову појму уђу и све земље до Мораве.

Бугаре. — До владе Асена II (1218.—1241.) Србија је била своје границе проширила на југоистоку до Вардара и Пчиње. Асен II је отео од Србије све земље до Косова па и саме Косовске пределе, и сâм вели како је отео од цара Комнена Теодора грчку, албанску и **српску** земљу (види *Јиречка Ј. К.* „Geschichte der Bulgaren“ 252). А да су до Симеунова времена оне Српске Земље, којима је он владао, биле улазиле у српску државу, свакако би у своју титулу, док је оноликим српским земљама владао, унео и српско име.

По горњој оној теорији Бугари се позивају и на титулу цара Стефана Душана — *„Стефань вь Христа Бога благовѣрныи царь и самодрьжьаць Срьбліемь, Грькωмь, Бльгарωмь и Арбанасωмь* (Mon.“ Serbica 132. и на другим местима) и њоме хоће да докажу, да је у држави Цара Стефана Душана било и Бугара, односно да је Цар Стефан Душан унео име бугарско у своју титулу откако је завладао *„бугарским“* народом у данашњој „Маћедонији“. Међутим и ово је тврђење лишено свакога основа. Јер прво, и претци Цара Стефана Душана су владали над Вардарским и тако званим маћедонским покрајинама, па ни у чијој титули не налазимо име бугарско. Друго, Бугаре спомиње Цар Стефан Душан с тога што је био, после знамените Велбуждске (Ћустендилске) битке, ослобођен од Бугарске један део Српских Земаља, и што је цар Стефан Душан, ради извршења великих државних задатака желео да говори и у име Бугара. И треће, о

1014. године Византија је уништила и Самуилово царство и сва српска племена, која је то царство било захватило, поново су потпала под Византију.

И ако је Самуилово царство било словенско а не бугарско; и ако је трагично свршило свој живот, ни оно није у народу никаква трага оставило. Судећи по духу и традицијама племена, која су у овом царству живела и делала, царство ово као да није ни постојало, а то је — успомена народна — једна од најбитнијих црта духа и карактера народа.

Самуилово царство је пропало и сва су српска племена у потоњим Средишним Земљама поново пала под власт византијску, али је народни

народностима у држави у Средњим Вековима није се никако готово ни водило рачуна, те Цар Стефан Душан није узео у титулу име Бугара из разлога који Бугари наводе.

Данас је позната и титула српскога династе, брата Цара Стефана Душана, Симеуна Уроша Палеолога, који је владао Акарнанијом и Епиром — „Симеун Урош Палеолог у Христа Бога верни цар и самодржац Грчке *(Гркâ)* и Србије (**Србâ**)“ (Fr. Miklosich et Jos. Müller, Acta et diplomata Graeca... III, 128. Гласник Уч. Друштва XIV 376, и др.) од Срба, па нико није никада писао и доказивао да у држави поменутога српскога династе живе Срби и да су ти крајеви Српске Земље. Овај Симеун — Синиша — унео је име српско (Срба и Србије) у своју титулу да би јаче доказао своје право на државу, на Србију.

У Бугара има одавно, а у последње време има и у Срба надри-књига, које хоће да изједначују Цара Симеуна са Царем Стефаном Душаном, и то баш личи на упоређивање светлости лојанице са светлошћу сунца. Ако је судити по традицијама народа у земљама о које се отимају Срби и Бугари, а оне — традиције — чине дух и карактер народа, ни име Сименуово, као што смо рекли, није у оним земљама запамћено; никаквога ни сећања нема на време и владу Симеунову, а нема ни једне искре живота народнога у којој се не види слика Цара Стефана Душана и не причају велика дела његова. И зар се може царство које је ишчезло пред првом непријатељском навалом, не оставивши апсолутно никаква трага у души народној, сравњивати са царством, које је прожело свако осећање народно и чије су успомене биле народу звезда водиља кроз пет векова робовања!

дух био већ пробуђен једном и тражио згодну прилику, да се отргне испод туђег господарства. Труба Војислава и др. жупана српских са западних страна будила је народ на оружје. Године 1040. налазимо где се под Петром Дељаном диже српски народ у *Повардарју* и *Поморављу*; године 1186. налазимо где се Бугари у Трнову и Бугарској између Дунава и Балкана дижу под Асенидима, зато што се дотле Стефан Немања већ у велико појавио на политичкој позорници српскога народа.

— Појава Стефана Немање и борбе његове противу Грка и продирање његово до Витоша и Софије учинило је, те су се и Бугари у Бугарској дигли 1186. године. Појавама овим настаје ново доба у историји и српскога и бугарскога народа. Немања почиње да уједињује раскомадане српске земље и племена, а Бугари оснивају своје *Друго Царство*.

*

Бугарска је за Другога Царства уложила све своје силе, да даде царству пређашњи, Првога Царства, значај, али је све то било узалуд. Бугарска је тежила да поново увуче у своје границе српске земље и српска племена, која су улазила у границе Првога Царства, али су сва та напрезања, и ако су моментано и доносила жељена резултата, била такође узалудна. — Од пропасти Првога Царства бугарска се власт никако више није могла утврдити ни над Српским Земљама јужно од Мораве и Шар планине, а камо ли над онима на северу од ових граница. Један од добрих, сада, познавалаца историје Балканских народа ово доба карактерише овим речима: *„И ако је 1186. године обновљена бугарска држава често тежила да обнови пређашње Бугарско царство, то се царство више није могло васпоставити. У том другом периоду српско племе, вођено Немањом и његовим наследницима, избија с много јачом снагом и покушава да оно око себе прикупи што већи део југословенских племена Балканскога Полуострва“.*

У историји Немањине и његових потомака радње и Бугарскога Другога Царства види се, да су Срби били природни савезници Бугарима противу Византије, али да су Бугари, с друге стране, били природна сметња Србима и њиховом уједињењу. Отуда су, а и као последица смишљенога рада Немањина и његових потомака на политичком и културном пољу српскога народа, избили чести сукоби између Србије и Бугарске, који су се протегли све до знамените Велбуждске битке.

Проширење Србијине границе Нишком области, силаском њезиним у Поморавље и Повардарје ударени су чврсти основи будућој Србији, а свесном радњом на црквеном питању, оснивањем Хилендара[1] и хилендарских метоха и других задужбина, ударени су чврсти темељи духовном јединству и онога дела српскога народа, који је још био под Византијом и Бугарском. Српска племена у Вардарским и другим, околним, пределима, већ су гледала на Србију Немањину и од ње очекивала остварење тадањих идеала. Још првих година живота Другога Бугарскога Царства видело се, да Вардарске и околне земље неће више бити за Бугарску оно што су биле за Првога Царства. То нам, између осталога, јасно

[1] Неки и наши писци једнострано узимају велики онај значај манастира Хилендара за српски народ, на име, узима се, да народ српски није осетио благодетне последице делања манастира Хилендара с тога што је он— манастир — био изван Српских Земаља и српскога народа, међу тим народ је јаче осетио, и на народ је више утицала практична радња манастира Хилендара, но неговање и развијање књижевности српске и јужно словенске за даља словенска племена. Народ је био у сталном додиру с манастиром Хилендаром преко манастирских калуђера по метосима манастирским, којих је, метоха, било у сваком центру и иоле важном месту. Нема српског владаоца и владарке од Немање до последњих Бранковића, који није манастир Хилендар богато обдарио и метох му основао.

Метоси овога манастира још и данашњи дан имају велики значај у Неослобођеним Крајевима, само што су ти метоси, као и са̂м манастир, данас у бугарским рукама.

показује, доцније, и историја Стреза[1] и Слава,[2] и других првих људи.

У почетку, управо у првој половини XIII в., седели су на престолима Бугарске и Србије два велика владаоца. Од 1208.—1241. владао је Бугарском Асен II и он је све српске земље у Повардарју и Поморављу поново потчинио под своју власт. Асен II, завладао је чак до Копаоника, и то је био врхунац бугарске величине за Другога Царства; али је то доба било врло краткога века и оно такође није оставило у оним земљама никаква трага бугарскога државнога живота. Нека нам га нађу бугарски историографи.

Са Асеном II отишло је у гроб и ово Друго Бугарско Царство. Тек што је Асен умро, на престо је српски сео краљ Стефан Урош I (храпави) (1242.—1276.). Под Краљем Урошем I Србија је почела све више да се снажи и напредује, и њен се јак утицај почиње осећати јако и у самој правој Бугарској, где су Асениди већ свршавали са својом династијом. Тада је Србија, до 1257. године, повратила све оне своје земље на југу, које јој је Асен био присвојио, и њене би се границе на југу

[1] Стрез је био господар Просека, негде источно од Вардара. Овај је кнез био отпао од бугарскога цара и изјавио своју сарадњу краљу Стефану. 1181. године, пак науми да се и од краља Стефана одметне, и, шта више, реши се, да и оружје противу краља Стефана дигне. Зато је краљ Стефан послао свога брата Саву, да га овај склони да одустане од те намере. По народном веровању, по једној верзији, Стреза су убили *сами његови војници* чим су сазнали, да ће их водити противу краља Стефана. По другој верзији Стреза је убио, ноћу, анђео, да га казни за вероломство, а по трећој њега је оне ноћи, кад је Сава био код њега, убио неко од његових војника. (в. *Jireček K. J.* Geschichte der Bulgaren 246.).

[2] Слав је био господар Родопске области, *Мелника*. И Слав је отпао од Бугара 1208. године и постао савезник латински и помагао им да униште бугарско царство.

Оба ова кнеза *К. Ј. Јиречек* (Geschichte der Bulgaren 244—246) зове маћедонским кнезовима — „*Die makedonischen Fürsten*", а по њему „Маћедонци" нису Бугари.

пружале до Демир Капије и данашње Ћустендилске области, да нису Византинци, користећи се суревњивошћу бугарском према Србима, и на даље задржали под својом влашћу Скопље и Велес. У току ових добити Србијиних, у Бугарској је био изабран за цара потомак Стефана Немање, *Константин Тех,* дотадашњи господар Витоша и његове области, а у Бугарској настају грађански ратови и размирице око престола.

У таквим приликама у Србији и Бугарској, на српски престо седа *Краљ Урош Милутин* (1281.—1322.). Доласком на престо овога великога владаоца српскога заветна мисао српскога народа, коју је изнео Стефан Немања, добива свој најјачи полет. У току владе Краља Милутина Србија је присајединила себи већину српскога народа и српских земаља, које су биле под Византијом,[1] а те су земље у Струмском и Вардарском сливу. Тако, последњих година владе Краља Милутина границе Србије протезале су се на југу до Демир Капије, Прилепа, Битоља и Оридскога језера.[2]

Онда је утврђена државна власт у пределима Скопљанским, Овчепољским, Кратовским, Кумановским, Кочанским, Штипским, Велеским, Струмичким,

[1] Карактеристично је, да Србија није ни у Средњим Вековима отела, коначно, своје *Јужне* земље од Бугара, већ *од Византије.* Византија је те земље држала, а Србија је водила са Византијом неколико ратова, док их није са свим отела и присаједињила. У тим ратовима за ослобођење својих земаља, Србија је велике штете подносила од Бугара, и тиме се јаче утврђује факат, да су Бугари били сметња уједињењу српскога народа. Као што ћемо мало ниже видети, и знаменита Велбуждска битка вођена је највише с тога што су Бугари ометали уједињење српскога народа.

[2] Граница Србије према Прилепу била је, у ово време, до самога града Прилепа. У државу Краља Милутина улазила је планина Трескавац са манастиром Св. Богородице, Трескавцем, а Прилеп је и за живота Краља Милутина остао у држави Византинаца. Од Трескавца је граница силазила на реку Црну и њоме је ишла и ударала на Демир Капију. А на југо-западу граница је ударала поред данашњег Битоља и допирала до самога Оридскога језера.

Кичевским, Поречким, Прилепским, Битољским и Оридским, и на тај су начин још јаче утврђени основи политичке радње српскога народа, коју је засновао Стефан Немања. Као што је од времена Ст. Немање и Св. Саве са политичком радњом ишло и културно развиће, тако је било и за време краља Милутина. По аутентичним изворима се зна данас, да је краљ Милутин у новоослобођеним земљама српским подигао многе цркве и манастире, а то беху у оно време најинтензивнији расадници просвете и културе. Зна се да је краљ Милутин само манастира *40* подигао, а колико је њих оправио и из основа нових, и ван српских земаља, у Цариграду и у Светим Местима! Србија је у оно време стајала на високом ступњу културе и просвете. Многе од задужбина Краља Милутина и сада постоје у Јужним нашим Земљама под Турцима, па и данашњи дан служе као расадници просвете и културе.

*

Проширењем Србије поменутим деловима Јужних Српских Земаља и утврђивањем српскога државнога живота у тим земљама, пренето је у те пределе и тежиште Србије. Вардарски и други околни предели постали су од времена краља Милутина гравитациони предели Српства, које се груписавало и прибирало око Немањића Србије, и Србија је тиме ушла у нови период својега националнога и државнога живота и рада. Тај нови период српскога државнога живота у Јужним Земљама, које је народ у XIX в. прозвао Старом Србијом, запечаћен је и потпуном превласти српскога племена на Балкану. Дуел онај између српскога и бугарскога народа, који је још од појаве Немање и образовања Другога Бугарскога Царства искрсао, да се фигуративно изразимо, о Шар и Витош, свршио се одмах после успеха краља Милутина, одмах по утврђивању српскога државнога живота у данашњој Јужној Старој Србији. Тај је дуел завршен знаменитом Велбуждском битком, која се била

између Србије и Бугарске 28. јунија 1330. близу старога града Велблужда, данашњега Ђустендила.[1]

Као што је Вукановим у Поморављу и Повардарју и Немањиним походима у Нишкој и Витошкој области задат самртни удар у тим крајевима византијском господству, тако је Милутиновим ратовима и Велблуждском битком задат самртни удар византијском и бугарском господству у Вардарским и другим околним земљама, данас у Јужној Старој Србији.

Тада су повраћене Србији њене области: Нишавска, Видинска и Ђустендилска.

[1] Знаменита Велбluждска битка, о којој не само бугарски агитатори по Српским Земљама и шовинисте неће ништа да пишу и говоре већ ћуте и историографи бугарски, догодила је се 28. јунија 1330. године. Напредак Србије под Краљем Стефаном Урошем Великим и Краљем Стефаном Милутином, Бугари никако нису могли равнодушно подносити. Нарочито се Бугари нису могли помирити с тим што је се у новодобивеним пределима, у присаједињеним крајевима српских земаља Србији кристалисавао и учвршћивао српски дух и државна српска мисао, и тражили су средстава да то спрече. За то су склопили савез са Византијом и нагрнули на Србију. Мирољубиви српски владалац, тадањи краљ Стефан Урош Дечански (1321.—1331.), исцрпао је све начине и путеве, да задржи Бугаре од тога братоубилачкога рата, али није успео. Савезничке (бугарска и византијска) војске, пошле су на Србију, у намери да је прегазе и униште. Али су се у тим надама, нарочито Бугари, страшно преварили. Краљ Стефан Дечански дочека бугарску војску у пограничним пределима, близу данашњега Ђустендила, и на познатом Велблуждском пољу, на десној страни реке Струме, сукоби се с њоме. У војсци краља Стефана Дечанског налазио се и син његов, престолонаследник Стефан Душан, као командант коњице. Бугарском је војском командовао са̂м цар Михаило Шишман. Битка је била очајничка. Бугари су били потучени до ногу. У боју је погинуо и сам бугарски цар Михаило. Војници српски однели су мртво тело Михаилово пред краља Стефана и овај је наредио, да се тело Михаилово сахрани у задужбини Краља Милутина, у цркви Старо-нагоричкој, сада два сата источно од Куманова. (У овој се цркви Краљ Стефан Дечански пред саму битку молио Богу и Св. Ђорђију, да одврати цара Михаила од ове зле намере). Тада су били цео логор бугарски и сва војска бугарска заробљени. Војници су одмах пуштени кућама као

Велбуждском битком Бугарска је враћена у своје природне, са данашњега гледишта, етнографске границе. И по последицама ове битке и по успесима Стефана Душана види се, да Бугарска никако не може да опстане на југу од Србије. То није могло да буде ни у Средњим Вековима, када је Србији двоструки отпор дават у продирању њену на југ и југоисток, а камо ли сада, када нема оне отпорне силе, и када Србију, с тога што се налази у овој хоризонталној разграни и што је на најважнијем путу између Истока и Запада, потискује са севера на југ и југоисток једна стална и много јача сила но што су биле њезине, Србијине, потребе у Средњим Вековима.

*

Доласком Краља и Цара Стефана Душана (1331.—1355.) 1331. године на престо, Србија је од свих словенских држава на Балкану, и дотада и потада, показала највише и физичке и духовне снаге. За владе Стефана Душана ослобођене су од Византије и остале земље, у којима је живео српски народ, и придобивене су многе византијске земље. У то су доба границе Србије размакнуте далеко *изван* етнографских граница српскога народа.

Што се Јужних Српских Земаља тиче, које је наш народ све до XIX века називао Србијом, а у

свака браћа по крви и вери! Бојно поље је било прекривено мртвима и рањенима. Сви погинули сахрањени су по обредима хришћанске цркве. Само су Татари остали несахрањени. Краљ Стефан Дечански примио је бугарске бојаре, да му се поклоне и покоре. Само је једно одељење српске војске под Александром Страцимировићем послато у престоницу бугарску, у Велико Трново, да успостави на престо бугарски сестру Стефана Дечанског, Ану, и сина јој Стефана Шишмана, те да поврати ред у држави.

И ако је било доста разлога и гласова за то да краљ анектира Бугарску, Бугарска је и даље остављена као засебна држава, само је један део Бугарске, Српске Земље под Бугарима, присаједињен Србији (види K. J. Jireček, Geschichte der Bulgaren 293—296 и др.).

XIX Ст. Србијом а које многи наши писмени људи, као што смо већ видели, из незнања и наивности, називају у последње време Маћедонијом, оне су највећма процветале под владом Стефана Милутина, Стефана Дечанског и Стефана Душана. Утврђењем српскога државнога живота у тој епоси, српска се је просвета и култура најинтензивније распрострла по тим крајевима Српских Земаља. У тим је земљама свим сјајем заблистала звезда Србије и српскога народа, она звезда која је народ српски провела и кроз само петвековно ропство под Турцима. Та звезда још и данас, на супрот и варварских средстава, које национални противници употребљавају противу српскога народа, води наш народ у оним крајевима. У поменутој епоси, у епоси турске инвазије на Балкан израђен је карактер и дух српски у онога народа онамо, и данас нема. као што ћемо доцније нагласити, ни једнога продукта духа народнога из Вардарских и околних земаља, у којем се не илуструје геније српски. И то је оно што српски народ и његов Пијемонт данас, као и увек, опредељује да Српство у поменутим крајевима сматра као најелементарнији свој саставни део, као своју крв и као своју кост, и што свима силама својим, у колико њима управља, настојава да те крајеве што пре ослободи и присаједини Србији.

Српски се народ не заноси политичким утопијама Душанова Царства ; он никада није нити спомињао нити тражио границе Душанове Царевине; нигде се ни у једном продукту духа српскога народа и не помиње Акарнанија, Етолија, Епир, Тесалија и друге области, које су улазиле у границе Душанове Царевине, нити је икад српски народ тражио Христопољ, Берат, Драч и друге земље и градове. Те земље и ти градови као и да не постоје за српски народ. Као што смо већ показали (Одељак III), народ је српски под именом *Србија,* Српске Земље, кроза све време од про-

пасти српскога државнога живота до почетка XIX в. разумевао земље које он — српски народ — насељава и које су и у Средњим Вековима сачињавале, у данашњем смислу, *етнографску* Србију, Краљевину Србију Милутина, Дечанског и Душана, а то су земље *у којима и данашњи дан лебди геније српски и у којима се и данашњи дан чује говор српски.*

Ну да се вратимо историјским моментима Јужних Српских Земаља.

Смрћу цара Стефана Душана настало је цепање Србије и одметање државних доглавника од централне власти, коју је вршио цар Стефан Урош. У Јужним Српским Земљама налазимо четири засебне државице српске: државу Мрњавчевића, која је захватала *Призренске, Скопљанске, Прилепске, Дебарске, Битољске, Оридске и Хлеринске пределе*; државу Драгаша и Константина Дејановићâ и њихове матере „царице“ Јевдокије, сестре Цара Стефана Душана, која је захватала *Кумановске, Прешевске, Паланачке, Трнске, Овчепољске, Ћустендилске, Струмичке, Штипске и Велеске* пределе; државу Богданову и државу Угљешину које су се простирале на југу од државе Дејановићâ и захватале све пределе од Демир-Капије до Солуна (Св. Горе) и реке Марице.

Све су ове државе у Јужним Српским и другим Земљама наставиле да живе, свим својим бићем, *чисто српским државним животом.* Из писаних, аутентичних оновремених споменика[1] зна се данас да је Краљ Вукашин владао *српском земљом* — *„Срьбьскои земли и Грькомь и западнимь странамь“*;[2] да су Драгаш и Константин и остали господари

[1] А ни о златном добу бугарскога државнога и *привременога* живота у овим земљама немамо никаквих спомена. Што има нешто спомена, има о добу Асена II, док је он неколико година владао над овим Српским Земљама, па и то је сачувано највише у *српским* споменицима.

[2] Mon. Serb. 180.

државâ у Јужним Српским Земљама не само владали Српском Земљом него и да своју владавину сматрају као наставак владавине *Немањића*. Они сви пишу повеље и у повељама својим не само што величају Немањиће, него, многи од њих, наглашују и своје порекло Немањића. Мајка Дејановићâ, госпођа Евдокија, зато што је била сестра цара Стефана Душана и што је са синовима својим владала једним делом Српских Земаља, узима на се титулу царице, *„госпођа царица Евдокија“*. Краљ Вукашин и Краљ Марко пишу да су по угинућу Немањића *наступили* у Земље у којима они сада владају. Из дворова господарâ јужних српских држава управљало се као и под Немањићима; подизали су се манастири и цркве и обдаривали их као српске задужбине; држали су властелу и војводе; држали су војску и одржавале се све установе као и у Краљевини Србији под Немањићима док нису Турци уништили српске јужне државе.

*
* *

Као што је тачно истакао Ст. Новаковић,[1] готово у исто време докле се на Балканском Полуострву, а особито у Јужним Српским Земљама, подизало, снажило и у једну државну и народну целину прикупљало српско племе под Немањићима, дотле се у Азији такође концентрисавало младо турско племе, Турци. Докле се српска племена, која су била то под византијском то под бугарском власти прибирала у једну државну и народну целину, и докле се за Стефана Милутина и других Немањића учвршћивали основи потоње етнографске Србије, дотле је и Осман, основалац Турскога Царства, организовао у Азији турску државу. И таман кад је српско племе у Јужним Српским Земљама било у највећем напону своје физичке и духовне снаге, и кад је Србија била на прагу да замени Ви-

[1] Срби и Турци у XIV — XV веку.

зантију у Европи, Турци су, као савезници Византије противу Срба, прешли у Европу и завојевали себи најпре мало парче територије данашње Турске, па, по том државу по државу, док нису покорили све државе на Балканском Полуострву и под сам Беч дошли. Срби и Турци су се, као војници и као противници, сусрели још у Азији пре но што су Турци и прешли у Европу, али у Европи су се сукобили са Србима још за живота цара Стефана Душана, у ратовима његовим противу Византије 1350.—1353. год.

Од 1354. године па све до коначнога уништења српскога државнога живота на Балканском Полуострву, до конца XV в., између Турака и Срба вођени су крвави и небројени ратови.

Докле је Бугарска пала под једним ударцем када је турска војска умаршрала у Бугарску до Трнова, дотле се српско племе 150 пуних година борило с Турцима само на Балканском Полуострву, тако, да су Турци, тако рећи, стопу по стопу освајали земље у којима је живео српски народ.

Али се нас овде тиче судбина само Јужних Српских Земаља, данашње Јужне Старе Србије и Маћедоније и овде ћемо истаћи факат да су Турци сву данашњу Маћедонију и Јужну Стару Србију отели и придобили **само од Срба.**[1]

[1] Овај је факат познат и у критичкој историји, а у народним традицијама је потенцирано то веровање откад је српски народ у једном делу својих Земаља (у Шумадији), концем XVIII и почетком XIX века развио барјак ослобођења српскога народа и балканских Хришћана. То знају и Турци. И не само да знају, да су они те земље отели од Срба већ да су се крваво, и готово два столећа, борили са Србима док су их на Балканском Полуострву савладали. Ми смо на другом месту споменули речи Султана Азиса, које је изговорио представнику Србије у Цариграду 1867. године: „...С вама смо се првима срели кад смо у Европу дошли, отерали смо вас с оне стране Саве и Дунава, па и тамо сте се борили противу нас, и ви сте први који сте нам начели (мисли на устанке под Кара-Ђорђем и Милошем Обреновићем) Царство у Европи...“

Користећи се децентрализацијом Србије цара Стефана Душана, која је наступила по смрти овога, Турци су већ 1371. године покушали да униште српске државе које су се налазиле у границама данашње Маћедоније и Јужне Старе Србије. Те је године Краљ Вукашин са својом браћом и осталим владаоцима у Јужним Српским Земљама срео Турке на Марици, и на обали Марице, код места Срп-Синдига, близу Черномена у данашњој Тракији, а ондашњој Маћедонији[1] 26. септембра поделио мегдан са Турцима. У тој битци погинуо је и сам краљ Вукашин. Ту су погинула и његова браћа. После те најнесрећније битке за Српство, држава Вукашинова која је остала на Марку, нашем народном јунаку Краљевићу Марку, и његову брату, као и Дејановићâ, Угљешина и Богданова, постале су васалне земље Турске а њихови владаоци клетвеници султанови.[2]

Од 1371. па до 1389. године Турци су један по један важан центар у државама Краља Марка, Дејановићâ и др. заузимали, а поменуте године пошли су да савладају и Лазареву Србију, у данашњој Северној Старој Србији и Краљевини Србији. Пропаст Срба на Косову 1389. још већма је погоршала судбину јужних српских држава (Краља Марка, Дејановића и осталих), и Турци су са свим отели од Срба и присвојили: Серез, Прилеп, Скопље и др.

А кад су Кибризли Мехмед паша, велики везир, 1860. и Мидхат паша, валија Дунавског Вилајета, 1865. године, долазили у Ниш да ту угушују силан онај утицај Кнеза Михаила на српски и хришћански народ у Турској, застрашујући српски народ причали су му још боље и више о овом факту.

[1] Зато су наши летописци и забележили, да се и краљ Вукашин тукао с Турцима у Маћедонији.

[2] Као што смо напред цитирали, савремени и доцнији летописци забележили су, да је Краљ Вукашин за ову битку искупио и у њу водио *српске* и грчке војнике, а о Бугарима, које хоће бугарске шовинисте да налазе и у Старој Србији за владе цара Стефана Душана, с тога што је овај владалац унео у своју титулу, а из наведених разлога, и име *Бугара*, нема ни помена.

места у јужним српским државама. Године 1394. Турци су, пошто су били Бугарску и пре тога покорили, пошли да униште и државу Мирча (влашкога господара), и у битци на Ровинама, у којој су, као васали турски, учествовали Краљевић Марко и Константин Дејановић, погинули су. Те су године Турци анектирали државе ова два владаоца и српски државни живот у Јужним Земљама потпуно уништили.

Тако је се завршио државни живот српскога народа у Јужним његовим Земљама. Према свему што смо довде, и ако укратко, изложили, излази, као што је критички срачунао Јов. Бошковић[1]: да су Бугари држали (тако звану) Маћедонију 155 или тачно узевши 71 годину . . ., а Срби под Немањићима и осталим, држали Маћедонију пуних 300 година.[2] —

По уништењу државе Краља Марка, Константина Дејановића и др. у Јужним Српским Земљама, народ је из ових предела даљу своју судбину везао то за Турско Царство то за Лазареву Србију и друге српске и хришћанске државе на северу. Велика већина српскога народа у поменутим пределима остала је под Турцума. Доста се Срба повукло пред Турцима на север до потпуног савлађивања и оних српских држава у Северним Српским Земљама, Србије 1459., Босне 1463., Херцеговине 1482. и Зете 1496. И ако је и у Северним Земљама, из Јужних Земаља насељени народ узимао јакога удела у борбама противу Турака, он је ипак највише удела узео под владом Ђорђа Кастриотића-Скендербега (1443.—1468.), последњега српскога[3] потомка, који владао је Арба-

[1] Писма о књижевности Српској и Хрватској стр. 7.

[2] „Срби, пак, под Немањићима, Мрњавчевићима и другим главарима држаху је (Маћедонију) око 300 година“.

[3] Готово као што Бугари отимљу од српскога народа дику српскога народа, Краља Марка (Вукашиновића), народнога јунака Краљевића Марка, и зову га „бугарски Крал Марко“, тако су и протектори арбанаски сугерирали Арбанасима идеју, да је Ђурађ Кастриотић био по пореклу

нијом, а која је у његово време захватала повећи део од оних територија, које су биле насељене Србима, и које се, данас, зову Старом Србијом и Маћедонијом.

По уништењу, дакле, и сваке сенке српскога државнога живота, српски се народ у Јужним Српским Земљама више но у онима, које су граничиле на северу и западу са Угарском (док и она није потпала под власт турску) и др. државама, напрезао, да се ослободи Турака. Још није критички испитана историја српскога и бугарскога народа у Старој Србији и Маћедонији у XVI, XVII и XVIII веку, али се толико зна, да је српски народ и из тих земаља, и кад су Турци били у највећем напону своје моћи, тражио прилике, да се Турака ослободи, и с тога се удруживао с ким је год могао. Тако, данас се зна, да је у времену од 1625.—1646. године[1] српски народ у поменутим крајевима са осталим Хришћанима организовао устанак противу Турака, који и ако се није могао остварити, доста је допринео, да се у Европи пропагира за ослобођење Хришћана од Турака. Тако је српски народ вековима покушавао да се ослободи од Турака,

Арбанас; међу тим он је, према критичкој историји, и по оцу и по матери, Србин. — О пореклу Ђурђа Скендербега *Др. К. Ј. Јиречек* (Geschichte der Bulgaren 368.) вели да је био српскога порекла — Skenderbeg's Familie war Slawischen Ursprungs" а *slawisch* треба код К. Ј. Јиречка читати *српски*, јер овај писац пише, кад расправља што о Балканским Словенима, о Србима и Бугарима, slawisch за оно што није *бугарско*. Према критичкој историји прадед Ђ. Скендербега био је Бранило, који је 1368. године био управитељ Канине, а дед му је био Павле, господар једнога дела Маће. Иван, отац Ђ. Скендербега господарио је над целом *Маћом*. Скендербегова мајка, у народним песмама опевана Видосава, била је ћерка српскога господара од Полога (Кичево и Пореч).

[1] Види о томе „Aufstandsversuche der christlichen Völker in der Türkei in den Jahren 1625.—1646., von *Fr Mareš* у Mittheilungen des Instituts für oesetrreichische Geschichfe . . . B. III 2. Insbruck 1882.

зато је и настављена према њему мржња турске расе више но према другим Балканским народима.

Главна, пак, и једина готово установа око које се онај део српскога народа, који је остао на огњишту у Старој Србији и Маћедонији концентрисао, и од које је добро ишчекивао, био је патријархат српски. И ако је патријархат укинут по пропасти Србије, односно по освојењу данашње Северне Старе Србије, он је године 1557. обновљен заузимањем помухамедањенога Србина, бив. ђака манастирскога, великога везира Мехмеда Соколовића, брата потоњег патријарха Макарија. Кад је патријархат, поменуте године, обновљен, Макарије је постао патријархом. Врло је значајно, да су границе и обновљена патријархата српскога захватале готово све Јужне Српске Земље према југу и југоистоку. По писаним, аутентичним податцима, територије обновљена патријархата захватале су од Јужних Српских Земаља: Скопље, Велес, Тетово, Штип, Кратово, Ћустендил, Самоков, Струмицу.[1]

Патријархат је српски, као и у Северним Земљама, према приликама, добротворно делао и у крајевима које ми овде описујемо и одржавао је свест народну. У напред поменутој књизи прикупљени су помени о српским митрополитима из Јужних Српских Земаља, који су се у Русији и у другим местима при-

[1] Ка многим писаним податцима о владикама и митрополитима српским из Јужних Српских Земаља из прошлих векова, које је, и ако не све, вредни проф. Вас. Ђерић прикупио у књизи „О српском имену у Старој Србији и Маћедонији", иде и писмо митрополита цетињског Саве о Скопљанској, Штипској и Самоковској епархији, писано године 1776. московском митрополиту Платону. У томе се писму, између осталога, о *Скопљанској, Штипској, Самоковској* и другим епархијама као говори о **српским** епархијама. Народ се у тим епархијама зове *сервискіи народ;* како у тим епархијама није цариградска патријархија оставила ни једнога природнога архијереја *Сербина* и т. д. (Гласник Срп. Учен. Друштва св. XXII), и то такође показује, да је се народ у тим крајевима, само кад је смео, називао Србином.

јављивали као српски архипастири и као митрополити из Српских Земаља.

Патријархату српском припада и заслуга што су многе задужбине српских владалаца у Јужним Земљама, о којима ћемо говорити у V одељку овога списа, сачуване како од Турака тако и од Грка.

Али уз зло, које је снашло српски народ тиме што су му Турци уништили државни живот, ишло је и зло од Грка који су му ништили споменике — цркве и манастире и писане књиге, који су му затварали школе (манастирске) и клеветали га Турцима. То је зло српски и бугарски народ у Старој Србији и Маћедонији највише осетио у XVII и XVIII веку. У то су се време Грци били дочепали првих положаја у царству и сузбијали су и ништили све што је словенско. Али су највише зала, које се сваким даном све то више свети учинили српском народу сами његови духовни главари. Од свих политичких радња Европљана у Српским Земљама у Турској највише је штете донео немачки рат противу Турске 1689. године. Те је године немачка војска отела од Турака све до Скопља и Ниша, па и саме ове градове, а са својим авангардама, коју су сачињавали Срби, допрла је до *Ћустендила, Штипа* и *Велеса*.[1] Тај је рат учинио да се велики део компромитованога српскога народа, зато што је пристао уз немачку војску, из данашње Старе Србије са својим патријархом Арсенијем III Чарнојевићем исели и насели пределе преко Саве и Дунава, опустошене земље у Јужној Угарској. Ова велика, и од свих највећа, сеоба српскога народа из класичних земаља његових, захватила је, као што се и из цитирана записа види, и Јужне Српске Земље, Јужну Стару Србију, на име: Скопљанске, Овчепољске, Штипске, Ћустендилске и Поречке пределе. Место српскога патри-

[1] Д-ра Јов. Хаџи Васиљевића „Нагоричке Цркве“ стр. 15. — „Да се знае кад поотнаше Немци од Туђина од Боудима до Щипа до Бану (то је Ћустендил — Ћустендил-бања) до Велес во лето ȝрє(?)ѳ“ (1689.).

јарха било је попуњено, али Грци су се свима силама борили, да српски патријархат униште и у томе су успели. Године 1766., ферманом султановим, укинут је српски (Пећски) патријархат и епархије његове придате су Цариградском, токорсе, Васељенском Патријархату. Тако је и онај део Јужних Српских Земаља, који је био у границама Српскога Патријархата, потпао под Фанар, и потада, стицајем и других, војничко-политичких догађаја у Северним Српским Земљама, настају највеће патње за српски народ и у Јужним Српским Земљама. А како је онда стање обладало у српским епархијама довољно се казује у писму црногорског митрополита Саве, које је писао 1776. московском митрополиту Платону[1] које смо ми мало пре цитирали. У низу тих политичких догађаја истиче се акција српскога народа у Београдском Пашалуку (у Шумадији) за ослобођење од Турака и појава Русије на Балкану, али са тим догађајима улазимо у регистровање главних момената из историје Јужне Старе Србије и Маћедоније у XIX в., а о томе се говори у VI одељку овога списа.

V

Остатци културе у Старој Србији и Маћедонији: народна поезија у тим крајевима, и друго.

Један од најглавнијих фактора, који је — као и свуда у хришћанском свету — делао у Средњим Вековима на просвећењу народа у Старој Србији и Маћедонији, била је црква. У савременој историји узима се, да је се народ у Средњим Вековима највише у оном добу просветио у којем је највише цркава и манастира било подигнуто, и то утврђено гледиште критичке историје иде у прилог српском народу и српском државном животу у Старој Србији и Маћедонији. Манастири у Средњим и прошлим вековима били су, у исто време, и школе, преписиваонице, штам-

[1] Гласник Срп. Уч. Друштва св. XXII.

парије, библиотеке, болнице и др. хумане установе народне. Манастири су у Старој Србији и Маћедонији, тако рећи, све то, све до наших дана, били, а у многим крајевима и данашњи дан врше све те функције. Судећи по писаним, аутентичним изворима из онога времена и по остатцима цркава и манастира, које су подигли српски владаоци, властела, свештеници и други богати људи, Стара Србија и Маћедонија биле су начичкане црквама и манастирима. Колико се данас у домаћој књижевности зна, — и ако није ни половина старина овога реда испитана, а о многима се не зна ни да постоје — није било центра, није било жупе нити ма по чему другом доброга и згоднога места и положаја где нису српски владаоци, или други Срби, и у Јужним Земљама подигли који споменик који је у сваком погледу добротворно утицао на народ. И иза турске, полуварварске владавине, којој се у XIX веку придружили и незвани „културтрегери“ и „освободители на Македонија“, остало је до данас толико споменика ове врсте, да се не могу ни набројати. И данас нема важнога краја у Старој Србији и Маћедонији, у којем не постоји по који манастир или црква још из времена *срйскога државнога живота* у тим странама, тако, да су и данас, према оцени компетентних, руских[1] и других, страних археолога, Јужна Стара Србија и Маћедонија начичкане, и то *једино* српским споменицима из времена српскога државнога живота и доцнијега.

Почев од Ст. Немање и Св. Саве, па до последњега владаоца српскога у прошлим вековима нема ни једнога који није подигао или обновио какав манастир или цркву, и богато их украсио и обдарио. По примеру владалаца и властела је српска и свештенство, и, иначе, богати људи, подизали

[1] *Архимандрита Антонина*, Српске Старине у Маћедонији од Ст. Новаковића (Споменик Српске Краљ. Академије књ. IX.), Византиски Врѣменикъ 1898., орган руског археолошкога института у Цариграду, и др.

и обнављали цркве и манастире и обдаривали их. Према аутентичним, писаним споменицима из оних времена, само Краљ Милутин је подигао *четрдесет* манастира у границама своје државе, својега „отьчьства“, а колико је њих обновио и колико их је подигао ван своје Краљевине![1] А Цар Стефан Душан, његов син Цар Урош, његове војводе, доцнији владаоци у јужним српским државама начичкали су своје државе задужбинама својим. У времену када је Цару Стефану Душану Прилеп био *великославни град*; кад је Архиепископу Данилу Велес био *славни* град, и тако даље, у том времену су и задужбине српске блистале у злату и сребру и свакојаким другим лепотама. У колико су сјају блистале задужбине српске у Јужним Земљама, види се данас из аутентичних извора, из Живота Српских Краљева и Архиепископа од архиепископа Данила и многих других. Архиепископ Данило, причајући о животу краља Милутина, спомиње како је овај између многих задужбина подигао и украсио цркву у манастиру Трескавцу код Прилепа, и вели: (подиже Краль Ст. Урош Милутин) „....домь во прѣсветыѥ богородице благыѥ питательнице рода христианьскаго вь мѣстѣ рекомѣмь Трескавьци, и ть неисповѣдимыихь приношении ѥго испльни, ѥлико вьса потрѣбьна на слоужбоу богоу и прѣчистѣи ѥго матери.... и тоу оукраси домь прѣсветыѥ много различьныими приношении ѥлико иконы божьствьныи е златомь окованы и бисеры оукрашены, кадильнице и свѣтильникы, златы и ини вьсакыѥ потребы црковьныѥ, ихьже невьзможемь ськазати по имени....“ (Архиепископа Данила Живота Краљева и Архиепископа Српских, стр. 136—137). А цар Стеф. Душан о манастиру овом, између осталога, вели и ово:

„ . . ја Стефан Душан краљ свих Српских и Поморских Земаља, извољењем и помоћи Све-

[1] Зна се да је Краљ Милутин подигао цркве и манастире са болницама и другим потребним зградама и у Солуну, Цариграду, па чак и у Светим Местима.

држитеља Господа Бога и Пречисте Његове Матере, и молитвама Светих мојих прародитеља Симеона и Саве освојивши (примивши) више градова, над којима владаху Грци, ослободих и град звани Прилеп, где се налази манастир Пресвете Богородице, у месту званом Трескавац, манастир, који није толико украшен зградама и њиховим украсима и лепотама, колико је украшен и прослављен законом и уставом светих отаца који у њему живе. И кад год ко хвали живот инока, који живе на Синајској или у Светој Гори Атонској, нека похвали живот и ових инока, и да им устав (њихов) не покуди.[1]

Ово истакосмо да се види колика је пажња поклањата црквама и манастирима, и какви су онда били манастири и цркве. А данас, нити икада по пропасти Србије, од ове лепоте ни помена нема. А шта би се тек рекло о лепоти и богатству задужбина цара Стефана Душана: цркви Архангела Михаила и Гаврила у Призрену, црквама у Скопљу, Матејчи, Серезу и многим другим местима! Од толиких задужбина, о којима нам критички извори говоре, имамо данас готово саме развалине; али народ је и те развалине поштовао, око њих се сабирао, у њима се Богу молио, у њима је налазио наду и веру за будућност, у њима је црпао крепост за издржање оних мука и невоља.

Од безбројних цркава и манастира што су преостали иза српске самосталности у Јужним Српским Земљама и што су, и ако готово у рушевинама, очувани до наших дана, иза петвековне полуварварске владавине, иза петвековнога ништења и зуба времена, још је толико до наших дана остало, да Стара Србија и Маћедонија и данашњи дан показују, у том погледу, као што смо рекли, само српску културу. Кад се научна руска експедиција пре неколико година вратила са своје екскурзије

[1] Гласник Срп. Уч. Др. XXI и XIII Повеља Цара Стеф. Душана.

по Јужној Старој Србији и Маћедонији, изразила се, да Маћедонија (тако је она звала и Јужну Стару Србију) *припада у овом погледу само српском народу, да су по целој Маћедонији само српски споменици и да од бугарских споменика нигде ни помена нема.*

Почев од Врања и Призрена па све до Орида и Солуна сви манастири и цркве, које су из прошлих векова преостали, све старе задужбине, све су *српске* задужбине. Горња Морава (Бинч Морава), Скопљанска Црна Гора, Козјак, Осогово, Поречке и Прилепске Планине и многи други крајеви и данашњи дан су начичкани старим српским црквама и манастирима. Као главније цркве и манастири српски, у којима се и данас поје име Божије јесу: Кончуљска црква Св. Петра, Бинaчки Свети Илија, Козјачки манастир Свети Прохор Пчињски, Никуљски манастир Св. Богородице — Забел манастир (Мале Госпођине) — Старо Нагоричка црква (некадањи манастир) Светога Ђорђа. (У овој се цркви Краљ Стефан Дечански молио Богу и Св. Ђорђу, да умудри бугарског Цара Михаила пред Велблуждску битку) Младо-Нагоричке цркве Св. Ђорђа, Св. Петке и још пет другх, Стрезовска црква Св. Николе;[1] Аљински манастир (Карпина) Свете Богородице, задужбина севастократора Дејана, зета, по сестри, Цара Стефана Душана и оца Драгаша и Константина. О овом важном српском манастиру види више у „Драгаш и Костантин Дејановићи и њихова држава“ од Д-ра Јов. Хаџи Васиљевића. „Овај је (манастир Карпина) за данас највећи и најуређенији манастир у Кумановској Кази, а пре него што је запао у руке егзархијским људима, стајао је, у сваком погледу, много

[1] У овој су цркви у Кумановској околини, по наредби егзархијског митрополита Максима све српске записе премазали кречем и новим правописом бугарским исписали како је́ црква оправљена за време митрополита Максима.

С оваквим послом бугарских агената срешћемо се на многим местима у Јужној Старој Србији и Маћедонији. То је и орган рускога археолошког института у Цариграду забележио и осудио овај поступак Бугара.

боље. Има сачувану стару цркву са старим живописом. До пре неколико година, управо до 1890. чувани су записи на плочама и на зидовима, али су их после тога уништили бугарски агенти. Манастир је овај имао и своју богату библиотеку, али су је разнели, на жалост, опет егзархијски људи?!"

Манастир је овај био други важан центар Срба устаника из Кумановске и Паланачке Казе 1878. год. за присаједињење Србији.

Даље, црква Бељаковачка Св. Ђорђа и манастир Бељаковачки са црквом опет Св. Ђорђа; манастир Св. Оца Јоакима Сарандапорскога код Криве Паланке, задужбина краља Милутина; манастир Светога Гаврила Лесновскога — Лесново — задужбина Деспота Јована Оливера; манастир Ђуришки на Овчем Пољу, задужбина Дмитра војводе Дејановићâ, обновљена стара црква Св. Архангела у Штипу, задужбина властелина Дејановића — Главата;[1] ма-

[1] О старим црквама у Штипу, види још Д-ра Јов. Хаџи Васиљевића: *„Драгаш и Константин Дејановићи и њихова држава"* Београд 1902. стр. 46. У Штипу има, сада, четири цркве: црква *Св. Ранђела* у Горњој махали, црква *Св. Николе* у Вароши (Варош — махали), црква *Св. Спаса* (Вазнесенска) између Штипа и Новог Села, на градском и Новоселском гробљу и црква Св. Јована. Црква Св. Архангела Михаила је, сада, нова. Оправљена је 1892. и 93. године. Из аутентичних извора знамо, да су при оправљању, управо грађењу, ове цркве нађене две српске листине на пергаменту, које се односе на грађење ове цркве, а у народу се чуло, да су то листине Цара Стефана Душана, који је, по народном веровању, и подигао ову цркву. У овој се цркви чува и једна „прастара" чудотворна икона.

„Ово је по својој прилици *Главатова црква* која се спомиње у повељи Драгаша и Константина" „...още приложихь 8 Щип8 црьковь Главатову, Архагель, сь всѣмь метохомь..."

„Једна црква *Св. Архангела* у Штипу помиње се и из времена краља Стефана Душана. — Имамо сачувану повељу Краља Стеф. Душана из године 1332. којом потврђује мамаманастиру Хилендару цркву у Штипу са селима што је приложио пртосеваст Хреља — „приде краљевьствоу ми вѣрны и многовьзлюблјени властелинь краљевьства ми протосѣвасть Хреля... и говори краљевьствоу ми како јес сьздал црьквь светаго Архагела у Щипоу и направиль своимь троудомь

настир Св. Богородице у селу Кончу у Радовишкој Кази, задужбина Дејановићâ војводе Димитрија; манастире Св. Архангела и друге старе цркве у Велесу и велеској околини;[1] црква Светог Николе у Светом Николи (паланци) између Овчег поља и Штипа.[2]

Од чувенијих манастира у Јужној Старој Србији долазе, даље: манастир Матејча на граници Скопљанске и Гиланске Црне Горе, задужбина цара Стеф. Душана и његова сина цара Уроша;[3] за тим манастир Св. Илије у Бањану више Скопља; манастир Св. Аранђела у селу Кучевисти више Скопља; манастир Св. Димитрија у Сушици на Вардару више Скопља, задужбина Краља Вукашина и његових синова Марка и Андреје; манастир Св. Јована — Бигорски манастир — у Дебру; манастир Св. Ђорђа у Поречу; манастир Св. Преображења Господњег у Зрзу у Прилепској Кази, задужбина Краља Милутина и Краља Вукашина и његова сина Краља Марка; манастир Св. Богородице — Тре-

всакими наредами црьквними...." (Споменик Српске Краљ. Академије III 25—26), и ми држимо да је ово једна иста црква".

[1] Ово су богати и уређени манастири српски, задужбине српских краљева, Милутина, Дечанског и Душана, али се данас и они, као и многе српске задужбине, налазе у бугарским, егзархијским рукама, и од њихових се богатих прихода издржавају егзархијске школе којима је главна сврха да оне наше сународнике, онамо, одроде и да их побугаре.

[2] Ово је задужбина Краља Милутина. Народ на Овчем Пољу и у Светониколском крају и данашњи дан указује на место у овој старој српској задужбини, на зиду који је препукао, кад је Свети Никола, потоњем краљу Стефану Дечанском, повратио вид. О томе како је краљу Стефану Дечанском повраћен у овој цркви вид, постоје многа, достојна пажње, предања у народа онамо, и у њима се такође илуструје српски дух и српска народна свест.

[3] Овај се манастир лепо види с пута Куманово—Скопље, на врху Црне Горе. Опширније о овом манастиру види од Јов. Хаџи Васиљевића (Братство V „По Кумановској и Скопљанској околини") и Св. Томића „Скопљанска Црна Гора" (Етнографски Зборник).

скавац; манастир Св. Николе у Слепчу — све у Прилепској Кази итд. итд.

Овамо долазе и старе цркве у Прилепу (у вароши прилепској). Њих је било, како су и странци (Рус архим. Антонин) забележили, „седамдесет седам". У Вароши има, још и данас неколико цркава. Народ их у својим предањима веже за време и имена краља Вукашина и његова сина краља Марка, али има међу њима и цркава које су и Немањићи подигли, о чему нам говоре аутентични писани споменици.[1]

Сада има у Вароши седам чувених цркава: црква (и манастир) Св. Архангела Михаила, Св. Димитрија, Св. Ђорђа, Св. Богородице (Пречисте — 12. новем.) Св. Петра, Св. Николе и Св. Атанаса.[2]

И ако летимице, набрајајући ове српске споменике у Јужним Српским Земљама, потребно је да споменемо да, поред ових цркава и манастира, у којима се и данашњи дан поје име Божје, постоји готово у сваком селу по која стара, негде порушена, а негде добро очувана, српска црква из Средњих и прошлих векова, тако, да има селâ у којима има и по неколико старих српских цркава. У Прилепској Кази има више села у којима има по две, три и више цркава. Исто тако има села и у Кумановским, Гиланским и многим другим крајевима, у којима има по неколико цркава, често и добро очуваних цркава. Многе су од тих цркава

[1] У повељи цара Стеф. Душана (Гласник Срп. Учен. друштва XLI) налазимо да су у време Цара Стеф. Душана биле у Прилепу цркве: Продрома, Св. Ђорђа. Св. Врачева (Кузмана и Дамјана), Барова (Св. Варваре) црква, Св. Теодоре, Светога Димитрија и многи метоси цркава и манастира.

[2] О црквама и манастирима у Прилепу види опширно у Д-ра Јов. Хаџи Васиљевића: „Прилеп и његова околина" Београд 1902. стр. 62—80, а Рус Архим. Антонин о цркви Св. Архангела Михаила (а то вреди и за остале цркве и манастире) вели *„да је у српско време и она заједно са градом процветала, а после је Ислам и њу и град потискао назад"*. (Споменик Српске Краљ. Академије Наука).

оправљане у току прошлих векова, по пропасти државне самосталности, и карактеристично је, да и *све те* цркве носе на себи такође тип чисто српских споменика. Ове су цркве оправљали, и, где где и на развалинама старих, изнова их подизали људи из народа: владике, митрополити и иначе богати људи из српскога народа, прваци народни, који су велику важност полагали на споменике својих царева и краљева.

У тим многобројним, управо безбројним, српским црквама и манастирима настављен је онај, некада интензиван, рад на просвећењу народа. Те су цркве и манастири били, и за турскога времена — док нису у XVIII в. за српски народ са свим црни дани настали — један од оних извора, који је народ просвећивао и крепио му наду на лепшу будућност.

У тим манастирима и црквама настављено је неговање писмености и књижевности; манастири су и у то време били читаве преписиваонице, штампарије, иконорезнице, библиотеке, болнице па, доцније, и зборна места за народне старешине. У њима су очувани безбројни писани српски споменици, који такође показују високу културу српскога народа у Средњим и прошлим вековима, толико, да је Србија Русији и осталом Словенству и за пример служила.[1]

Српска просвета и култура у тим црквама и манастирима била је достигла до степена, да су и завојевачи, Турци, почели да употребљавају српски

[1] Има више од сто година како Руси, Немци, Французи и др. народи товарима носе српске писане споменике из манастира и цркава у Старој Србији и Маћедонији; има више од 200 година, како те српске споменике ниште — спаљују и цепају — Грци фанариоти, а има више од 50 година како и бугарски агитатори у Старој Србији и Маћедонији ниште српске писане споменике, па нема ни данас цркве и манастира у Старој Србији, у којој се неће наћи, не по која писана, већ по читави ковчези књига. Сваког се дана односи, па их је ипак доста и тамо остало.

Из тога се види колико је била јака српска књижевност и писменост у Старој Србији и Маћедонији.

језик на двору својих султана, великих везира идругих великаша.

Из српских писаних књига — србуља — читано је по свима црквама и манастирима и у периферним крајевима праве Маћедоније. Тако, зна се, да је из *србуља* читано у црквама и у самој Костурској, Воденској и Леринској и другим околинама. *Србуље* су одржане по црквама у Старој Србији и Маћедонији и кад је грчка просветна радња у XVIII в., које је средиште било у Москопољу, била у највећем напону. А ни данашњи дан нема старе цркве и манастира у поменутим крајевима, у којем нема по које *србуље*.

*

Поред цркава и манастира у Старој Србији и Маћедонији постоје такође безбројни, остатци других грађевина из времена српскога самосталнога живота у тим пределима ; постоје тврђаве, куле, мостови, помости и др. То је све данас у рушевинама, и једино се о тим остатцима може судити по аутентичним писаним споменицима. У писаним споменицима се спомињу дворови цара Стефана Душана и његова сина цара Уроша у Скопљу, Прилепу и Серу. Судећи по ономе какви су, према аутентичним описима,[1] били дворови у своје време, сви су ти споменици, мање више, ишчезли са површине земљине, али, што је најглавније, постоје о њима у народу у Старој Србији и Маћедонији жива предања, која их описују и цртају, као да они сада постоје. Српска свест у народа у Старој Србији и Маћедонији налази споменика ове врсте много више но што их казују писани споменици. И данашњи дан се у Јужној Старој Србији и Маћедонији свака развалина, свака рушевина, сви остатци ма каквих старих грађевина везују за име

[1] *Тодора Метохита* посланица о дипломатском путу у Србију поводом женидбе краља Милутина са Симонидом године 1298., с грчкога превео М. Апостоловић.

краља Милутина, краља Стефана Дечанског, цара Душана, краља Вукашина, цара Уроша, Константина, краља Марка и др. владалаца и великана народа српскога. И данас народ у Јужној Старој Србији и Маћедонији указује на дворове, тврђаве и мостове цара Душана; на поља царска, по којима су пасла стада царска; и данас се указује на порте, путове, бакарна гувна и зборна места краља Милутина; на путове, преноћишта, изворе и др. краља Стефана Дечанског; на дворове, престонице и летњиковце Константина Дејановића; на дворове, тврђаве и мегдане Краља Марка и тако даље, једном речи, за имена и владавину Немањића и осталих српских владалаца у Јужној Старој Србији и Маћедонији веже се и дан данашњи све што је остало из прошлости српске, а чији се творац не зна. А за име Константина Дејановића, господара Ћустендилске области, вежу се и сви остатци и сви догађаји још од времена византијског Цара Константина, а за име Краља Марка, нашега народнога јунака Краљевића Марка, вежу се сви остатци ма каквих старих грађевина, као што каже и К. Ј. Јиречек,[1] од Дунава до Солуна и од Јадранскога до Црнога Мора!

Именом Краљевића Марка српски је народ у Јужним Земљама, у току прошлих векова, крстио и саме врхове планинâ и долине; лепа поља и ливаде; кршевите стене, старо дубље и храшће — Маркове Ливаде, Маркова Планина, Марково Скакалиште, Маркова Крушка, Маркове Стене, Маркова Плоча, Маркови Храстови и тако даље итд.. и то све такође казује, да је државни живот српскога народа у Јужној Старој Србији; интензиван рад на ширењу просвете и културе; херојска вековна борба са завојевачима Балкана — Турцима — заједничка слава; заједничке успомене на то доба; заједничке жртве, и тако даље, — учинило, да се српски народ у тим крајевима толико духовно сједини и кристалише,

[1] Geschichte der Bulgaren. . . . 322.

да је он, данас, јачи но игде у Српству, представник српскога народа који је изводио велика, историјска дела.

*

Све те своје, слатке и тужне, успомене из прошлости своје; све традиције своје; све своје народне идеале, народ је српски у Старој Србији и Маћедонији, надахнут генијем својим и опевао у песмама. — Онако као што је народ у поменутим пределима у песмама својим опевао своје владаоце, своје јунаке и време њихово; као што је опевао своје бојеве са завојевачима својим, онако је исто опевао и жалосне успомене из времена робовања свога, и тај је продукат духа народнога у оним крајевима најјача одлика његова, најважнија карактеристика његове *српске* свести. Многи су *бугарски* књижевници доказивали, да су народне песме о Краљевићу Марку постале у Маћедонији по савременим појмовима бугарским, а то је у данашњој Јужној Старој Србији, и то је тачно, али тај баш факат бије саме Бугаре и њихове шовинисте. Јер у тим народним песмама опеван је и прослављен српски владалац Краљевић Марко; јер у тим се песмама у свој својој сјајности излио геније српски. Упоредо са српским Краљем Марком опевао је народ у Јужној Старој Србији и Маћедонији и све владаоце, све краљеве и цареве; све своје јунаке српске и њихова дела. У народним песмама из Јужне Старе Србије и Маћедоније, које Бугари тако усрдно купе, дотерују на свој, бугарски, језик и публикују, народ пева о Краљу Милутину, цару Степану Душану, Стефану Дечанском, о цару Урошу, Краљу Вукашину, Драгашу и Константину Дејановићима, Љутици Богдану, цару Лазару, Косову равном, Обилићу и Марку, Страхинићу Бану и Рељи Крилатици, Југовићима, Детету Дукатинчету, Грујици и свима осталим јунацима и великим људима српским, и у коликим су песмама и како су опевани владари и јунаци у поменутим крајевима српским

нигде у Српству нису тако опевани . . . Па ипак би наши национални противници хтели да „докажу“ да тамо, у Јужној Старој Србији и Маћедонији нема Срба!

А где су бугарски владаоци који су владали Јужном Старом Србијом; где је златно доба Симеуново, где Самуилово царство; где су помени о Асенидима бугарским и другом златном добу бугарском; у којим се то песмама, у којим причама народним; у којим се народним предањима сачувао спомен од тога бугарскога златнога доба? — Нигде ни трага од свега тога у српскога народа у Јужним Српским Земљама. Народ у Јужној Старој Србији није до половине XIX века знао ни да постоје Бугари?

*

И ако не чини народ, као што исповеда принцип, који је прокламовао велики светски мислилац, *Ренан, толико факат што његови чланови говоре истим језиком или припадају истој етнолошкој групи, колико факат да су у прошлости заједнички починили велика дела* итд., и ако, као што вели велики мислилац српскога народа, Доситије, *у сваком језику има малих разлика у говору*, у Јужној Старој Србији и половини Маћедоније говори се српски језик. — Као што смо и раније споменули, према критичком, научном истраживању у последње време, српски моравско-пчињски говор говори се, данас, готово у свој Јужној Старој Србији, у Кумановским, Скопљанским, Прешевским, Паланачким, Кратовским и Овчепољским пределима.[1]

Од поменутих крајева на даље, на југу и југо-истоку, Штипски, Велески и Струмски предели, говоре другим говором, који, опет, по својим осо-

[1] А. Белича, Діалектологическая карта сербскаго язика (Сборникъ по Славяноведѣнию II), проспект П. А. Лаврова- о његовим будућим публикацијама на пољу лингвистичко-филолошких студија у Скопљанској околини (Скопље, Куманово, Кратово, Овче поље, Кочане, Паланка, Прешево и др)

бинама, долази у *српски* језик и српске говоре. Прилепски, Дебарски и Оридски крајеви говоре опет различитим говором од онога у Скопљанској широј околини и Штипско-Струмичко-Велескога, а по главним етничким особинама својим Срби Мијаци и Брсјаци (у Дебарским и Прилепским пределима) припадају зони Косовској и Новопазарској, српском народу у Средишним Земљама Српским. У свима поменутим говорима главна је карактеристика *Ћ* и *Ђ*.[1]

Сви су ти говори од Штипских и Велеских крајева на даље у току критичких испитивања, а овде наводимо, за сада, само ово што је о тим говорима писао[2] одлични филолог и лингвиста, пок. Јов. Бошковић: „Што се тиче језика, *данашњи Маћедонци* (Срби из Јужне Старе Србије и Маћедоније) говоре ђ и ћ (место дј и тј) а ти су гласови једно од главних обележја српскога језика и *само српског* ... Речи *тај, та, то* у њих нису позадни чланак, већ показна заменица. Имају деклинацију, инфинитив и прилог садашњи; а што падеже не употребљавају сваки пут како треба, ваља имати на уму да то чине и други неки Срби, на пр. у Црној Гори, у Тамишком Банату...“

Српским језиком, којим се говори у Јужној Старој Србији и Маћедонији, говоре у оним крајевима и друге, несловенске, народности: Грци, Цинцари, Турци и помухамеданћени и поарнаућени Срби, садашњи Арнаути у Старој Србији и Маћедонији.

И ако је српска национална мисао у Јужним и Источним Српским Земљама, била привремено доста спутана и Вуковим правописом, тај је правопис и у Старој Србији и Маћедонији отео себи прилично земљишта, и српска се књига, у

[1] Ст. Новаковић „Ђ и Ћ у маћедонским дијалектима“ — Глас Срп. Краљ. Академије Наука књ. XII.

[2] Писма о српској и хрватској књижевности стр. 14.—

колико јој је Турцима и другим приликама допуштен, довољно чита и књижевност се шири.

Ка свима горе поменуим главним одликама српскога народа у поменутим крајевима долазе и многи дивни и јединствени народни обичаји између којих се истичу славски обичаји — крсно име српско и др.

VI

Судбина српскога, бугарскога и грчкога народа у Старој Србији и Маћедонији у XIX веку и у садашњости.

Као што смо још у III одељку овога написа споменули, још од половине XVIII века Балкану у опште, а територијама балканским, које су данас познате под именом Старе Србије и Маћедоније, на по се, примакле су се, у оно време још само својим утицајима, две познате европске велике силе — Русија и Аустрија, и почеле да врше свој утицај на хришћанске народе, који су у тим крајевима живели, и који су се о те територије борили, и да шире своју интересну сферу. Споразум две поменуте велике силе о Балканским Земљама који је извршен при крају XVIII в. — чија се егзистенција хоће, сада, с неке стране као да пориче — а по коме су подељене сфере интереса на Балкану, убрзо је почео да се — је ли њега било или не — изводи на лицу места. Од севера граница по том споразуму ударала је од Оршаве на Солун, тако да су све балканске земље источно од те праве замишљене улазиле у сферу интереса Русије, а земље на западу од те границе улазиле у сферу интереса Аустрије. И, с погледом на веру, народност и остале особине Балканских Словена још онда се могло увидети, да ће Русија народе у својој сфери, њој сродне, — изузимајући нешто Турака — и као своје сматрати, те донекле и подизати,

док се морало знати, а доцније се и посведочило и осетило, да ће Аустрија све народе у својој сфери притискивати па и потискивати.

За народе у источној половини Балканског Полуострва, за Бугаре, радила је Русија свима својим силама, а противу народа у западној сфери Балканског Полуострва, противу српскога народа, радила је Аустрија. Колико је Аустрија трпела националну акцију српскога народа у Турској то је чинила или са својих, властитих интереса, или силом околности, које нису од ње̂ зависиле.

Почетком XIX века српски је народ у Београдском Пашалуку, у Шумадији, устао да стресе ланце и да се ослободи Турака. Тај народни покрет привлачио је Шумадији целокупни српски народ, и народ је са свих страна, и из периферних крајева данашње Јужне Старе Србије и Маћедоније, узео у многоме удела. Та се борба српскога народа протеже у XIX веку готово кроз пуне две деценије, и она је, зато што је још у почетку свом спутана, са гледишта Српства двојако дејствовала на српски народ у Старој Србији и Маћедонији. Колико је та акција електрисала национални дух у Срба и у Јужним Земљама толико им је, с друге стране, отежала положај у Турском Царству. И онако несносно стање тога дела српскога народа у Јужним Српским Земљама откад је био развијен у Шумадији, барјак слободе постало је још несносније, и све што је српско било на све је могуће, и на најварварскије начине, гоњено и ништено.

Док је тако погоршано стање српскога народа од Турске и Турака и других националних српских противника, дотле се јавља у источним крајевима Балканскога Полуострва Русија. — Док је српски народ првих деценија XIX века извојевао слободе за један део своје браће, и почела се консолидовати Србија, дотле је Русија водила два рата с Турском за ослобођење Балканских Хришћана у источној половини Полуострва, за Бу-

гаре. Походи Русије године 1806. и 1828. на Турску преко Бугарске између Дунава и Балкана и Источне Румелије, и други војничко-политички догађаји у Турској и око ње, учинили су, да се пажња српскога и бугарског народа у Старој Србији и Маћедонији, зато што је акција српскога народа спутана, обрне Русији, и да се од Русије, као од представнице хришћанства и Словенства, очекује боља судбина, ако не и потпуно ослобођење.

Такав развој догађаја и околности на Балкану учинио је, да се што интензивније распламте народне традиције које су Србе и Бугаре и дотле везивале за Русију. Још, откако се у неослобођеним Српским Земљама осетило, да је идеја ослобођења Балканских народа прешла из Србијиних у друге, руске руке, и српски је народ у Јужним Земљама, што је било са свим природно, почео очекивати ослобођење пре од Русије него ли од Србије.

К овим околностима придошле су у помоћ и привредно-трговински односи у Балканским Земљама. Стицајем војничко-политичких прилика још од краја XVIII, а нарочито од почетка XIX в. на овамо, трговински саобраћаји и путеви померени су из средине Балканског Полуострва у друге центре и путеве. Онда је ослабела артерија трговачких путева која је пролазила од Босне и Београда на Солун, а место ње оживела је артерија трговачких друмова Цариград—Брешово (у Румунији) са многим својим споредним путевима који су пролазили кроз Бугарску. Са те главне артерије трговачких центара, годишњих сајама у Филипопољу, Узунџеву, Једрену, Софији и другим местима у дан. Бугарској ношене су у српске крајеве, између осталога, и нове народоносне идеје. У то су време и Јужне Српске Земље у најјачем додиру стајале са дан. Бугарском. Тада су у највећем и најживљем саобраћају Маћедонија и Стара Србија стајале у вези са Бугарском и Тракијом путевима Софија — Самоков — Џумаја, који се у Старој Ср-

бији и Маћедонији стрвио у многе споредне путеве. Тим је путем бугарштина највише и продрла у срце Јужних Српских Земаља.

Дотле је била успостављена и Грчка у одређеним границама у данашњој Краљевини Грчкој, а српски, бугарски и грчки народ у Турској очекивао је ослобођење од једне од три православне државе, од Русије, Србије и Грчке. Потада судбина српскога, бугарскога и грчкога народа у овим покрајинама зависила је од поменуте три државе. Политичко-културна, пак, радња ових држава у Старој Србији и Маћедонији била је прави рефлекс њихових унутарњих прилика. Само се по себи разуме, да је Русија била та, која је најбоље удесила своју радњу међу хришћанима балканским.

Русија је на Једренском Миру 1829. године израдила за хришћане у Турској нешто слободе грађанске; али према дотадашњим приликама, нарочито онима које су настале за православну цркву и православну веру после народнога покрета у Грчкој, Русија је на поменутом миру израдила за цркву у Турској велике слободе. То је народ православни (Срби, Бугари и Грци) јако осетио, и то је још више у балканских хришћана подигло углед Русије.

Све је то ишло под руском маском, испод које се прикривала, и ако у почетку и несвесно, бугарштина. Док је из Србије, због природе њенога постанка — зато што је прва запалила буктињу слободе на Балкану — и због њезина географског и етнографског положаја, био тежак ма какав утицај, а камо ли књига и другог чега што је било у Турској забрањено, и док су за све што из ње излази постојале од Видина до Шапца саме палисаде, дотле је сваки хришћанин, полазећи са сајмова, и иначе, из данашње Бугарске и Једренскога Вилајета носио кући календаре, света писма, и разноврсну другу религиозно-поучну књижевност, која је у Русији штампана

на бугарском језику и удешавана за Балканске хришћане. И на тај је начин још јаче пропагирана идеја о могућности ослобођења и народа у границама данашње Старе Србије и Маћедоније, од Русије а не од Србије. Са тим разношењем бугарштине по српским и осталим хришћанским пределима на Балкану ишли су, и потпуно су се поклапали, и руски интереси. Русија није могла од Европе да прошири своје државне границе и на Бугарску и, по свима околностима додељену јој сферу интереса, на Балкану, па је још више настојала да прошири свој утицај другим путевима; да се што јаче учврсти у поменутој својој сфери.

Она је свима силама радила да културно преpоди Бугаре и да их спреми за све евентуалне прилике на Балкану. Тако су диктовали и њени властити интереси, зато и јесу словенофили границе бугарских земаља у Турској, на штету српскога народа, онако далеко на запад и југ од праве Бугарске проширили. Тај рад словенофила крунисан је отварањем многих угледних школа у Бугарској и културним подизањем бугарскога народа. А откако је и трећи покушај Русије, да присаједини Бугарску, ако не и Цариград са пределима, 1856. за оно време са свим пропао,[1] словенофили су предузели да духовно заоквире велику Бугарску, те оно што је и дотле чињено са стране Русије Бугарској, сада је интензивније предузето. Та радња словенофила граничила је са још живљим отварањем школа у Бугарској и бугарских школа у Српским Земљама.

Успостављење Кнежевине Србије на једном делу негдашње Србије затекло је у неослобођеним крајевима у Турској врло мало школа у Српским Земљама. Нешто је школа у то време, према средствима Србијиним, отворено и отварање помогнуто, али је

[1] Русија је до шездесетих година ратовала с Турском (у Бугарској) 1806., 1828. и 1853.—1856., а два пута у XIX в. спасла Турско Царство од пропасти, али јој Европа није дала, да ма који део Европске Турске присаједини.

већа пажња била обраћена из Србије цркви у Јужним Српским Земљама. Још и данашњи дан у многим српским црквама у тим крајевима звони звоно које је из времена прве половине XIX века; али је, ипак, све то надмашивала својим радом акција Русије и њезиних словенофила.

Србија, колико према културном своjем стању, још више према *природи својега постања,* није се могла ни утркивати са Русијом у подизању својих сународника у Турској. А није се ни мислило о томе. Опет према природи свога постанка, она је обраћала пажњу на политички рад, она није доцније, као ни кнез-Михаилова Србија раније, ишла еволуционим, већ революционим путем.

Колико је Србија тешко осећала што се Бугарима спрема и политичко јединство, видеће се и из мало ниже наведених података. Ну што је она и могла чинити покушаје да се одупре фаворизирању Бугара на штету Срба, она то није чинила ни с тога, што је она била баш та која је била задахнута узвишеном оном идејом о ослобођењу хришћанства од Турака, коју је, идеју, српски народ први на Балкану прокламовао. Зато се и свака бугарска добит сматрала и као српска добит.[1] Тако је погрешно, инстиктивно, схватао наш народ и већина његове интелигенције; а било је и онда трезвених људи у српскога народа, који су се бојали рускога фаворизирања Бугара и од тога предвиђали штетне последице по Србију и српски народ. Тако, српски представник у Цариграду, 1848. године, пратећи ствари на извору у Цариграду, писао је своме министру у Београду, 19. маја, између осталога и ово:

„Сви изгледи боље будућности (словенске), ја се бојим, да се без нас и осим нас не изврше,

[1] Бугари су били у том погледу пресрећан народ. Руси су увек, као што је граф Шувалов и говорио 1878. године изасланику српском у Русију, отворено признавали *да има случајева где бугарски интереси иду упоредо са рускима.*

па да ми останемо и од сад, као и до сад, једна удаљена турска провинција, која плаћа трибут и привилегије и внутрење слободе само у својим тесним границама ужива.

„Ово се бојим за то што примећавам, да од неког времена неки нови патриоти бугарски, који из Русије долазе, дејствују у смислу себичном и сепаративном, издалека и подмукло, у духу соперничества и одрођености од Срба.

„У овом духу чини ми се, да су заведене и ове скорашње новине бугарске у Цариграду и предпријатије и основаније ове цркве, и то све, види се, да се управља и упућује од једне више стране (Русије). Ако, дакле, Бугари порасту у оваком расположенију духа, и у њему дочекају суђени дан боље грађанске будућности у Турској, онда су наша важност и наши изгледи у овом царству, у сасвим мање сразмерности доспеле, а по мојим мислима, ми би то могли из раније предвиђати и једним извесним путем предупређивати“.

Словенофили нису, преко Бугара, уносили у Српске Земље само бугарштину, но и јаку омразу између ова два словенска и хришћанска народа. Они су у том погледу више штете учинили но и сами Турци. Горе поменути савременик ових догађаја, умни Константин Николајевић, писао је о томе својем министру, између осталога, и ово:

„. . . . и ја овде опажам од неког времена неку пропаганду у Бугарској која о томе ради, да Бугарима антипатије спрема нас Срба внушава и замамљује их надеждама неке боље и узвишеније будућности од нас, и ми да нисмо ништа, и да ћемо остати ништа, овако како се сад налазимо и т. п. Ова пропаганда могла је бити у почетку руска, но мени се чини да су је сад Пољаци живље предузели у интересу турском и да имају већ неких агената међу самим Бугарима, који такође око посланства француског почињу облетати, и тамо, Бог зна какве, мемоаре, мешајући и нас, предају.

„Политички ред у неизвесном...“

Овакав рад Словенофила и Бугара највише је користи донео Бугарима и Турцима а највише патње и зала српском народу у Јужним Земљама. Оно што је, и поред свега досадашњега рада за Бугаре, својим симпатијама и надама остајало уз Србију, оно је било гоњено и мучено на најварварскије начине. Та ни име се српско није смело чути у Турској! Карактеристично је и то да, колико су се више, с помоћу Русије и Турака, дизали Бугари, и у колико се више бугарштина ширила по Јужним Српским Земљама у толико је од Турака све теже било за српски народ. А откако је кнез Михаило дошао, 1860., по други пут за владаоца Србије, и откако су се изродили политички догађаји у Србији и Црној Гори — бомбардовање Београда, устанак Срба у пограничним црногорским крајевима, буна у Босни и др. догађаји — отада је Турска настала да у сународника Србијиних у својим границама у клици убије свако осећање за Србију и Српство.

Зато што су већ постојале на развалинама Турске на Балкану две слободне хришћанске државе, Србија и Грчка, и Турска је у својим границама и до Кримске Војне и друге владе кнеза Михаила, фаворизирала Бугаре. Зато што је морала да уведе бар нешто од обећаних реформама по хатишерифу, Турска је узела у заштиту Бугаре, своје иначе мирне поданике, и на њима је окушала извођење реформама.

*

Доиста је за владе кнеза Михаила српско национално питање добило највећи полет, и српски национални идеали највише процветали; али то је било у кнежевини Србији и њезиним функцијама у Српству и Јужном Словенству, у колико је њих могло бити према приликама у Турској. Утицај кнеза Михаила се, доиста, осећао, као што и сами странци признају, до Скопља и још даље на југу; али ни Михаилова Србија није могла да одговори

културним потребама наших сународника у Неослобођеним Крајевима Српства. И то не само за то што је у то време у Србији поново и, после Кара-Ђорђа, у највећим размерама прокламована идеја ослобођења хришћана у Турској; што је према својој природи и свом постанку најпречим путем, *путем револуције* делала остварењу поменутих вековних идеала српскога народа, *ослобођењу хришћана* у Турској, — јер је народ у Неослобођеним Крајевима тим путем највише и ишчекивао ослобођење — не само због тога, него и с тога, што је Србија у то време била са две стране, с поља, спутана. А нарочито једна од две заинтересоване велике силе европске није никако могла равнодушно подносити како су хришћани (Срби у Босни, Херцеговини и Јужним Српским Земљама) упрли очи у Србију и од ње очекивали ослобођење своје. А докле се српски народ (Србија и Црна Гора) борио и отимао од утицаја Аустрије и Западне Европе, и докле је припремао, *револуционим путем*, довршивање свога започетога дела под Кара-Ђорђем и Милошем, дотле се у Јужној Старој Србији и Маћедонији потпуно угнездила бугарштина. У тим је пределима српски народ, поред Турака, Бугара а у више крајева и Арнаута, био изложен и Грцима. — Цариградска патријаршија није могла ни у најсрбастијим пределима своје територије да буде према Србима трпељива, а камо ли да им излази на сусрет њиховим националним и културно-просветним потребама.

Русија је после Кримске Војне, баш за владе Кнеза Михаила, пошто јој је био осујећен и тај, трећи, покушај да задобије извесне територије у источном делу Балканског Полуострва, настала да свој рецепат о препорођају Бугара што сигурније и детаљније изведе. Она је свима силама настала, да се реформе обећане Париским Уговором за Балканске хришћане изведу, и тај је посао Бугарима донео такође много користи. И Турска је

да би Бугаре отцепила од Русије, похитала да им сама да оно што би за њих Русија од ње добила, и да их има уз себе.

Турска се старала да привуче себи Бугаре, ипак, не толико због рускога утицаја после Кримске Војне, у којој је Русија била потучена — ма да је после непуне четири године узела претећи положај према Турској — колико због мудре и патриотске политичке радње кнеза Михаила и његове Србије. — Као што смо мало више споменули, од времена Кара-Ђорђа никада до владе кнеза Михаила није Србија била опаснија за Турску. Идеја ослобођења балканских хришћана поново је, и најјаче, захватила све балканске хришћане за владе кнеза Михаила, и савези овога кнеза са балканским народима јачи су били непријатељи Турској и од Русије пре Кримске Војне. — Напред смо споменули (одељак IV), како је сâм велики везир, Мехмед Кибризли паша, под видом да уводи реформе, одмах по доласку кнеза Михаила на престо Србије, обишао сву границу Србије од Видина до Новога Пазара. Велики везир је те, 1860., године четири месеца седео у Нишу, и српски народ у Видинском, Нишком, Новопазарском и осталим Пашалуцима на југу (у Јужној Старој Србији и Маћедонији љуто је пропиштао од „инспекције“ великога везира, а то с тога што је Порта јако осетила безграничне симпатије српскога народа у тим крајевима према Србији; што је утицај кнеза Михаила доминирао и у Јужним Српским Земљама. Велики везир Кибризли Мехмед паша и његови следбеници и валије (Мидхат паша, Абдурахман паша и др.) били су први и највећи пионири бугарштине у поменутим Српским Земљама.

У то време су силом отваране бугурске школе српском народу у поменутим земљама, зидане су му школске зграде са натписима да су то бугарске школе и чињено је, с турске, званичне стране

све могуће, да се сународници Србијини одроде од Србије и претопе у Бугаре.

Дотле су се били, као што смо већ споменули, и сами Бугари толико préродили и културно подигли, да су, користећи се недаћама у Турском Царству и тешким положајем Царства према Европи и Србији кнеза Михаила, и сами могли да руководе своје народно дело и да своје националне идеје, у колико су их имали — јер су им оне већином из Русије сугериране — приведу у дело.

И док је у Србији спремано коначно ослобођење балканских хришћана од Турака; докле су пуцали топови на бедемима Србијиних тврђава (Бомбардовање Београда); док се по дубравама и планинама српским прикупљала снага да у згодном моменту приступи заветној мисли српској и хришћанској, — дотле су Бугари, опет с помоћу Русије и словенофила, ухватили инстинкт словенских народности у Турској и експлоатисали у своју корист.

— Мржња Словенства и Грцизма на Балкану живела је у Балканских хришћана вековима и била је запечаћена многим злима за српски и бугарски народ. Стара Византија се у току прошлих векова обрела у Фанар, и зла, која је Фанар починио српском и бугарском народу, не могу се никад избројити и заборавити. Фанариоти су, тако да назовемо Византинце у време најезде турске на Балкан, уништили, још у време пропасти државе Бугарске, самосталну бугарску цркву, а у два су маха по уништењу Србије 1459. уништили и српски патријархат и овладали и у цркви над Србима и Бугарима. Срби и Бугари нису се могли никако помирити са грчким владикама и сматрали су их, нарочито откада су почели у XIX в. да пропадају Турци, као господарећу расу у Турској, и као своје народне крвопије. — Русија, не толико да ослободи словенске народе на Балкану тога фанариотскога ропства, колико из својих, властитих, интереса, да сузи власт и ауторитет цариград-

ског, васељенског, а у ствари грчког, Патријархата, уложила је многе силе да се у границе тога патријархата установи Бугарски Егзархат. Русија се и у стварању Бугарског Егзархата показала једнострана и сепаратистичка према Балканским Словенима, односно према Србима. Границе Бугарског Егзархата и доцније границе Кнежевине Бугаске по Санстефанском уговору два су акта, којима је Русија показала какву констелацију жели на Балкану и како сматра Србију а како Бугарску.

Сва доцнија разуверавања Русије о овим актима не вреди ни спомињати. Велики народи (по том и велике државе) говоре и казују шта и како желе само у крупним догађајима. Велики и главни концепти не мењају се ни лако ни често.

А Бугари, свесни сепаратизма Русије и словенофила у питању отцепљења српскога и бугарскога народа од грчке цркве, нису ни од каквих средстава презали, да, и по цену вероломства, из борбе српског и бугарског народа у Старој Србији и Маћедонији за словенски језик у цркви и за владике своје народности, све користи само за себе извуку и да на тај начин одроде велики део Србијиних сународника у поменутим крајевима. И тада су, и са бугарсске стране, на онај део српскога народа, који је, да би сачувао своје народне традиције и, бар у души својој и међусобном додиру, име српско, настали још црњи дани. Бугари су, ревносније него и Грци дотле, експлоатисали силну ону мржњу Турскога Царства и турскога елемента противу *срӣског имена* и застрашивали Турке Србијом кнеза Михаила, српским мачем и топом — и ако је све то и за њихово ослобођење спремано — а себе истицали као најлојалније поданике султанове и као чуваре интегритета Турскога Царства.

У таквим приликама за српски народ у Старој Србији и Маећдонији поникао је Егзархат Бугарски и тиме су се изродиле још теже околности по српски народ. Онда се видело и осетило вероломство

бугарско. Онда су се Бугари машили чак и Рашко-призренске митрополитске катедре и катедара у Босни и Херцеговини. Српски се народ у Старој Србији и Маћедонији, према свима тешким приликама, нашао пред алтернативом или да се одроди од Србије па да слуша у цркви словенску службу и да учи у школама бугарски и има за леђима својим велику и силну Русију, или да остане и даље под старом, доскорашњом, црквом грчком, са грчким владикама, и да од Србије чека ослобођење.

Тако су се Бугари, док је Србија спремала ослобођење балканских хришћана оним путем којим се ослободио један део српскога народа, и док је, као и Русија, радила и за њих свим силама, — развијали на пољу просвете с којом је ишло и црквено питање. Тај рад Бугара и словенофила био је готов још за време кнеза Михаила и само на две године по смрти кнеза Михаила крунисан је и формалним установљењем Бугарског Егзархата. Егзархат је захватио у својим границама и све епархије Српског Пећског Патријархата у Јужним Српским Земљама, и Бугари су одмах показали своје праве смерове, — да се није радило о отцепљењу српског и бугарског народа од цариградске цркве, него о поновном кристалисању бугарске народности и побугаривању Срба.[1]

То су јако осетили сународници Србије у Јужним Земљама под Турцима и отуда је допро у Кнежевину Србију глас незадовољства. Тада је тек влада Србије за Намесништва Кнеза Милана увидела сепаратистичке намере словенофила и Бу-

[1] Ако се и у којем догађају у новој историји српскога и бугарскога народа показује да се историја понавља, то се у овим догађајима најјасније показује. — Концем VII. в. долази из данашње Русије татарско племе (Бугари) и у току VIII и IX века од источних словенских (доцније, и сада, бугарских) и српских племена ствара Бугарску државу и кристалисава, у данашњем смислу речи, бугарску народност, а у XIX в. долази Русија, установљава самосталну *бугарску цркву* и......

гара; и тада се тек покушало, да се сузбију Бугари из Српских Земаља! То је време од 1870.—1876. и у то време пада најживљи рад на отварању нових српских школа у оним крајевима. Тада су преуређене, и јачим снагама снабдевене старе, грађанске манастирске школе и многе су нове отворене, тако, да је онда, и то опет највише *народном иницијативом*, преуређено и отворено на 90 српских школа у Јужним Српским Земљама.

У то време акцију српскога народа у тим странама помагали су већ и грчки митрополити. Тада је и Цариградска Патријаршија постала попустљивија према Србима, — почела се у црквама, у којима се дотле и читала грчка, да чита словенска служба и да трпи српски књижевни језик.

У том периоду времена заузимање Србијине владе парализавала је руска дипломација у Цариграду и заузимање српскога народа за своје име и језик парализавао је, и то најнедопуштенијим средствима, бугарски Егзархат и његови агенти. Руски посланик у Цариграду, генерал Игњатијев, духовни отац Бугарског Егзархата, био је се толико заузео за Бугаре, да је поручивао, — а било је случајева да је и писано — многим Србима у Старој Србији и Маћедонији да приступе Егзархији или да од ње не одустају. Том је приликом прећено многим Србима на турски, стамболски, начин.

После пет година делања Егзархата у Јужним Српским Земљама, настају српско-турски и руско-турски рат, и после ратова настаје са свим нова, и за бугарски народ најповољнија констелација Балканског Полуострва и прилике на њему.

* * *

Ратовима српско-турским и руско-турским 1876.—1878. године и одредбама Берлинскога Уговора, промењена је дотадашња констелација Балканског Полуострва. Проширењем Србије, Црне Горе и Грчке; установљењем кнежевине Бугарске;

окупацијом Босне и Херцеговине и давањем аутономије Источној Румелији дотадашње територије Турскога Царства у Европи сведене су на уске границе шест садашњих вилајета: Косовскога, Скадарскога, Јањинскога, Битољскога, Солунскога и Једренскога и ослобођено је од Турака око 6,000.000 хришћана и др. народа.

Санстефанским Уговором поново је учињена неправда Српству, а нарочито сународницима Србије у Јужној Старој Србији и Маћедонији. Русија је тим актом поново показала какву констелацију жели на Балкану, и како жели да се групишу јужно-словенске народности. Јер је Бугарска, по Санстефанском Уговору, захватила границе Бугарскога Егзархата. Докле је за Бугаре после ратова настало најлепше доба, дотле су Србија и Црна Гора, окупацијом Босне и Херцеговине, земаља у којима је живео најкомпактнији део српскога народа, и стварањем тежишта бугарске државе у Витошким пределима — престоницом „Софијом, — постављене у најтежи положај. И ако је Србија својим освојењима била изишла на Кулу, Белоградџик, Трн, Брезник, Криву Паланку, Куманово и Косово, она је, и одредбама Берлинскога Уговора, враћена у границе које су јој онемогућиле сваки рад на одржавању и развитку националне свести својих сународника, који су и даље остали под Турском, и на остварењу својих националних идеја.

Установљењем кнежевине Бугарске у границама по Берлинском Уговору и штетним по Србију одредбама тога уговора на Балкану су се потпуно одомаћила још и два различита европска утицаја, који су, све то више, отимали терен на Балканском Полуострву. То је тако звани источни (Русија) и западни (Аустро-Угарска) утицај на Балкану. Ко баци данас само летимичан поглед на границе Србије, видеће, да су њу оба ова утицаја потискивала и потискују са природнога њезинога терена преко данашњих граница, сваки на супротну страну у оба правца. Донде

док Аустро-Угарска ни по коју цену није допуштала да Србија задржи своја завојевања у сливу Бинч Мораве (Гиланску и Прешевску Казу), дотле Русија, такође ни по коју цену, није допустила да Србија задржи завојевања своја на источној граници: Трн, Брезник и др. пределе.

Између осталих узрока, и са толико стешњених граница Србије, ове су две политике — Русија преко Бугара, а Аустроугарска преко Арнаута и др. чинилаца — највише штете донеле Србији. Србија не само што није могла да задржи себи завојеване крајеве, но је оваквом границом готово потпуно и одвојена од њих, те остала отцепљена од тих својих, у сваком погледу, природних земаља. Место њених утицаја у тим земаљама у којима живи српски народ, јављају се туђи — Бугари у Јужној а Арнаути у Северној Старој Србији. Као последица свега овога, заоштрава се национална борба која у последње време раздире не само оне чисте српске крајеве већ и саму Србију и Бугарску, и понављају се, и ако у другим облицима, политички процеси, који су се збивали у Средњим Вековима. Бугарска је наставила дело Егзархата својим интезивним радом на коначном побугаривању или истребљењу српскога народа у Јужним Српским Земљама у Турској. А Србија је, поред поменутих тешких прилика споља, спутана још и нередовним својим *унутарњим* животом.[1]

[1] У низу разних пертурбација, кроз које је прошла Србија од последњих ратова (1876.—1878.) на овамо, улегло се, у раду њезину на националном питању у Неослобођеним Крајевима, зло које је све рђаве стране овога периода живота Србије и њезинога политичкога друштва, у пуној мери, пренело у Неослобођене Крајеве. — У томе се раду, готово кроз све време, као црвени нит, провлачи, до неваљалства неразуман, рад тако званих „патентираних“ родољуба српских. — То је тако звана пропагандска *котерија*, чији је, штетан по Српство рад и, широких погледа, Ст. Новаковић морао опазити и прибележити („Два дана у Скопљу, 14. 15. и 16. јула 1905.“).

Србија дуго после ратова *није могла* да обрати пажњу на своје сународнике у поменутим земљама, те јој је Бугарска готово потпуно избила из руку ону руководну улогу у новијој историји Јужних Словена коју је она у XIX в. понова, и све до установљења Бугарске, имала. Као што смо раније споменули (одељак III), данас се под именом *Маћедонскога Питања*, које садржи у себи низ међународних и политичких питања,[1] разуме *Бугарско Питање*. Бугарско Питање, како се оно данас разуме, садржи у себи — зато што Бугари хоће да захвате и оне крајеве у Турској, у којима живи чист српски народ и без којих, крајева, према свима њиховим особинама и положају Србије, Србија не може опстати — у исто време и српско национално питање у Турској. Да се српско и бугарско национално питање и у Старој Србији и Маћедонији реши, потребно је да оба народа раде споразумно и заједнички, а тога не може бити донде, докле се Бугари не окану Шара а Срби Витоша. Између Србије и Бугарске, и између српскога и бугарскога народа не ће никада бити мира, докле се између њих *праведно* и *према савременим потребама* не поделе српске и бугарске земље у Турској.

При свем том што би српски народ жртвовао од своје земље Бугарској, граница између српске и бугарске, за сада, сфере, треба да иде од данашње границе између Србије и Бугарске и Бугарске и Турске **вододелницом реке Струме на југ.** Таквом сферном границом српски би народ, као до сада Видинске, Трнске и још неке крајеве, жртвовао Бугарској Малешке и још неке крајеве, у којима живи српски народ, али би на тај начин био постигнут мир а тим би и културни и економни развитак бал-

[1] Маћедонско питање, како се данас највише, погрешно, схвата, садржи у себи: српско-бугарско, српско-турско, српско-грчко и српско-арбанаско питање; бугарско-турско и бугарско-грчко питање; грчко-арбанаско, грчко-турско и грчко-цинцарско питање и др.

канских народа и држава био обезбеђен. Према Грцима северна граница треба да иде докле се, у већини, простире словенски, српски и бугарски, живаљ.

Само ће таквим споразумом[1] и радом српски, бугарски и грчки народ моћи одолети оној навали са севера која прети да и једне и друге и треће поново баци у ропство и то, са националнога гледишта, у много теже, страшније ропство но што је било, и што је, оно Турцима.

Да ли ће српски, бугарски и грчки народ, ма и у дванаестом часу увидети ову неминовну потребу, видећемо. Али прилике у Европи и на Балкану не ће чекати док се ови народи о својем добру споразуму. Према свему, како за сада изгледа, Балканско ће се питање у најскоријој будућности решити, и тад ће се видети **„да ли се“** нашим сународницима у Старој Србији и Маћедонији; да ли се Србији — а то исто у пуној мери, вреди и за Бугарску и Грчку — да се послужимо речима нашега, у ствари најбољега познаваоца прилика на Балкану, **„не избројавају у тим странама последњи часови“**.[2]

---

[1] А никако као овим досадашњим, којима Србија и српски народ ништа више не добија до *унижење* пред просвећеним светом!

[2] Овај смо напис поднели Редакционом Одбору Братства 27. јуна 1905., под натписом „Општи погледи на Стару Србију и Маћедонију“, међу тим Одбор је нашао да треба тај наслов заменити овим, који сада носи овај напис. С тога смо, при самом штампању, учинили неке измене и у распореду и у садржини написа.

СРПСКО ОРО

(ЗБОР СРБАДИЈЕ)

Ај, хај, Срби браћо!
Зберимо се, сакупимо,
Са сви' страна полетимо,
За руке се уватимо,
Поведимо, поскочимо,
Српском песмом и свиралом,
Па ма било:
Гајдуницом,
Ил' свирајком,
Ил' дудуком,
Ил' гајдама,
Ил' диплама,
Ил' кавалом.
Ил' шупељком,
Карабама,
Мешницама,
Тамбурицом,
Ил' шаркијом,
Бугаријом,
Ил' гуслама,
Двојницама —
Двојанкама;[1]

[1] Ове се српске народне свирале (инструменти) не чују и не виђају све у појединим крајевима Српства, него се у једне свира у једноме крају, а у друге у другим крајевима (жупама). Тако се у једне свирале свирају орске (колске) игре, и уз свирку истих омладина игра, у друге свирају овчари (чобани) чувајући стада по планинама и по-

Свирале су ове српске,
Ма која би заврждала,
Срце српско играт' хоће,
Јер свирале српске кажу:
Дегод свире, оро биће.

Оро игра на вр' Шара,
Па се вата и Вардара,
У глас момци и девојке
Песму поју, подскакују;
Србадија оро води,
Оро води и наводи:
Срби, браћо, ајте брже!
Ајте брже сви у оро:
Из Србије — Шумадије,
Црне Горе и Котора,
Босне миле са Крајином —
Крајишници Срби браћо!
Далматинци, Ерцеговци!
Дубровчани, синци драги!
Маћедонци и Славонци!
Банаћани и Бачвани!
Сремци драги и Барањци!

љима, а уз свирање трећих певају се народне песме. *Гајдунице* се чују око Тимока, оне су налик на велике свирајке, имају звонак и јак глас (те речи нема у Вукову речнику). *Свирајка*, нема је у Вука, с данцетом и шест рупа (чује се у неким селима и *свирала*, тако и у Вука, али је боље *свирајка*, јер *свирала* означава у опште све музичке инструменте). Уз свирку *свирајке* најрадије и највеселије играју сељани, а уз остале свирале тромије. — *Гајде* — у Српству има двојаких гајада: једне око Вардара и Горње Мораве, а друге у Банату; разликују се само по *гласу:* банаћанске гајде имају тих и тежак глас, а моравско-вардарске тужно пиштећи пријатан глас. *Карабе,* нема у Вука, а оно што под том речи наводи мисли на *дипле* у одређеноме крају. Карабе се чују највише око Мораве. Оне су као и гајде од мешине с *диплама* и *прдаком*, али имају јак и звонак глас, док гајде имају тих и мек. *Мешнице* су налик на гајде само с диплама а без прдака. *Дипле* су свирала с *писком*, а не с *данцетом;* оне се углављују у гајде, карабе и мешнице, и оне су главно на тим инструментима. У дипле свирају

И сви други из долина,
Ка' и они са планина:
С Велебита и са Шара,
Са Бабуне и Ловћена,
Са врх Кома и Витоша,
С Копаника и Рудника,
Са Јастрепца и Венчаца,
Са Авале и Неречке,
С Пелистера и са Нича,
С Галичице и Пајака,
Проклетије, Романије,
И са Ртња и Перина,
Са Космаја и са Цера,
И са Фрушке „свете горе“;
Ка' и они из долина:
Око Саве и Мораве,
Благе Драве и Нишаве,
И Дунава и Вардара,
И Бојане и Неретве,
Оба Дрима и приморја,
Струме и Струмнице,
И Тимока „златнога потока“,
Босне кршне и Врбаса,
Дрине, Уне и Цетине,
И сви редом наоколо,

деца, па кад науче свирање, тада их углављују у гајде, карабе и мешнице. *Двојнице* су удвојена свирајка са два данцета и двема рупама, и у њих свирају деца и овчари. *Шупељка* је свирала налик на свирајку са шест рупа, али без данцета, те се у њу не дува као у свирајку него се пири као и на кавалу, онако од прилике као и на модерној флаути. У шупељке свирају највише овчарчићи; ни ове речи нема у Вука. *Кавал* је свирала најомиљенија у старинских овчара (чобана) и њихових челника (главних пастира). Нема га у Вукову речнику. Кавал се помиње у многим народним песмама, а и сада у њ свирају овчари око Шара и изводе неописано лепе мелодије. Он је налик на шупељку, само је много дужи; има их дугачких метар и више. *Бугарија* је свирала налик на тамбуре; она је у обичају још у неким крајевима Далмације. Уз свирање *бугарије* само се пева (бугари). И ове речи нема у Вука.

Скупимо се, поиграјмо,
Србијанско оро — коло;
Поведимо само српски:
Засвирајмо банатски!
Појиграјмо сремачки!
Попевајмо моравски!
Поскочимо вардарски!
Уситнимо тимочки!
Загудимо ибарски!

Ове је речи написао Милојко В. Веселиновић, и објавио их у својем „Српству“, бр. 6. за 1887. годину, под потписом презимена своје матере. То је једина песма коју је Веселиновић спевао. Управо то и није права уметничка песма, али је, при том, права српска географија, која у својим стиховима покреће заветне жеље Србинове, те је по томе, и још кад се лепо пева, мила и драга свакоме Србину. Веселиновићу је, види се, Бранково *коло* било тесно, те је у овој својој песми под натписом *Збор Србадије* позвао цело Српство у оро, које је тога ради и овладало и захватило срца свих Срба.

Ову су песму прво почели да певају ученици Вечерње Светосавске Школе у Београду, први пут на Светога Саву 1892. године о школској слави, а учио их је певању њихов наставник Зарија Р. Поповић. Он јој је дао арију, ставио ју у ноте и прозвао је *Српско оро*, те се под тим именом зна сада у опште. Тако се и на тај начин *српско оро* разнело по целом Српству.

Ево шта вели „Бранково коло“, бр. 14. од 8. априла 1899. године, приказујући „*Српско оро*“, композицију Поповићеву, посвећено Друштву Светога Саве: „Речи М. Веселиновића, композиција у четири мушка гласа Зар. Р. Поповића. Текст је овому ору сличан Бранкову *колу*, које се тако радо пева у Српству, а овде су још нарећани крајеви из Старе Србије и Маћедоније. Композиција је жива. „Српско оро“ је право српско коло и по тексту и по композицији. Нема сумње да ће

се одушевљено певати по свима нашим крајевима, јер се само собом препоручује“.

Има два издања композиције Поповића. Једно веће, штампано у Лајпцигу 1898. године, а друго мање у два дечја гласа штампано у Београду као прилог фебруарској свесци „Просветнога Гласника“ за 1900. годину. Осим ова два издања има и треће у Панчеву опет по певању Заријину.

То је компоновао за мешовит. хор Милан А. Павловић, наставник Смедеревске Ниже Гимназије, чувши арију кад су је певали ученици Светосавске Вечерње Школе на концерту у Смедереву.

Према одлуци г. министра Просвете и Црквених Послова ова је песма унета у програм певања у основним школама у Краљевини.

УСТАНАК СРБА

У КУМАНОВСКОЈ И ПАЛАНАЧКОЈ[1] КАЗИ

у 1878. години

од

Д-ра ЈОВ. ХАЏИ-ВАСИЉЕВИЋА

Имена Куманово и Паланка поново су, последње две године, пронета широм целога Српства. За ове непуне две године, у мислима и у уздисајима, преноси се све Српство у кумановске и паланачке крајеве, и тамо, на педесет девет свежих својих гробова, пали воштанице и оплакује црну судбину своје браће у тим крајевима. Имена Куманово и Паланка пронета су, за ово време и кроз сву Европу и сав просвећени свет, те се сваки хумани човек ужасава од грозота, које је дивљаштво искалило над цветом Српства у овим крајевима. — „Братска“ рука бугарска, на најварварскији начин, отворила је у овим крајевима Српства под Турцима, за непуних пет месеци, педесет девет нових

[1] Овај град народ у ближим околним местима зове, просто, Паланком, а у даљим крајевима зове га, свакако за разлику од других Паланака, Кривом Паланком, а често и Криворечком Паланком, по Кривој Реци, која тече кроз целу Паланачку Казу. Многи је, по званичном, потурченом српском, називу, зову и Егри Паланка (Крива Паланка). И Каза (округ) ове Паланке зове се, највише, Паланачка (Каза). Народ, пак, ни у оним странама не разбира много о службеним називима и административним јединицама, те и Паланачку Казу зове просто: *Паланачко.*

гробова и запретила, да у тим крајевима утре сваки траг Српству! Крволочна убијства највиђенијих родољуба српских у Кокошињу, Довезенцу, Нагоричину, Татомиру, Никуљану, Ђерману, Кьшану, Рудару, Бељаковцу, Канареву, Пељинцу, Отошници, Ранковцу и другим местима у овим крајевима, остаће вазда трајни докази садашњега „српско-бугарскога браства", и цело ће Српство проклињати оне синове своје, који радом својим доведоше бугарске комите — апостоле српско-бугарскога браства — у ове крајеве.

Имена: поп Јован поп-Алексић,[1] Јован Цветковић,[2] Јане Ивановић,[3] Танаско Стојиљковић,[4] Петруш Бајдовић, Диме Партеја,[5] Каранфил Пајовић,

[1] Поп Јован је унук старога и чувенога на Овчем Пољу поп-Симона. Поп-Симонова је породица, откад се памти свештеничка породица на Овчем Пољу. То је и иначе најбогатија и од већег утицаја породица у том крају. Пок. митрополит скопљански, Фирмилијан, још прве године по доласку у Скопље био је поп Јована произвео за почасног протојереја. У поп-Јовану наши су сународници у оним странама изгубили храброга и највиђенијега борца.

[2] Јован Цветковић родом је био из Куманова. Тек је био у 22. години живота. Међу првима, по учењу, ђацима свршио је Призренску Богословију и био постављен за учитеља у Кокошињу. Цветковић се је прочуо у свима крајевима Скопљанске и Рашко-Призренске Епархије. — Он је био душа онога покрета међу ученицима Призренске Богословије 1899.—1900. школске године противу оне гнусне страсти, која се хтела да врши над питомцима поменутога завода.

[3] Јане Ивановић је био чувени домаћин у селу Кьшану. У великој и богаташкој задрузи Јанетовој било је седморо само рођене браће. Јане је био такође један од најзаузимљивијих Срба на Овчем Пољу.

[4] Танаско је био родом из села Довезенца. Он је још од младости своје, још од времена Устанка који смо ми у овим редовима описали, један од најбогатијих и најзаузимљивијих Срба у Кумановској Кривој Реци.

[5] Диме Партеја је родом из села Татомира. Он је био такође један од најбогатијих, најзаузимљивијих и најугледнијих Срба у Татомиру и околини. Пореклом је Партеја из прилепске околине.

Поп Јаћим Илић, Младен Чизаковић,[1] Неша и Димитрије Дунковићи,[2] Филип Марковић, Ђуро Јовчевић, Тасо Ћурински[3] и осталих родољуба српских који падоше од бугарског ножа и куршума, остаће вазда у целом Српству јасни сведоци свесности и пожртвовања за *срūско* име и језик.

Пре двадесет и седам година отворено је у овим истим крајевима српским такође доста српских гробова, али се онда српски народ у тим крајевима, високо и достојно, носећи српску заставу ослобођења и уједињења Српства, био дигао на оружје против свога петвековног угњетача, и тражио ослобођење из ропства и присаједињење матери Србији. Тај свети посао наших сународника у тим крајевама јасно је, као сунце, илустровао јаку и неутуљиву њихову свест српску. Оружје је њихово одјекнуло по целој Турској Царевни, а глас њихов за присаједињење матери Србији чуо се чак у Берлину, Петрограду и осталим градовима просвећене Европе.

Циљ је ових врста: да отму од заборава тај свети посао наше браће у поменутим крајевима; да опишу, како су Срби у Кумановској и Паланачкој Кази, 1878. год., устали противу Турака и с оружјем у руци тражили да се сједине са Србијом.

[1] Младен Чизаковић био је родом из села Рудара. Он је био такође најбогатији и најистакнутији Србин у своме крају. Он је био узео знатна удела и у устанку 1878. год. и тада је био два пута рањен. Отац Младенов, Трајан Чизак, јуначки се је држао у поменутом устанку противу Турака и турске војске.

[2] Дунковићи су старином из Беровске Казе. Они су се доселили у Рударе још пре стотину година. Дунковићи су били богати и заузимљиви Срби за народну ствар. И они су узимали удела у устанку, који ми овде описујемо. Од њих су убијени: Неша и његов син Кузман, Младен и његова жена. Убијени су на најсвирепији начин.

[3] Родом је из села Никуљана. Угледан и честит Србин.

I

Прилике у Кумановској и Паланачкој Кази до ратова 1876.—1878.

Кумановска и Паланачка Каза, од разграничавања Србије и Турске по Берлинском Уговору, леже на тромеђи ове три државе, тако да Кумановска Каза, преко малога дела Прешевске Казе, граничи Србијом, а Паланачка Бугарском. — По административној подели Турске ове две казе спадају у Косовски Вилајет, а у Скопљански Санџак. По црквеној административној подели, обе ове казе спадају у Скопљанску Епархију. Источна половина Кумановске, у којој се 1878. године догодио устанак који овде описујемо, и цела Паланачка Каза насељене су само Србима.[1] Срби у овим крајевима[2] по језику и осталим националним особинама, припадају зони моравској и поморављанској. Срби из Паланачке Казе били су, до разграничавања Србије и Турске 1878. године, у јаком саобраћају и трговачким односима с Врањем и његовом околином. Криворечка Паланка, откад се зна, највише је водила с Врањем, и то живу, трговину. Она се и иначе у многоме којечему од Врања и „питала“.

Срби у овим крајевима, према ономе како живе Срби у другим крајевима у Турској, живели су и у мирно доба више на миру од Турака и Арнаута, од којих их је раздвајао само венац Рујан

[1] Тамо Арнаута и Турака нимало нема. Необавештени страни писци (Жорж Голис, Колушев и др.), а, што је још жалосније, и неки наши „патентирани познаваоци Старе Србије“ хоће да тврде, да чак на бугарској границн има Арнаута; међутим крајња се арнаутска насеља на истоку, у овом правцу, протежу само до венца Рујан-планине.

[2] Под *овим крајевима* разумеваћемо источну половину Кумановске, целу Паланачку и неколико села из Прешевске и Кратовске Казе.

планине.[1] Узроци са којих су Срби тако мирно живели у оним крајевима леже у самој хоризонталној разграни тих крајева; у томе што су Срби, нарочито у селима у равницама кумановским и паланачким] материјално добро стајали, што су врло отресити и храбри, те се нису бојали Турака ни Арнаута; што у својим селима нису имали настањених Арнаута, и што су и пред самим турским властима били заштићени. — У оно време живели су у Куманову свесни и одважни Срби, међу којима су се нарочито истицали покојни († 1880.) кумановски стари прота Димитрије Младеновић и пок. († 1882.) Денко Крстић, који су, и као богати и као енергични људи, били од јаког утицаја код власти, те ни власти нису могле досађивати Србима у тим крајевима. — Може се узети — а то се у оним крајевима и данашњи дан једногласно тврди — да су само под легитимним окриљем старога проте Димитрија,[2] Вељан Цветковић, поп Димитрије Пауновић, Танаско Стојиљковић, Младен Чизаковић и други народни прваци из Куманов-

[1] Рујан планина се простире између пута Врање—Куманово и долине реке Пчиње и Кумановске Казе. Она почиње иза данашње границе између Србије и Турске, од прилике од села Жбевца, па се под разним именима врхова свршава Никуљским и Четирским висом и Живковом и Пројевском Карпом пред самим Кумановом. — Још при свршетку XVIII. в. на *десној* коси ове планине настанили су се, у шеснаест села, Арнаути, и у њима, помешани са Србима, живе и данашњи дан. То су последња арнаутска насеља према истоку.

[2] Стари прота Димитрије родио се 1794. године. 62 године био је свештеник, 54 године био је прота и 37 година био је *иконом* — намесник скопљанског митрополита за Кумановски Округ, и за све то време био је члан кумановскога меџлиза. Кад бугарштија, ни после 1870. године, није могла да продре, колико је желела, у Кумановском Округу, ни с помоћу силнога новца и интрига, стари прота Димтрије био је на тужбу бугарофила позват у Призрен (тадашње седиште валије Косовскога Вилајета) на одговор. Али тада се побуни противу тога сав народ у Кумановској Кази и у другим странама тамо и упути молбу самом Султану Азису, са 170 општинских и градских печата, у којој је тра-

ске и Паланачке околине, а доцније вође овога устанка могли су у свако доба да пројахавају по градовима и селима на својим бесним коњима с рахтовима, да јавно носе оружје и да се испрсавају према Турцима и Арнаутима, па да их и премлаћују, кад им у крајину дођу.

И ако је, као што ћемо опширније изложити у 5. тач. овога чланка, бугарштина била и онда нашла неколико присталица у овим крајевима, утицај старога проте Димитрија, Денка и осталих Срба у Куманову и Паланци био је несравњиво јачи у Куманову и Паланци, а народ је у тим крајавима живео у слози и љубави, развијао се слободно и челичио у духу својих народних традиција. Храбри по природи својој, као и њихова браћа у Моравици и Врањском Поморављу, од којих су и Арнаути пропиштали, Срби су у овим крајевима били као полусамостални.

И ако су Арнаути, и у време које ми овде описујемо, живели на западној коси Рујан-планине, и од Срба их само венац планински раздвајао, они ни у оно време нису без страха улазили у ову планину и залазили у српска села, јер су их Срби увек добро дочекивали и нештедимице таманили. Пред поменуте ратове арнаутски су се одметници од власти умножили и готово сав саобраћај између Врања и Куманова и Гилана и Куманова пресекли, али су они хајдуковали по арнаутским пределима и шумама. У Пчињу и у ова Кумановска села Арнаути нису смели залазити нипошто, а о планинским и шумским пределима српским да и не говоримо. — Ни Бајрак Јака, највећи одметник и харамија до ратова 1876.—78. није никада смео да зађе у кумановска села. Арнаути нису добро про-

жио да се стари прота, народни главар, одмах пусти, или ће се, иначе, писано је у молби, народ побунити.

(Ову је народну молбу нашао у бившем вилајету у Призрену наш пок. пријатељ, митрополит Дионисије, и, знајући да ће нас, као унука старога проте, интересовати, послао нам је)

лазили у овим српским крајевима ни кад су их власти слале, као што је био случај после угушења овог устанка, а камо ли кад то ни власти нису допуштале.

Колико су Срби у овим крајевима патили од Турака, то је било по планинским селима. Тамо су Срби патили од ћехаја, бејлерских и господарских настојника по чифлуцима, од сеоских пољака — пудара — и од заптија, и то највише са своје кривице. Народ из планинских села наима се у чифличких господара у аргате. У аргате иду највише девојке и млади људи и тамо на турским имањима по селима у равницама и градовима остају, далеко од својих кућа, по месец и два дана. Ту се женскиње веже за овога или онога ћехају, пољака, Турчина или Арнаутина.[1] Отуда се изроде чести сукоби између Срба, девојачких сродника, и Турака и Арнаута, те у томе страдају више Срби него Турци и Арнаути. — Дешавало се врло често, да се скупи по неколико Арнаута и кришом прођу Пчињу (предео) и отиду у планинска села или да тамо даље ашикују, или да уграбе девојку с којом је који од њих направио „познанство". Користећи се распоредом планинских села и кућа (где су куће, често, по читав сат једна од друге далеко) они нападају па убијају Србе. Често је бивало и то да Арнаути нису смели ни Србе из планинских села да нападају по селима и у кућама њиховим, већ су их дочекивали по друмовима, кад су долазили у град на *пазар,* јер Срби нису смели јавно носити оружје, а Арнаути су на друмовима под заштитом власти, па и као органи њени. Но Срби планинци су готово увек враћали Арнаутима жао за срамоту. Младен Чакар паша,[2] Черкез Илија,

[1] По турским чифлуцима, били они у селима или градовима, а у које Турци не доводе своје хареме, скупљају се многи ашици турски и ту с девојкама ашикују.

[2] Младен Стојановић, звани Чек'р паша, родом је био из села Стајовца у Прешевској (старој Врањској) Кази. Он је четовао по Козјаку и Ђерману и пре наших ратова с Турцима 1876. и 1877.—1878. Турци су га ухватили пред први

Велика Беговица[1] и други Срби одметници из Ђерманских и козјачких крајева често су са својим друговима тукли Арнауте на самом њихову земљишту и у њиховим селима.

Срби у планинским селима у овим крајевима патили су, у неколико, и од самих власти. Планине

рат, осудили на робију и послали на издржање исте у Ниш. Кад је наша војска освојила од Турака Ниш, пуштени су из затвора сви осуђеници, те је онда пуштен и овај Младен. Онда се Младен придружио добровољцима и учествовао у многим биткама од Ниша до Пчиње и Паланке, где се са своје храбрости и истакао.

По угушењу овога Кумановско-паланачкога Устанка, Младен је продужио четовање по Козјаку и Ђерману, и често је сатирао Турке, па пребегавао у Србију. Тако, Младен је у једној прилици, са *два* своја друга заробио на Козјаку једнога турскога капетана и 25 низама, свезао их и разоружао, па их пустио. — Један од Младенових другова имао је код себе трубу, у коју је умео лепо да дува. Кад је колааси (капетан) наишао на заседу ове тројице, Младен нареди своме „трубачу“ да дува у трубу колико више може, а сам он са другим својим другом испадне из заседе на пут, напери пушке на Турке и позове их на предају: „Или се предајте, викао је Младен, и положите оружје, или ћу сада командовати мојој војсци у заседи да вас све поубија.“ Колааси нареди низамима да положе оружје. Тада Младен и његов друг повежу све низаме и одузму им оружје, те их поведу дубље у шуму. Терајући тако по Козјаку колаасија и низаме, наиђу на још петорицу српсих ускока, потоваре оружје на турске коње и пренесу га у Србију, одјахају колаасијева коња, а низаме са колаасијем оставе тако у планини.

Овај је случај највише учинио, те је Порта уложила протест код наше — српске — владе с тога, што се Младен био, по угушењу устанка, стално налазио у Србији у селу Црном Врху у Пчињском Срезу Окр. Врањског. Онда је по вођеном ислеђењу на самој граници констатовано више Младенових кривица, и Младена је Начелство Среза Пчињскога, решењем својим од 15. декем. 1882. Бр. 5622. огласило за хајдука. Ну Младена власти нису никако ухватиле, већ су га његови другови и јатаци заклали на бријању. У планини Сливничкој у Соборчици 12. септ. 1885. године бријао је Младена његов друг Тома Станковић и бријајући га, заклао га, одсекао му главу и донео је у Врање.

(Ове смо податке проверили преко начелника Ср. Пчињског, Дим. А. Христића и Јов. С. Стојковића, нар. посланика).

[1] Велика Беговица (тако су је звали и Срби и Турци родом је била из села Малотина у козјачким странама у

Ђерман и Козјак нису готово никада биле без Срба одметника. Било да Србин убије каквога Арнаутина или Турчина, или да другу какву беду на себе навуче, или да ко што украде, па умакне потери турских власти, измакне у Козјак и Ђерман, а одатле, ако треба, дохвати се Варденика, Власине, Старе Планине и српске границе. Али највише њих остаје у Козјаку и Ђерману и отуда испадају у равнице и дочекују, пљачкају и убијају Турке и Арнауте, а често и саме Србе. Те одметнике често гоне потере турских власти, у којима увек има Арнаута, добровољаца. Те потере остају, ако им не прети опасност од хришћана, недељама и месецима по планинским селима, те на тај начин, као органи власти, досађују Србима, па често их и злостављају, изнуђавајући им на најсвирепије начине признање за ово или за оно.

II

Прилике У Кумановској и Паланачкој Кази за време Српско-Турских ратова 1876.—1878.

У време последњих српско-турских ратова кроз ове крајеве пролазиле су многе турске војске и башибозуци. Због железничког саобраћаја Солун—Скопље—Митровица кроз ове крајеве је во-

Кумановској Кази, Ова је жена била крупна и развијена. Још од малена учила се руковању оружјем а доцније се, као жена, одала хајдуковању. Она је носила мушко одело, пасала оружје и водила је за собом читаву дружину. Често је силазила с Козјака и Ђермана чак у арнаутска села, гонила Арнауте и пљачкала их. Више пута је допадала и затвора, али пошто се дела нису могла утврдити, на заузимање Срба у Куманову, пуштана је у слободу. Кад је проглашен први рат Србије противу Турске, Арнаутка једна из села Мутолова, Халиме некаква, по угледу на Велику, а и из суревњивости према њој, — обукла је мушко одело и уписалла се у башибозуке. Халиме је желела да се, пре но што пође у бој, Велики освети. (О томе смо више споменули у одељку наше расправе о Арнаутима — *„Арнаутски покрет у XIX веку“ V)*.

дио главни пут из Скопља за Софију и даље у Бугарску, и све војске из западне половине Европске Турске провођене су од Скопља преко Куманова на Криву Паланку, Ћустендил и даље, те на тај начин оне су пролазиле и кроз ове крајеве. Други главни пут кроз ове крајеве био је од Куманова на села Нагоричино, Младо и Старо, Алгуњу, Челопек, Старац и даље на Врање, Лесковац и Ниш. Овај је пут оживео нарочито откако су Арнаути почели да беже са бојних поља између Ниша и Врања. Арнаути, бежећи, ударали су највише овим путем и свраћали су по селима дуж пута, пљачкали Србе где год су могли и злостављали их. Али су многи и од њих (Арнаута) на том путу плаћали главом. — Гласови о напредовању српског оружја брзо су допирали и у ове крајеве, те ови, иначе храбри Срби, почеше још слободније да дишу. Народ српски у овим крајевима једва је чекао да се војска српска приближи њиховим крајевима.... Скупљани од зулума у гомиле по већим кућама, они су у тајности чистили и потпрашивли своје пушке, и само су чекали да код Врања пукне пушка. Као што је познато, пре но што је Врање пало, власотиначки, лесковачки и власински предели били су већ пуни српских добровољаца и усташа, и тај је дух преко Власине сишао у Варденик а одатле, данашњом тромеђом, у Козјак и Ђерман, па и у саму Пчињу и Криву Реку. Већ су у густим гомилама почели Срби усташи, на своју руку, пре но што је Врање и ослобођено, да се виђају по Козјаку и Ђерману, и да силазе у Пчињу, па почело се већ слушати како су овде или онде усташи убили овога или онога Турчина или Арнаутина. А по паду Врања (19. јан.) устаници су већ сишли са Козјака у долину Пчиње, прешли саму реку Пчињу и избили у села на десној њеној страни.

Али пре но што је српска војска и пошла од Врања даље, догодило се нешто с Арнаутима, који

су бежали испред српске војске и пљачкали, а то је силно храбрило Србе у кумановским и паланачким селима.

Арнаути Дебранци и Тетовци, бежећи испред српске војске, а не знајући за љуте и неусташиве Србе у Моравици, почели су да свраћају по моравичким селима дуж пута и да пљачкају. Тако њих 27 на броју, још у очи прве битке пред Врањем, сврате у село Осларе у Моравици и ту заноће. Били су се распоредили по кућама у селу и чекали су да им се даде вечера, па да опљачкају село и да беже. Срби Осларчани, далеко чувени прави јунаци, угостили су своје госте и нису имали никакве зле намере према њима, већ су само гледали да их што пре испрате. Али у кући неког младића Арсе Стојковића, где су била на конаку два Арнаутина, покуша један од њих, да са собом понесе и тепсију домаћинову, у којој им је била принета гибаница за вечеру. Када Арса не даде да Арнаутин метне тепсију у торбу, један од њих двојице опали на Арсу пиштољ и погоди га по сред трбуха. Арса, и ако је био једина мушка глава у кући, зграби шиљачу, која му се десила иза врата у кући и удари свога госта у потиљак тако, да су му оба ока испала и састави га са земљом. Док је Арса овако поделио мегдан са овим, дотле су женске секирама умлатиле онога другог Арнаутина. На пуцањ онога пиштоља, што га је Арнаутин испалио на Арсу, узбуне се Срби Осларчани и, разумевши у чему је ствар, скоче на остале своје госте и оне јасне ноћи помлате све до једног.[1]

Глас о овоме догађају брзо се распрострo по свој Моравици, Пчињи и даљим крајевима српским у Турској, а то је силно окуражило Србе.

[1] За ово су убијство Осларчани, после одређења границе, одговарали код турских власти и једва су се спасли. Све је село било доведено у Куманово на одговор и тамо их је спасавао кумановски стари прота Димитрије. Он је и пре тога био њихов моћни заштитник. Арнаути су, после разграничавања, свом својом силом кидисавали на Осларчане

Истог дана, а неки веле сутра дан, кад је била главна битка пред Врањем, догодило се још нешто важније с Арнаутима и Србима. Опет Арнаути Дебранци и Тетовци у много већем броју, њих преко 40 душа, такође бежећи испред српске војске, сврате у село Бујановце и ту нападну на кућу, чувенога у оно време, Ташка кмета. Њих је водио потомак некадањега Селмана Рогочице, зато се он и пева у песми о овоме догађају. Арнаути на превару ухвате Ташка и његова три сина, и вежу их, па повежу и Ташкове момке, слуге. Најпосле ухвате и две Ташкове снаје и две кћери, па их на очи Ташкове и његових синова силују. За овим зграбе све што су могли понети и нагну бежати; али не знајући да се више не може проћи кроз кумановска села, кроз која их је водио *онај* пут, ударе оним од Бујановца на Кршевицу, Лукарце и даље, да избију на Куманово и беже даље заварујући траг. Ну тек што су умакли из села, кћери Ташкове и снаје поодвезују све укућане, и Ташко позове своје суседе из затворених кућа, те се искупе сељаци, зграбе оружје и потрче за Арнаутима. Како су Арнаути бежали кроз сама српска села, почну се сељаци, на вику Ташкову и његових сељака, скупљати и придруживати им се с оружјем у руци. Јурећи тако Арнауте, Срби стигну њих шесторицу близу села Лукарца и све до једнога поубијају. За тим појуре даље за осталима, који су бежали на коњма. Арнаути, невични путевима по овим српским крајевима, а и уплашени од потере српске, збуне се и ударе обиколним, те и дужим, путем, те Срби стигну неке и од њих код Белутка и потуку. А шесторицу, који су и од Белутка даље утекли, ухвате Срби у Челопеку, убију их и главе им натакну на коље.

Глас о овоме догађају разнео се такође по свима врањским (сада прешевским), кумановским и паланачким селима и окрепио Србе још више, а младе људе и острвио противу Турака и Арнаута.

Одмах су о овом жалосном догађају у Ташковој кући, али и о овом јуначком делу Срба Бујановчана и оних из осталих села у оним странама, који су онако осветили част честитој Ташковој породици, спеване и песме. Те се песме и данашњи дан често певају и врло су сентименталне.[1]

Истовремено с овим гласовима стигао је и распространио се по свима селима глас, да је Младен Пиљински, који је иначе био на гласу јунак, убио чувеног Арнаутина Бајрам Стражу и његових седам другова; главе им исекао и на кочеве их набио.

Од онога дана, откако су ови Арнаути овако помлаћени, ни један од њих, који је у бежању залутао оним путем који води у прешевска и кумановска села, није изнео главе.

[1] Ми смо једну од тих песама прибележили у селу Клечовцу у Кумановској Кази. Као што се у том варијанту ове песме види, она не цитира права имена Арнаута, који су у оном догађају главни јунаци били. Тако, у тој се песми спомиње Селман Рогочица, међутим тај је Селман далеко пре тога времена живео и умро. По причању обавештених људи, Арнауте је ове на Ташкову кућу водио некакав сродник Селманов. Песма коју смо ми прибележили гласи:

Право тегли Селман ага,
Селман ага Рогочица,
Право тегли Бујановце,
Бујановце Ташка кмета,
И по њега Арнаути,
Арнаути деведесет,
Сал Дебранци и Тетовци
И Скопљанци арамије.
„Ја отварај, Ташко кмете,
Ја отварај твоје порте,
Твоје порте и одаје,
Намести ни мек' постељу,
И донеси љут' ракију,
Љут' ракију препечену,
И доведи твоје снаве,
Обе снаве обе ћерке,
Да ни служив љут' ракију,
Да наместив мек' постељу."
Послушује Ташко кмете,
И отвара вите порте,
Вите порте и одаје,

Док се ово догађало у оним крајевима и храбрило Србе, дотле је и Врање пало и сва се турска војска за један дан повукла ка Куманову и једва се зауставила и у Куманову. Регуларна турска војска стигла је у Куманово 20. јан. по подне, а Арнаути су се иселили пре војске. Иселили су се сви Арнаути из свих села у Прешевској и Кумановској Кази. Иселили су се и Турци из Куманова. Остало је само њих четири породице, и то оне, које су радиле српско имање и живеле од Срба.

Ови исељени Арнаути с простора од Врања до Скопља настанили су се у крајевима иза Скопља.

Одељења српске војске дошла су 21. јан., путем Врање—Куманово, до Табановских Шума, и јавила су се на самом Четирском и Никуљском Вису и ту су стала. Одатле на исток српске су предстраже заузеле све до венца Рујан-планине, сву западну косу ове планине, затим ишле границом садање Прешевске и Кумановске Казе, која силази на село Старац и онда десном страном реке Пчиње, уз Пчињу. Пчињу према Кумановској Кази нису ни прелазиле. Али у горњем току њену прелазиле су је и држале су половину Козјака. А на Козјаку и Ђерману није их било ни по одређењу демаркационе линије. Тамо се не може одредити докле су српска одељења дошла, с тога што су

И намести мек' постељу,
И донесе љут' ракију,
Да ги служив синови му.
Подрипнаше Дебарлије,
Дебарлије и Скопљанци,
Уватише Ташка кмета,
Уватише сва три сина,
Уватише седам момка,
Све врзаше сас конопци,
П' улегоше у кошаре,
У кошаре у зимнице,
Уватише обе снаве,
Обе снаве обе ћерке,
Одведоше у одаје.
— — — — . . . . . .
— . . . .

Козјак и Ђерман били пуни српских устаника из оних крајева, те прихватили српску заставу и понели је даље. А источно од Паланке одељења српске војске била су дошла до самога Ћустендила и осигуравала су сва она српска села у Паланачкој Кази.

После 22. јан. одређена је демаркациона линија између српских и турских трупа, и на тај начин српске су трупе у Моравици враћене мало ка Врању. Демаркациона линија у Моравици, на путу Врање—Куманово, ударала је на *Самољички Вис*, а према крајевима које ми овде описујемо демаркациона линија била је река Пчиња. Ну то је била само формална демаркациона линија, јер ње на тој страни у ствари није ни било. Народ у козјачким, ђерманским, кумановским и паланачким селима дигао се био листом на оружје и тражио да се присаједини Србији.

Кад су одељења српске војске 21. јан. допрла према Куманову и Паланци до тачака које напред споменусмо, многи су наши добровољци отишли даље на југ. У том свом продирању даље од поменутих тачака, добровољци су наши наишли на устанике из кумановских и паланачких села у Козјаку и Ђерману и с њим су сишли у долину Пчиње, прешли реку Пчињу и избили у кумановска села на десној страни ове реке: у Челопек, Алгуњу, Нагоричино, Четирце, Стрновац, — све до села Клечовца; а на левој страни Пчиње отишли су у Страцин, Војник и у друга села ка Паланци и Кратову. Ту су наишли и на масу наоружаних Срба мештана, који су, охрабрени догађајима које напред споменусмо, и тиме што је српска војска била у њиховој близини, потукли све Турке, где су на кога наишли или стигли, и спремили се да се одупру и турској војсци. Тако су се Срби почели скупљати и договарати, да ни по што више не признају султанску власт и да одлучно траже присаједињење са Србијом.

Међу добровољцима који су дошли у кумановска села били су као најистакнутији Јаћим Јовановић[1] из Челопека, Никола Димитријевић из Алгуње, Богдан Ристић из Длибочице и други. Чим су стигли у кумановска села, добровољци су се јавили поп-Димитрију Поп-Пауновићу у Старом Нагоричину, Вељану Цветковићу из Стрновца и осталим првацима, и позвали их, да крену народ на оружје. Дотле се, пак, већ било искупило око 500 људи из оних села, наоружаних и готових да се бију с Турцима и Арнаутима. Ове су добровољце упутили на овај посао њихове старешине: Сима Соколовић, Јевта Лаповац, Марко Н. официр и други, и то је саопштено народу у Пчињи и оним странама.

Овако охрабрени Срби у кумановским селима и у самом граду Куманову јурнули су да од Турака и Арнаута поврате оно што су им ови годинама односили. У Куманову су 20. јан. Дебранци и Тетовци, бежећи из Врања, опленили и запалили радње Денка Крстића, некога Емина бакалина и др., а кума-

[1] Јаћим Јовановић родом је из села Челопека. Још као дечак прешао је био у Србију у печаловину, где га је и рат затекао. Као добровољац у оба рата, Јаћим се је вазда као први показивао. Он је видну улогу играо и у овом устанку. По угушењу устанка турском регуларном војском, Јаћим се настанио у Врању и тамо се занимао вртарством. По одређењу границе и Јаћим је био онај који је често прелазио границу, и по Козјаку, Ђерману и паланачким селима тукао се са Турцима и Арнаутима. Јаћим је највише четовао са Младеном Чакър-пашом, и од главнијих сукоба са Турцима — органима власти — у Паланачкој и Кумановској Кази били су они са буљук-башом Јусен Фером у селу Ђерману; са буљук-башом Бицом Алијом у Ад-Корији (у Кратовској Кази); са пратњом државног тасилдара — порезника — Мула Алијом у селу Огуту у Паланачкој Кази, где су тасилдар и многи из његове пратње погинули. Ту су Јаћим и његови другови заробили шест Арнаута из пратње тасилдарове, али су их после пустили... и тако даље — док није, Јаћим, маја месеца 1882. године погинуо на једној српској свадби у селу Одрину у Кратовској Кази. Ту га је био, са преко 40 сејмена, опколио буљук-баша Зејнел и ту је Јаћим — погинуо.

Јаћим је био ретке смелости и издржљивости. Иначе је био јак, да је коње и волове савлађивао.

новски Турци, бежећи на врат на нос из Куманова, односили су ко је колико могао. Они су пљачкали све редом, не разбирајући ни шта је српско ни шта је турско. Кад су се иселили Турци, Срби су јурнули, пре но што је турска војска и дошла из Врања у Куманово, и допљачкали сву чаршију. Слободнији Срби отворили су онда и царске магацине брашна и других намирница, и носили из њих колико је ко могао. Тако је неки поп-Вељко, најмлађи онда егзархијски свештеник, однео из државног магацина шеснаест џакова брашна. А Срби из околине кумановске зашли су по празним селима арнаутским, и однели све што им се учинило да је њихово. Срби сељаци пљачкали су све до села Матејче, на подножју Црне (Скопљанске) Горе. Том приликом где год су наишли на каквог Турчина или Арнаутина, који је био заостао, убијали су га. То је Србима, доцније, највише шкодило и теретило их је. — На неколико дана по утврђеном примирју Турци и Арнаути почели су се мало по мало враћати својим кућама, и сад је Србима, који су се у пљачкању и убијању Турака и Арнаута обележили, било тешко, зато су и они из Куманова и других кумановских села, отишли устаницима под поп-Димитријем и Вељаном. Тако се полако скупљао српски народ из оних крајева око поп-Димитрија и Вељана све више, и тако је број устаника — чији је центар био у манастиру Забелу близу села Нагоричина — нарастао за неколико дана на хиљаду људи.

Онда су из Куманова отишли устаницима и придружили им се: Петко Митровић — Владички, Давид Стојковић, Илија Палас, Кузман Петковић, Илија Златановић и многи други.

Устаницима је дошло тада доста Срба и из Моравице.

III

Турци и Арнаути према устаницима

Прикупљање устаника у кумановским и паланачким пољима расло је све више. Са свих страна долазили су устаницима људи и доносили им од народа поруке, да се држе и да пођу и у друге, даље, крајеве. Народ их, веле, тамо с нестрпљењем очекује. Док је то тако било на српској страни, дотле су Турци Кумановци и Арнаути из кумановских села почели се враћати својим кућама, и, у току неколико дана, повратили су се готово сви.

Кад су дошли у домове и радње своје, све им је било однесено што се могло носити. Дотле су се и власти наместиле и почеле да делају; а главна власт налазила се још у рукама команданта регуларне војске.

Вративши се својим, готово разрушеним, домовима и опљачканим радњама, Турци су настали, да пронађу оне који су то учинили. Агитацијама неких пропалих ага кумановских и хришћанских зулумћара, чију су част Срби овом приликом били онако много увредили, искупе се 8. фебр. Турци Кумановци и Арнаути из села на *гробљу турском*, на крају града, и почну се договарати: да изврше најпре у Куманову сечу хришћана, па да се одатле крену у одметнута кумановска и паланачка села, да и тамо угуше устанак и покоре Србе.

Ондашњи командант турске војске, која се налазила у Куманову, Назим паша, био је оштар и енергичан човек. Он најпре упути пред те Турке и Арнауте на гробљу два Турчина и два хришћанина и нареди им, да их позову да се разиђу, а да им покажу пљачкаше хришћане, па нека се они са њима равнају. Овим је Назим паша циљао на устанике. Онда су изишли пред искупљене Турке и Арнауте: од Срба Стари Прота Димитрије и Ценко, а од Турака Махмут бег и Јашар бег Мустафабеговићи, стари и виђени оџаковићи турски, и од-

враћали су Турке и Арнауте од намере њихове. Између осталих питања која су Турци и Арнаути тада ставили изасланицима овим било је и питање: је ли то српска војска њихове домове онако опљачкала, или је ко други? На то им је одговорено, да српска војска није ни долазила у Куманово, него да је то била раја, која им је ту штету учинила, и као главне кривце означили су од Срба оне, који су већ били отишли устаницима, као: Давче (Здравко) Трајковић, Илија Палас, Петруш Смолка, Кузман Златановић, Кузман Петковић, Богдан Чолаковић, поп-Вељко и др.

Али тај изговор изасланика није помогао. Турци и Арнаути и даље осташе при својој одлуци. Тада Стари Прота Димитрије и Денко тајно пошљу свога поверљивога човека, Ђору Стамболију, поп-Димитрију и Вељану Цветковићу и др. првацима устаника у Забелу и поруче им, да се још тога дана у сумрак примакну, колико могу ближе, Куманову, да наложе велике ватре и да пуцају из пушака, не би ли на тај начин Турке и Арнауте застрашили и омели у извршењу њихове грозне намере.

То су устаници и урадили. Исте вечери преко 200 устаника појави се у Кумановским Кьшлама,[1] па и у самим Кумановским виноградима и свуда по узвишеним местима источно од Куманова запале велике огњеве и стану пуцати из пушака. Ове су се ватре виделе на самој Живковој и Пројевској Карпи.[2]

Тога дана устаници ухвате две заптије, Зејнел чауша и једног редова, и исеку их на комаде. О томе је стигао глас у Куманово одмах сутрадан. и он је међу Турцима и Арнаутима произвео велики страх, те је већина од њих била за то, да се одмах разиђу и да не злостављају хришћане.

[1] То су пашњаци по којима пасе градска кумановска стока, а налазе се одмах источно од Куманова.

[2] Ове се карпе као стене спуштају над реку која тече поред самог Куманова.

Одмах сутрадан командант је и сâм учинио корак против искупљених Турака и Арнаута. Тако, он им је упутио свог ађутанта и поручио им, да се одмах разиђу кућама и оставе на миру хришћане, или ће он извести војску, која ће их растерати оружјем и која их неће штедети. Командант им је поручио, да се пљачкаши њихових кућа налазе међу устаницима, који су се искупили у оним селима, па нека иду онамо и нека их траже.

Све то учинило је, да су се Турци и Арнаути разишли, али с тајном одлуком између себе, да зађу по српским махалама и да опљачкају српске куће. Ну и о томе се сазнало у турској војсци, те је одмах наређено, да војска у јаким одељењима патролира у српским махалама и да чува хришћанске домове од Турака и Арнаута. Тако, неколико дана, турска војска није пуштала никаква Турчина ни Арнаутина, ни послом, у српске махале.

Турци и Арнаути су се разишли својим кућама. Њима сада ништа друго није остајало, него да своју увређену част траже од устаника. На то су их и власти подстрекавале, а још више градски бегови и зајими, чији су чифлуци остали у реону устаничком. И отада почињу сукоби између Турака и Арнаута с једне и устаника с друге стране.

IV

Организација Устанка

Кад је број устаника у кумановским и паланачким селима нарастао преко 1000 наоружаних људи, а нарочито откако су устаници извршили ону демонстрацију пред самим Кумановом и заплашили Турке и Арнауте, који су се били искупили у Куманову да изврше сечу Срба, и откако су убили у Забелу оне две заптије, а тројицу њих убили код села Клочовца, устаници су још јасније одредили свој непријатељски положај према властима и према држави турској. Пошто су се тур-

ске власти, Турци и Арнаути вратили у Куманово и околна села, устаници су очекивали, да ће се на њих напасти. С тога су и припремали све што им је било потребно за одбрану.

Тога ради поп-Димитрије Поп-Пауновић и Вељан Цветковић позову све Србе из оних села у манастир Забел на договор. Ту дођу: Петко Митровић — Владички[1] — из Куманова, поп-Димитрије Руђински, Младен Пиљински, Јаћим Јовановић из Челопека, Бојко Петковић из Челопека, Пеша Јовановски и Нагоричина, поп-Спаса из Пељинца, Бошко Стевановић из Пељинца, Денко Цар[2] из Добраче, Ђорђе Томић из Враготурца, поп-Каранфиљ из Ораха, Паун Деспотовић из Степанца, Крста Јовановић из Драгоманца, Апостол Бошковић из Жегњана, Стоша Крстић из Степанца, Младен Беговски из Рамнога, Ђела Стојковић из Арбанашкога, Кузман Ранђеловић из Страцина, Доде (Ђорђе) Ристић из Ранковца и многи други. На томе договору би утврђено: да се што више устаника наоружа; да се још оружја тражи од Србије; да се напишу молбе за Кнеза Милана и да се упитају за савет прваци у Куманову. Тако је и учињено. Јаћим Јовановић, Младен из Алгуње, Бошко из Пељинца, Младен Пиљински, Димишко Бајловски, Вукадин Милкински,[3] Владимир Ристић

[1] Овај је Петко био родом из села близу Куманова, Никуљана. Још као млад човек ступио је у службу код скопљанскога митрополита Јаћима и остао код њега двадесет и једну годину. Тамо се у служби и обогатио, па се вратио у Куманово и ту купио себи имање. По установљењу Егзархије, овај се Србин, на чудо свих Срба Кумановаца, био сувише истакао за бугарштину и Егзархију, међу тим суђено му је било да ипак, последњих дана свога живота, ради за српску ствар. По угушењу овога устанка и Петко је прешао с породицом у Врање; ту је добио за послужитеља (!) у суду и у тој је служби и умро.

[2] Цар је овде надимак, а Краљ, Краљо име је у тим крајевима. Породицу овога Денка „Цара“ зову *Царевци*, по томе су и Денка звали Цар.

[3] Вукадин је био родом из села Рудара. Он је се и пре ратова одликовао неустрашивошћу. Био је и доброво-

и др. одређени су били да обучавају устанике у руковању оружјем и да се брину о обранбеној снази; а поп-Димитрије, Вељан и остали прваци да се брину о животним намирницама устаника, и о реду и безбедности у устаничким селима.[1] Тада је уређено, да се устаници договарају у два центра: у манастиру Забелу и у манастиру Карпини. У Забелу су били устаници из кумановских, а у Карпини из паланачких села. Главни центар остао је ипак у манастиру Забелу. Одмах су одређени људи који ће ићи у Врање, да се у напред поменутој сврси јаве војним властима, а други који ће ићи у Куманово, да се договоре с кумановским првацима. Генерал Јов. Белимарковић, који се живо интересовао за ове устанике и који их је преко својих људи бадрио, налазио се у селу Ратају близу Врања и к њему су устаници послали Петка Митровића — Владичког — човека, који је био вичан да говори с великим људима, и Бојка Петровића из села Челопека. Како се онда по Врању и Новоослобођеним Крајевима држало, да се Кнез Милан, прерушен у оделу простога сељака, раденика и просјака, како му кад затреба, налази у Врању и оним крајевима, устаници су одлучили, да се именовани њихови изасланици, по могућству, јаве Кнезу Милану и да му предаду молбу њихову, у којој су га они, у име народа и устаничких села, молили, да их

љац у другом рату. По угушењу овога устанка, Вукадин је отишао у Румунију и тамо радио, а кад је чуо за Српско-бугарски Рат, дошао је у Србију и уписао се у добровољце. Учествовао је у бојевима и овога рата, и погинуо је под Видином.

[1] Међу устаницима из кумановских села истакао се, још приликом организације устанка, сада већ покојни и рано преминули, Зафир Димитријевић, потоњи виђен трговац и разборити Србин у Куманову. Зафир је био у свима сукобима устаничким и четири ране је добио. Он се одликовао и приликом одупирања регуларној војсци. Због тога су га Турци Кумановци, доцније, много мрзели, али му ништа нису смели.

помогне и да никако не допусти, да они и даље остану под Турцима.

Игуман манастира Забела, стари поп-Паун, био је одређен да иде првацима у Куманову. — Устаници су рачунали да могу Турци поново заузети ове њихове крајеве, па да не би компромитовали управу манастира Забела, сами су изабрали старога и виђеног попа Пауна, да иде у Куманово, па да тамо и остане, док не виде какав ће исход да узме ово њихово подузеће.

Чим је поп Паун стигао у Куманово, отишао је Старом Проти Димитрију и испоручио му све што је од устаника имао да каже. Стари је Прота одмах позвао Денка Крстића и све виђене и поверљиве кумановске Србе, као: Цветана Николића, Димитрија Златановића, — Ћосу —, Николу — Кола — Стојанћеајића, Петка Митровића, Васиља Митровића, Јована Спасића, Тасу Костића — Цивковића, Тодора Вукашиновића, поп-Косту, поп-Јована и Ђору Стамболију. Ови су се Срби скупили и договорили: да се устанак на сваки начин одржи, развије и организује, и да се и они, грађани, ако ствари пођу повољно, придруже устаницима.

Тако је поручено и устаницима. Ту поруку кумановских Срба однео је и испоручио устаницима Таса Костић — Цивковић. На том су се договору Срби Кумановци заклели на јеванђељу и ижљубили се; затим су написали молбу Кнезу Милану. У тој молби они су молили, као и сами устаници, да Кнез Милан устанике прихвати и учини све што може, да се и Куманово са својом околином присаједини матери Србији. У молби је исказана Кнезу Милану највећа верност и оданост. И ова је молба послата по одважном Таси Костићу — Цивковићу. Молба је ушивена испод коже на аши и Цивковић је, с вечера, у друштву са Н. А., познаваоцем свих стаза и богаза у крајевима према Врању, однео поруку устаницима у ман. Забелу и

молбу у манастир Св. Прохора Пчињског, где су је војне власти примиле.

Изасланици устаника, који су били послати генералу Јов. Белимарковићу такође су добро свршили своју мисију. Генерал је прихватио молбу устаника и наредио је, да им се у групама пребаци у манастир Св. Прохора Пчињскога још 2000 пушака, тако, да је Србима у кумановским и паланачким селима дато до 5000 пушака. Пушака је било пола острагуша а пола предњача. Генерал се том приликом распитивао о свима околностима у устаничким крајевима и изасланицима је, у главноме, препоручио, да се добро организују, припреме и бране од Турака, а српска ће им војска што пре притећи у помоћ.

Изасланици нису нашли у Врању Кнеза Милана, а молбу, коју су за њега носили, предали су генералу Белимарковићу, па су се вратили.

Док су изасланици ишли у Куманово и Врање и вратили се, устанак је захватао све шире размере, и устаника, наоружаних, било је све више; а откако су устаници добили још оружја из Врања, отада се устанак, у пркос свима препрекама, јако проширио и ван Кумановске Казе. Број устаника убрзо је порастао на 3—4000, од којих су једни логоровали у кумановским а други у паланачким пољима и дубравама. Тако, устанак је овај захватио велику територију. Почињући од демаркационе линије између Србије и Турске граница се устаничких крајева протезала венцем Рујан-планине готово до самога Куманова; Кумановском Кьшлом до села Клечовца на Пчињу, обилазила Пчињу и захватала кутлибешке крајеве са свима селима и излазила у село Малино и Кьшане на Овчем Пољу. Одатле је ударала преко Кратовске Казе, захватајући 8 села од ове Казе и излазила на Деве-Багар и демаркациону линију према руским трупама у данашњој Бугарској.

Ово су били, без мало, крајеви у које Турци ни у мирно доба нису смели залазити без страха.

Устаници су се, у поменута два центра, непрестано вежбали оружју. Од сваке је куће дошао устаницима по један или два човека. Они су логоровали у нагоричким и страцињским пољима. Ту им је доношена храна и све што им је требало. Одатле су слате страже на граничну линију, тако да је формално вршена и мала гарнизонска служба. Јаћим и његови ратни другови, као што смо споменули, обучавали су устанике руковању оружјем, а Вељан, поп-Димитрије и остали прваци народни залазили су по селима и слободили народ, улевајући му наде на спасење и присаједињење с мајком Србијом.

V

Страни утицаји на устанике

Бугарштина, која је под видом опште словенске идеје противу грцизма почела да се увлачи у Српске Земље и у српски народ под Турцима још од половине прошлог века на овамо, није могла да нађе земљишта у овим крајевима. У Кумановској и Паланачкој Кази, и ако су за бугарштину агитовали силни и моћни чиниоци, међу којима се као најмоћније сресгво истичу империјали, бугарашке и егзархијске оазице могле су се, до ратова 1876.—1878. на прсте избројити. То долази отуда, што је народ у овим крајевима чист Србин, и што су први људи његови били одлучни противници бугарштине и бугарске Егзархије. Стари Прота Димитрије, Денко и други одлични родољуби српски у Куманову и њихови сарадници у околини Куманова и Паланке одржали су народ у правом српском духу. Поп Паун, његов син поп-Димитрије и Вељан Цветковић одржавали су кумановска села на десној страни Пчиње; поп-Јован Макрешки, поп-Карафиљ и поп-Димитрије Руђински одржавали су Козјак и Ђер-

ман; поп-Јован Довезенски, Танаско Стојиљковић и др. одржавали су Криву Реку и Кутлибешка села; поп-Симонова породица у Кокошињу на Овчем Пољу држала је целу овчепољску крајину итд. У свакој је жупи било старих и свесних српских породица, које су прибирале и одржавале народ око себе.

Бугарски до 1870. г. Централни Одбор, а потом егзархијска управа у Цариграду силне је империјале трошила у Кумановској и Паланачкој Кази, али није могла успети. Прескупо су плаћане чак многе аге и бегови у Куманову да силом терају Србе у бугараше и под Егзархију, али су кумановски Срби били несаломљиви. — Градови: Скопље, Велес, Штип, Врање са својим околинама већ су готово били капитулирали пред бугарштином; шта више бугарски агенти јавили су се чак у самоме Гилану и Призрену, а Кумановска и Паланачка Каза држале су се као чисто српски крајеви.

Због тога је највећа пажња бугарофила била обраћена на Куманово и једва су, овде онде, добили по које сеоце или по коју породицу. Али карактеристично је, да су од Срба Кумановаца приступиле Егзархији само оне породице, које су у Куманову сматране у оно време као дошљаци или досељеници. Како су то биле непросвећене и, махом, сиромашне породице, оне су подлегле средствима која су из Цариграда онако обилато била слата. Ако је која од тих породица и била доброга стања, она је приступила Егзархији из амбиције, да се што пре види у првим редовима у народним пословима, да њен представник што пре седне поред владике, паше, кајмакама итд. Јер, ко би чекао да поумиру они стари и честити људи, који су онда водили прву реч! На тај је начин, свакојако, било унесено нешто неслоге и заметње и у Срба у поменутим крајевима, али је то било у веома незнатној мери према општем стању српске ствари. Али за време ратова 1876.—1878. нестало је и то мало

неслоге. Опште одушевљење са напретка српскога оружја и жеља да се и ти крајеви што пре ослободе и присаједине Србији учинили су, да су се и они залутали Срби почели враћати својој браћи, која су остала верна своме имену и Патријаршији. А кад се српска војска приближила Куманову и Паланци за једну ноћ је нестало и једног егзархисте! Грађани, па и агенти бугарски, отишли су Старом Проти Димитрију на поклоњење и молили су га, да им се опрости и да се заборави њихов грех према народној ствари.

Али главни фактори бугарштине у Цариграду и другим центрима, охрабрени словенофилима, нису мислили да тако остане. Меродавни чиниоци за уређење српских и бугарских прилика у новодобивеним пределима од Турака, славенофили — бугарофили — свима су силама радили и да се границе Кнежевине Бугарске поклопе са границама бугарског Егзархата. Зато се и радило, да се и од Србије отргну не само они крајеви, у којима су Срби једнодушно изјавили и свуда молили да се присаједине Србији, него да се и крајеви, које је српска војска крвљу својом од непријатеља отела, уступе Бугарској; или ако то не, а оно да се понове врате Турцима!!

Ови су гласови ужасно узбуњивали наш народ и у Новоослобођеним Крајевима. За то је народ у многобројним својим молбама, које је упућивао Кнезу српском, српској влади, руском Цару па доцније и Берлинском Конгресу, изјављивао, да ће се пре са својих огњишта раселити него што ће примити *ичију туђу војску и власт*. Узнемирљиви гласови да ће се чак и Врање предати Бугарској или остати под Турцима, учиниле су, те су се многи Срби из Врања и иселили у Лесковац. Гласови о предаји Врања Бугарској узбунили су чак и Турке Врањанце, те су се и они обратили молбом[1] Кнезу

[1] Та молба Турака Врањанаца гласила је овако: „Његовој Светлости књазу српском М. М. Обреновићу IV Бе-

Милану, у којој су га молили да их никако не испуста испод свога крила.

Нарочиту су акцију у овом правцу словенофили били развили баш у крајевима, у којима су се Срби били на своју руку побунили противу Турака, као што је био случај у паланачким крајевима. Словенофилима се никако није свидело што су устаници у овим крајевима уз Србију, и што траже сједињење с њом, и свима су силама настојавали, да овом устанку даду бугарски карактер. У тој су сврси словенофили послали и неколико својих агената, међу којима су се нарочито истицали: некакав Данилов, звани Рус, неки Петре Х. Трајков, који се издавао за потомка чувенога Хаџи Трајка у Скопљу, који је доцније постао чиновник у Бугарској и поп Мијаило Нагорички, дотадањи *егзархијски* прота у Куманову. Кад су slовено-бугарофили видели да ничим не могу да склоне вође устаника, да се изјасне за сједињење са Бугарском, упутили су свога егзархијског проту устаницима, неће ли он моћи, као њихов доско-

оград. Од времена од кад храбра ти војска и управне твоје власти засноваше свој рад и у овоме крају, ми стекосмо потпуно уверење, да су српске установе, српски закони и наредбе сасвим добре и благодетне не само за Србе већ и народе сваке вере и народности; уверисмо се, да су твојим законима свима без разлике па и нама потпуно ујамчена сва лична па и стварна права, права вероисповеди, једнакости и у опште све што је човеку и по вери и по народности свето, мило и драго.

Ово стечено уверење код нас, Светли Кнеже, пробудило је код нас топле осећаје, да смо се сви ми јако радовали ако би према постојећим политичким околностима остали под мудром и дичном управом твојом.

Исказујући ти овим путем нашу топлу оданост и верност, ми те, Светли Господару и дични Књаже, најпокорније молимо узми нас под моћно закриље твоје, и одржи нас под твојом управом; поради и припомози да не дођемо под другу, страну, управу, до твоју, која нам је милија и дражија него ичија друга.

Не буду ли повољне прилике да се могу остварити ове наше жеље, ми те, Светли Господару, молимо, нареди, да нам се благовремено наш одсадањи положај стави до знања, те

рашњи суграђанин[1] успети у овоме. Овај поп Мијаило оде кришом у своје село Младо Нагоричино и ту почне да говори сељацима, како би требало да се они изјасне за Русију. — Бугарофили су свуда истицали Русију, јаку и силну царевину, — а не за Србију, малу и слабу државу. Сељаци, кивни на овога попа што их је и пре ратова заводио и бунио противу њихових првака и родољуба, вежу га и одведу у манастир Забел, где је заседавао одбор првака устаничких.

У Забелу саслушају поп Мијаила, и ако није признавао да је агитовао за „Русију“, устаници њега и његова пратиоца Арифа, као опасне људе спроведу у манастир Св. Оца Прохора. Одатле је Ариф протеран преко Самољице у Куманово, а поп Мијаило је отишао у Бугарску одакле се никако више

да би могли одавде населити се неки у крајеве где ће бити турска управа, а неки у Србију, јер никако, ни на који начин и ни под каквим условима, ми не можемо нити хоћемо да будемо и останемо под другом чијом страном управом. 12. Марта 1878. год. у Врањи. Твојој Књажевској Светлости одани и покорни мухамедански становници Врање и девет турских (арнаутских) села у околини Масуричкој: Салим (ефендија) Осман, Исмаил Кариман бег, Мула Селим Х. Реџеп, Абдурахман Емин, Абдурахман Реџеп, Осман Алишан, Јашар Ајдин, Ћерим Лиман, Мустафа Малић, Мула Хусејин Х. Бекташ, Мула Ибрахим Ахмет, Хајредин Мустава, Јусуф Реџеп, Махмуд Хусеин, Хасан бег Љур, Малић Реџеп, Мула Мустафа Сулиман, Илијаз Селман.“

[1] Овај се човек осећао грешан са свога издајничкога рада и није смео да сачека српску војску нити у Куманову нити у близини Куманова, те му је ова мисија била добродошла. Поп Мијаило је водио и једног од својих помоћника у злостављању свеснога српскога народа пре ратова. То је био дугогодишњи одметник турски, Арнаутин Ариф, син Дугога Алије (Узун-Алије), највећи крволок српски. Народ у Младом Нагоричину, киван на овога зулумћара, скочи да га убије, али је поп Мијаило плакао и богорадио, да му Арифа никако не погубе. „Мене убијте а Арифа, мога „добротвора“, немојте!“ говорио је поп Мијаило.

1881. г. Ариф је погинуо на Козјаку у крвавом сукобу Турака и Арнаута са четом чувенога српског војводе Спире Црнога.

није ни вратио у Куманово. После кратког времена је и умро у Ћустендилу.

У паланачка села долазило је више бугарских агената. Тамо су долазили и сами руски официри да агитују за Бугарску. Тако, последњих дана месеца марта дошао је био чак у Страцин некакав „Глигор", који се издавао за Грка (!). Он је скупљао сељаке и говорио им, да треба да траже сједињење с Бугарском. Глигор је доказивао, да ће народу под Србијом бити много горе но што му је и под Турцима, и да једини спас може народ имати ако тражи да се сједини с Бугарском, коју штити и помаже Русија.

Сељаци су овога Глигора, ваљада зато што се издавао за Грка, везали и одвели у село Ранковце, где су се тада налазили њихови устанички прваци: поп Ђорђе, Апостол Димитријевић, Вукадин Милкински и др. Ови, саслушавши Глигора, намигну својим људима те га ови изведу на Ђерман и код Пролесја убију. Устаници, који су ово извршили, нашли су код Глигора четири ћемера „франге" — наполеондора. Неколико дана после овога почело се зуцкати, како је „Глигор" био некакав руски официр. То се и званично потврдило. Руске војне власти известиле су српске војне власти о томе убијству и окривљивале су за то српске војнике. Руси су тврдили, да је „Глигор" убијен на српском земљишту код Три Уши, међу тим ислеђењем, којим је руководио један руски мајор и један српски ордонанс-официр, доказало се и утврдило, да је Глигор убијен на Ђерману, и да су га убили устаници, зато што је „*мешао народ*"!

Ово утицање на устанике и „мешање народа" учинило је, те су се устаници још више обраћали молбама Кнезу Србије и влади српској, изјављивали своја осећања српска и тражили, да се присаједине Србији. То су исто чинили и доцније на Берлинском Конгресу и пред члановима комисије, која је била дошла да испита терен за разграни-

чавање Србије, Бугарске и Турске. И у овим приликама словенофили су се истакли за Бугарску.

После угушења устанка бугарски агенти су се размилели по овим крајевима и, кивни на Србе што се нису хтели одвојити са симпатијама својим од Србије, бездушно су их потказивали Турцима као бунтовнике, и помоћу Турака и турских власти гонили их да даду потписе за прелазак Егзархији. На тај је начин српски народ у овим крајевима, по угушењу устанка, више претрпео од ових бугарских агената него од Турака.

VI

Сукоби устаника с Турцима и Арнаутима

Турци и Арнаути никако се нису могли помирити с тим, да им се у околини налази раја, која не признаје султана и која их убија где кога стигне. Зато настану, да је умире и опамете. Колико су ово чинили сами Турци и Арнаути из страха и častољубља, још већма су их на то дражиле власти турске. Тако се они почну скупљати и договарати како да устанак угуше што пре. Док су се они договарали, дотле су устаници убијали кога су где ухватили.

У оно време, као што смо и раније споменули, живело је неколико Арнаута одметника, који су се били прочули као јунаци и о којима је прост свет веровао, да их куршум „не хвата“ и не пробија. Они су били потпуно пресекли главни пут Куманово—Врање и Куманово—Гилане. Имена Бајрам Јака, Фетах Мутоловалија, Селман Сушовалија, Бајрам Сада Миратовчанин и многи други, зато што није било власти, била су страх за све путнике тим путевима и „узор“ арнаутског јунаштва у овим крајевима. Али је устанички куршум и ове јунаке „хватао“, и баш у срце погађао...

Другог дана по Сретењу, 4. феб., Фетах Мутоловски покуша са својим прослављеним друговима, њих преко 30 на број, да, у арнаутској занесености, продре у устаничка села и да устанике растера. Али их Јаћим Јовановић и Вељан Цветковић с устаницима дочекају између села Табановца и Четирца и њих преко 20 убију на месту. Ту су и самога Фатаха *йогодила* два куршума по сред срца, а хата му је отео Јаћим (војвода).

О овоме сукобу одмах су и песме биле спеване и оне се и данашњи дан певају по кумановским селима.[1] Једанпут, патролирајући, устаници се код села Клечовца сретну с ћехајама (настојницима) и јасакчијама (кавазима) паланачкога Бари бега. Ови су били пошли за Паланку. Устаници их све побију. Ту су погинула и два устаника. Оваких је сукоба било чешће, али се од њих одвајају три велика сукоба.

Први је сукоб био код Св. Петке.[2] Кара Џенем из села Оризара, Мустафа Азиров, Ибрахим Суља и др. из Куманова, подстакнути властима, искупили су преко 400 које Арнаута које Турака и пошли на устанике. Устаници их, под Јаћимом, Богданом Алгуњским и Димишком дочекају код Св. Петке и ту се отвори права битка. Тукло се три пуна сата,

[1] У тим се песмама пева како сада Фетаха *хвата* куршум а Јаћима и Вељана „не хвата". Кад су Турци и Арнаути видели то, послали су у Куманово људе, да им кујунџије слију од сребра куршуме, да тако убију Јаћима и Вељана. Прост народ је веровао, да Јаћима и Вељана доиста куршум не пробија. И данашњи дан очевидци — ондашњи устаници -- уверавају, како су посматрали где куршуми сву блузу и шињел Јаћимов изрешетају а њега не пробију. Многи су причали, како би Јаћим и Вељан после каквог сукоба истресали из својих хаљина пуно куршума, који су се на њихову телу заустављали!!

Народ је веровао, да ова два његова хероја носе код себе *Часно Дрво*, и зато их куршум није хватао!

[2] Света Петка је једно брдашце код села Младога Нагоричина, између Куманова и Нагоричина. Ту су биле страже устаничке.

док нису Арнаути и Турци почели главом без обзирце да беже Куманову.

Овај је пораз Арнаута и Турака учинио врло јак утисак на Србе у Куманову и околини и охрабрио их. А Турци и Арнаути, нарочито они који су били у тој битци, нису од стида недељама изишли у чаршију; а Мустафа Азиров и његови другови побегли су чак у Скопље.

Арнаути су кривили за овај свој пораз од раје Турке, те настану, да они на своју руку, без удела Турака и власти, растерају устанике. Тако се искупи опет око 300 Арнаута, понесу и једну заставу, коју су првог рата носили у Ниш и на Јанкову Клисуру и поведу неке своје старе и прослављене јунаке! Онда је живео „прослављен" Арнаутин, ветеран од својих 80 година, Садик Барјактар, о чијем се јунаштву, између осталога, причало и то, како је у младости својој, на некаквом сабору српском, једним махом сабље пресекао младића Србина од деснога рамена ка левој слабини, на две половине (!). Но устаници дочекају и ове Арнауте на Четирском и Никуљском Вису и ту их бију. Тада је погинуло на 40 Арнаута. После тога Арнаути се нису више усудили да се сукобе с устаницима. Турци сад осетише, да се устаници неће лако покорити. Власти су се онда тргле и почеле да траже друга начина, како да умире и покоре устанике. Војску нису могле употребити, јер се Порта бојала Конгреса, који је имао да се ускоро састане, па је наредила, да се ни по што војска не употребљава, већ да се покуша све друго што се може. Из Цариграда је онда и амнестија за устанике упућена Србима и наређено је, да се она што пре достави устаницима. Тога ради био је сазват меџлис од Срба и Турака, на коме је одлучено, да један Србин и један Турчин однесу амнестију устаницима и да их позову, да се предаду и продуже мирно с царем и његовим властима жи-

вети. За изасланике власти одређени су били од Срба Петруш Стамболија а од Турака Хаџи Алија.[1]

Ови су парламентари отишли устаницима 12. апр. и остали су тамо два дана. Њих су устаници лепо примили и одвели их у манастир Забел. Тамо су вође устаника примили амнестију и саслушали поруку власти. Онда су сви одговорили, да се они не буне противу цара, нити нападају ко њих не напада; да они само бране своје куће од рђавих људи и зулумћара и траже да се сједине са Србијом, и да ни пошто неће остати под царевим забитима (властима) па макар сви изгинули . . .

Кад саветовања старога Петруша Стамболије нису помогла, изасланици су се вратили у Куманово и представили ствар меџлизу. Одмах је одговор устаника достављен и Порти. А док је још меџлиз заседавао, Хаџи Муртезан, највећи душманин српски у оно време у Куманову, и Сали бег, поседник великога чифлука у селу Војнику, који су устаници давно били заузели, загрмели су из свег гласа, да ће они те едепсизе (неуљуднике) и пангалозе (лоле) из Србије за један дан растерати и дати им рало и волове да и даље ору. Зато што су изасланици реферисали у меџлизу да има од прилике на 1000 устаника и да се они сви налазе у Нагоричким пољима према арнаутским селима,[2] Турци кумановски науме да преваре устанике и да их нападну с леђа. — Искупило се њих преко 100 Турака грађана (неки овај број пењу на 400) и кришом од Срба пођу путем Куманово — Штип, за тим уз реку Пчињу и избију на село Клечовце, где су др-

[1] Петруш Стамболија важио је као турски човек, зато су га Турци, азе и власти, и послали устаницима, јер су у њега имали веру.

[2] Устаничка војска била је подељена у два табора. Једна је логоровала код Нагоричина и Забела, а друга од села Страцина до Паланке. Изасланици су видели ову војску код Нагоричина и Забела.

жали да имају својих људи.[1] Али су се преварили у рачуну. Турци Клечовчани, не само да нису хтели да пођу с Кумановцима, него неки од њих, кришом, пошљу сеоскога говедара, Деспота, да јави Вељану и другима, да ће Турци ударити на село Војник. Али Деспот није нашао Вељана ни у Стрезовцу ни у Стрновцу, и оде за њим чак у Нагоричино. Међутим Турци, дотле, продру у село Војник, убивши пет устаника који су били на стражи. Док су Вељан и остали прваци стигли с устаницима селу Војнику, дотле су се сви Турци били позатварали у куле и остале зграде по чифлуцима и ухватили заклон. Битка у селу Војнику између устаника и Турака трајала је више од три сата. У тој битци Турци су истерани из Војника, пошто су многе куле и конаке устаници упалили. Онда је погинуло преко 30 устаника. Онда је рањен, између осталих првих устаника, и поп Спаса Пељински. Онда је Турака погинуло доста, и отето им је много оружја и коња. И самом Сали бегу отет је хат и предат Вељану као поклон. Вељан је овог хата јахао после по устаничким селима, а Србима је пливало срце од радости!

VII

Порта угушује устанак регуларном војском

Пошто се видело, да се устаници не могу лако растерати и повратити под власт султанову, а Берлински Конгрес је већ био на прагу, то су Порти њени обзири и потребе налагали, да до састанка Берлинскога Конгреса очисти од устаникâ све своје територије до демаркационе

[1] У селу Клечовцу било је неколико турских кућа и до ратова. То су били Турци занатлије — највише поткивачи. И ови су Турци били побегли за време рата, па су се после вратили. По повратку у Клечовце изјавили су устаницима, да они везују своју судбину за њих, устанике, и да се они ни по што неће селити из својих кућа ако ови, устаници, успеју да и њихова села уђу у границе Србије.

линије.[1] Зато је Порта наредила своме бригадноме генералу у Приштини Хафус-паши, да он дође с регуларном војском и из Куманова угуши овај устанак и устаничке крајеве поврати под власт султанову.

Хафус паша је дошао из Приштине у Куманово 19. маја са пет табора регуларне војске и једном батеријом артиљерије. Он није ни улазио у Куманово већ је само прошао кроза њ, у колико га је водио пут из Скопља за Криву Паланку. Пред Кумановом, у Кумановском Средореку, примио је Хафус паша представнике власти и грађанства кумановскога, који су изашли да га поздраве. Затим се одмах кренуо к устаницима и улогорио се између Куманова и устаничких стража. Истог дана је Хафус паша послао своје парламентаре на Самољицу српским војним властима с питањем: је ли у оним кумановским и паланачким селима српска војска или није? На Самољици је одговорено Хафус паши да иза демаркационе линије — на турској територији — нема ни једног српског војника.

Хафус паша, примивши овакав одговор са Самољице, кренуо се одмах сутра дан, 20. маја, са свом својом војском право Нагоричину и манастиру Забелу. Устаници су били, као што смо споменули, подељени у две трупе, с тога је једна од њих дочекала Хафус пашину војску код Св. Петке близу Младога Нагоричина, и, не могав се одупрети, одступила је ка селима Алгуњи и Челопеку, и ту се одупрла.

Сукоб устаника са Хафус пашином војском код Челопека трајао је један сат. Устаници су били, као што смо споменули, наоружани пушкама пред-

[1] О овоме је се знало у српским војничким круговима и раније, и зато је Врховна Команда желела, да се оружје, дато народу — устаницима — некако покупи, али томе се категорички успротивио генерал Јов. Белимарковић због чега је чак и оставку подносио, и оружје је остало код народа.

њачама и нешто острагушама, а Хафус пашина војска мартинкама. У народа у овим крајевима страни агенти и противници Српства непрестано су одржавали глас, да ће Србија морати одступити не само од ових крајева већ и из Врања и свих Новоослобођених Крајева, и тај је глас јако поплашио народ у устаничким крајевима. Још кад је народ видео силну и многобројну турску војску, која је почела да пуца и из топова, није ни сачекао исход борбе, већ је почео са децом и нешто стоке да бежи преко Пчиње.

Хафус паша је био пустио људе да уђу у народ и да га уверавају, да је цар свима опростио сваку кривицу и да неће ником ништа бити. Разбивши устанике Хафус паша се зауставио тога дана с војском код села Алгуње, јер су устаници прешли Пчињу и концентрисали се на левој страни реке, у намери, да се ту сједине с оном половином устаника код села Страцина и да ту дочекају Хафус пашу, ако пређе Пчињу. У сукобу код Св. Петке и Челопека војска Хафус пашина заробила је око 80 устаника. Ови су сви везани у ланце и конопце и спроведени у Куманово, а одатле у Скопље. Међу тим заробљеницима био је и онај поп Вељко, који је био окривљен за пљачкање царских магацина.[1]

Ко је од народа ухваћен наоружан — теран је у стан војнички, а ко је био без оружја војска га није ни дирала. Свако је био на миру од војске. Многи људи, видевши да им ништа неће бити, ако се предаду, враћали су се својим кућама, а многи су се, бежећи преко Пчиње у козјачка и ђерманска

[1] Поп Вељко се био јако осилио међу устаницима. Зато што је био физички слаб човек, чак су се Срби у Куманову смејали како је носио сабљу о бедру. Њега су Турци заједно са сабљом провели кроз Куманово, да народ види и да се смеје. Хтели су да исмеју устанике. Егзархисте, којима је поп Вељко припадао, а који су се били повампирили после угушења овог устанка, стидели су се овога призора својега поп-Вељка.

села, подавили у Пчињи. Тих су дана, некако, падале велике кише, и Пчиња је била надошла, те су се многа деца у њој подавила. А нарочито су девојке скакале у воду и давиле се, само да Турцима не падну живе у руке.

Устаници, који су се били преко Пчиње концентрисали, видевши да је Хафус паша застао код Алгуње, и ту почео да копа шанчеве, држали су да неће ни прелазити Пчињу, те се нису ни састајали са оним другим одељењем које је држало паланачки пут, а већина се од њих разишла по селима с оне стране Пчиње, да траже своју децу и да их сместе у збегове. А Хафус паша опет, видев да су се устаници разишли, пребаци 1000 војника на ону (леву) страну Пчиње и упути их да се ушанче код села Коћина. Војници ударе од Алгуње на Челопек, ту пређу Пчињу и изађу на Драгоманце и Коћино, и код Коћина се ушанче. И пред овом војском ишли су пашини људи да јављају народу, да му ништа неће бити, ако се преда и врати својим кућама.

Других 1000 војника упути Хафус паша Паланци. Ови ударе на села Војник и Страцин, где су се добро потукли са устаницима, и продру пут Паланке. И уз пут су се Турци свуда чаркали с устаницима, али су 23. маја ушли у Паланку. Устаници, видевши да се више не могу у отвореном пољу одупрети турској војсци, склоне се у Козјак и Ђерман, одакле су излетали на турску војску и сукобљавали се с њом.

Са Козјака и Ђермана устаници су вапијали на све стране за помоћ. Али и прилике су за српски народ настале биле по све тешке. Дотле је већ почео да заседава и конгрес у Берлину, и отуда су за Србе стизали рђави гласи. Устаници су се и Берлинском Конгресу обраћали и молили га, да се и њихова села присаједине Србији; али ни тамо им ништа није помогло. . . .

По закључењу Конгреса главни покретачи устаника пребегли су у Врање. Тако, тамо су се склонили: поп Димитрије Поп-Пауновић, Вељан Цветковић, Петко Митровић, Бојко Петровић, Јаћим Јовановић, Димишко, Кузман, Вукадин и многи др., и, као и многи прави родољуби и раденици на народном послу, потуцали су се од немила до недрага. Петко Митровић добио је за одацију(!), Кузман за пандура а Вељан, онај богати Вељан, на чијем је имању радило лети по 100 радeника и у чијој задружној и гласовитој кући није никада престајала песма српска; онај силни Вељан, који је јахао бесне хатове са скупоцeним рахтовима и пасао оружје и у најстрашнијим данима за Србе, — купио је у Врању коње и кола, да буде кочијаш!

С устаницима иселило се онда преко демаркационе линије на српско земљиште и много народа, који је тамо очекивао решење Берлинског Конгреса.[1]

Берлински је Конгрес завршио своје седнице; дошла је комисија и одредила границу између Србије и Турске, и народ у кумановским и паланачким селима, који је онолико жртава поднео за присаједињење своје са Србијом, остао је и даље турска раја. По одређењу границе турска је војска изашла и у Козјак и Ђерман, настанила се на граничне линије, и годину дана је логоровала на Козјаку и Ђерману. Та је година испуњена свакодневним сукобима између турске војске и устаника, који су још остали у тим планинама. Онда је и Порта почела да злоставља Србе у кумановским

[1] Тај се народ, по свршетку Берлинског Конгреса и ограничења Србије, настанио, највише, у празном Јабланичком и Куршумлијском Срезу. У Јабланичком Срезу има читавих села пресељеника из паланачких и кумановских крајева. Сваке године о Св. Илији долази тај народ на Св. Илију Русачког, на границу српску према Козјаку, и састаје се ту и виђа са својом родбином, која је остала и даље под Турцима. Веза између пресељеника и оних који су остали и даље на огњишту свом у Турској тако је јака, да се овај састанак и данашњи дан одржава.

и паланачким селима. Власти су туткале на Србе Турке и Арнауте и ови су их злостављали на најсвирепије начине. То је опет многе Србе отерало у хајдуке, који су се с Козјака и Ђермана поново почели светити зулумћарима.

VIII

Устаници и Берлински Конгрес

Растерани из села у кумановским и паланачким равницама, устаници су се, као што смо видели, збили у Козјаку и Ђерману, а много је народа и већина вођа устаничких већ било прешло у Србију. Устаници који су прешли у Србију често су, до тачног одређивања границе између Србије и Турске, прелазили преко границе у планине Козјак и Ђерман, и тамо су се с осталим својим друговима тукли с турском војском и са жандармским патролама. Устаници су и даље радили да се њихови крајеви присаједине Србији. Тако, чим је у Берлину почео да заседава конгрес великих сила, вође устаника су се искупиле у Козјаку и Ђерману, и тамо су позвали из кумановских, паланачких и кратовских села све кметове и иначе прве људе, и поново су написали молбу Кнезу Милану и Берлинском Конгресу. Обе се ове молбе и данашњи дан чувају у нашем Министарству Иностраних Дела, и Главном Генералштабу и ми смо их, по надлежном допуштењу размотрили.

Молба упућена кнезу Милану датирана је под 12. јуном 1878. г. на Козјаку, и она гласи:

„Ваша Светлост, Премилостиви Господару! Чувши ово дана од наших, градских чорбаџија, који су нас заједно са Турцима од Косова до данас јели, глобили и свлачили,[1] да ћемо и после толике наше про-

[1] Ово се односи на оне који су уносили бугарштину у онај српски народ онамо, и који су, пошто је овај устанак био угушен, радили да се ти крајеви изјасне за Бугарску

ливене крви са нашом браћом Србима, а противу оппітег непријатеља Турчина остати опет под Турцима ако се не потпишемо под Бугарску; с тога коленоприклоно молимо В. С., нашег јединог и правог премилостивог Господара, да нас присајединиш Србији, јер смо ми Срби у нахијама: Кумановској, Скопљанској, Паланачкој, Кратовској, Ћустендилској, Кочанској, Струмичкој, Штипској, Велешкој, и другим околним, најчистији и најбољи Срби, и земља је наша срце Србије из које поникоше не само наши свети Немањићи, него и држава и књижевност, и слава и моћ и величина и све и свја што је српско било и што је још и данас.

„Што и данас сведоче међу стотинама целих, тисућама развађених светих српских цркава и манастира и разних старих споменика: у Матејчи Св. Богородица, у којој је се крунисао краљ Милутин; Св. Ђурађ Нагорички, кога подиже наш свети краљ Милутин за благодарност Богу, што је спасао Србију и сву Европу од навале и поплаве татарске; св. Богородица Забелска, задужбина Стефана Немање, Св. Богородица Корминска, задужбина краља Радослава и краља Драгутина; св. Отац Прохор Пчињски, задужбина Цара Лазара, св. Јаћим Осоговски, задужбина краља Драгутина и гробница и задужбина Деспота Ђурђа Смедеревца; св. Аранђел у Скопљу, задужбина Стевана Немање; св. Никола у Штипу, задужбина Стефана Дечанског; св. Богородица Рилска, задужбина св. краља Дечанскога; св. Гаврил Лесновски у Кратову, задужбина срп. Деспота Јована Оливера; Св. Пантелија у Кочану, задужбина Стефана Немање; и још многе друге цркве и манастири, што подигоше наши српски цареви и краљеви, у нашој земљи, срцу Србије.

„Што сведоче многе свете мошти српских светаца и мученика: св. Прохора Пчињског, св. Јаћима Осоговског, св. Ђурђа Кратовског, св. краља Милутина Софијског.

„Што сведоче толике епископије и митрополије још нашим Св. Савом основане као: у Моравици Кумановске нахије, бањска митрополија у Ћустендилу, Морожвиздска Епископија, Самоковска Митрополија, Брегалничка и многе друге, које бејаху и од којих се и до данашњих дана находе трагови.

„Што сведочи наш сачувани чисто српски стари језик, којим су говорили још цареви и краљеви наши. Што сведоче наши чисти прави српски обичаји; наша права и чисто српска ношња, и много друго, као и све и свја, да смо ми само прави и чисти Срби и ништа друго.

„Ми потписани из нахија: Кумановске, Кратовске, Криворечке и т. д. као чисти и прави стари Срби, а из најчистије и најкоренитије Српске Земље још и последњи пут коленоприклоно молимо В. Св. нашег премилог Господара, Светлог Краља, да нас, ма којим начином и среставима ослободи петвековног ропства и присаједини нашој земљи Књажевини Србији, те ако би се утрле крваве сузе српског мученика, и како би и он једном постао користан члан европске народне заједнице и хришћанског света, иначе, пограничне нахије Кумановска, Криворечка па и Кратовска бориле су се заједно с нашом братском српском војском противу нашег општег душманина, не само да не смемо и не можемо наше вратове опет увући у његов јарам, него смо се решили, пре тога, сви утаманити се и затрти се са нашим чељадима.

„У име свију нас доле потписатих опуномоћавамо Бошка Петровића, Вељана Цветко-

вића, Поп Димитрија поп Пауновића и Петка Митровића, а ми четворица бирамо да могу ићи (као изасланици) Бошко Петровић и Вељан Цветковић,

„Ово уговорисмо на Св. Петра Атонског 12. Јуна 1878. год., на Козјаку“.

На овој молби има 220 сеоских печата и 510 потписа и печата првих људи из оних крајева.

У молби, коју су устаници и народ из околних каза упутили Берлинском Конгресу нарочито се тражило да се ти крајеви ни по што не присаједињавају Бугарској већ само Србији.

Молба Берлинском Конгресу датирана је под 1. јулом и писана је на Ђерману. Та је молба врло дугачка и у њој се набрајају све патње српскога народа у поменутим крајевима. Ми ћемо из ове молбе саопштити само неколико одломака, који гласе:

„Ваша Екселенција, племенита Господо! Пре неколико недеља у молби посланој Њ. Св. нашем премилостивом Господару и Краљу Милану М. Обреновићу IV заједно са нахијом: Кумановском, Кратовском, Кочанском, Велешком, Штипском и ми смо се из нахије Криворечке као прави и чисти православни Срби молили, да нас прими под своје крило а земљу нашу као праву и чисту Србију у којој су се рађали и погребавали бивши српски краљеви и цареви, присајединити садањој Књажевини Србији, и да не допусти да останемо под Бугарима којих незнамо ни језик ни обичаје, нити смо ми и наши претци икада били, нити смо сада, па и никад неможемо бити с њима један народ, ма се и они прозвали Србима, јер смо ми само чисти овејани и прави Срби и ништа више. Ми смо у тој молби укратко навели да смо чисти и прави Срби, а земља наша права стара Србија што сведоче међу многим и непобројним остатцима старина и споменика наших српских краљева

и царева (набрајају се споменици); што сведочи наш чисти и прави српски језик, и наша чиста прастара српска ношња; што сведоче наше славе и прославе; што сведоче развалине наших старих српских градова, цркава и манастира, које све саградише и подигоше наши свети српски краљеви и цареви од свете лозе Немањића и од Грбљановића, Бранковића, Дејановића и осталих; што сведоче наши обичаји и све и свја итд. итд.

„Да нам није могуће никако остати ни под Бугарима ни под Турцима и да ови и једни и други иду да нас са свим избришу са лица ове свете нам паћеничке земље, најјачи је доказ што се и сада сви становници из 40 села наше Криворечке нахије, голи, боси, гладни и прозебли, без крова и одела потуцају од немила до недрага по срезу Пчињском, округу Врањском, несмејући се вратити на згариште својих села, која су сада под Турцима и Бугарима (овде се циља на Егзархију), а која су ови по учињеном примирју задобили од наше српске војске, уз коју смо се и ми борили противу нашег општег четиривековног мучитеља, угњетача и искорениоца Турчина......

Не само расељених наших 40 села Криворечке нахије, него и остала наша села оставша под Турцима и Бугарима наше нахије, као и села осталих више наведених нахија у којима православни српски народ живи, дошла су већ до последњег свог ропца и издисаја; па ако нам се што пре не помогне и не сјединимо се са нашом јединим и светом мајком Србијом..... од православног српства и хришћанства у овом најчистијем српском крају неће више бити ни гласа ни трага, и ми ћемо се коначно збрисати са лица наше свете и препаћеничке српске земље баш онда, кад се је племенита, благородна и образована хришћан-

ска Европа сабрала да нас спасе и реши нашу кукавну и чемерну судбину.

„Ваша Екселенција, племенити и христољубиви Господине преседниче Конгреса! Ми смо јадна и чемерна раја турска, прости и простосрдачни, ненаучени и неписмени људи, па ништа више и не знамо навести у својој молби, до једино то: да смо само православни Срби и да хоћемо да нас са Књажевином Србијом сједините; а ако то што пре не урадите, Европа ће на овом нашем чистом српском земљишту за најкраће време застати само згаришта и пустињу поробоћену (поређење с паклом и демонским насиљем турским и бугарским). А да ће то на жалост и превелику тугу нашу бити навешћемо ово само неколико случајева шта је и како је за ово најкраће време, отад рађено, и још се до данашњег дана непрестано ради на очи целог света и образоване и просвећене хришћанске Европе, на правди Бога јединога, и без игде ичијег образа и зазора, без стида и срама. Наводимо само што је до 20. Маја рађено, па нека се увери о свему, па ће још више насиља и нашег искорењивања изнаћи. — — —"

Сад се у молби ређају насиља која је турска војска (Турци и Арнаути) извршила, и то у овим местима: у Паланци, Гиновцу, Конопници, Радибужду, Ранковцу, Гулинцу, Опили, Оточници, Милутиновцу, Петрљици, Длибочици, Страцину, Вражогрнцу, Каваклији, Крилатици, Пејачу, Станчу, Љубинцу, Витоници, Стрновцу, Иванковцу, Никуљану, Старом Нагоричину, Малину, Којинцу, Алгуњи, Карабичану, Четирцу, Пељинцу, Стрезовцу, Драгоманцу, Малотину, Жегњану, Макрешу, Клечовцу, и др. и др.

„По наредби истог царског ђенерала Хафус паше (у оригиналу стоји Аф'с) иду по нашим нахијама са својим дружинама свака

по 30 људи; Алит Марселов из Сушева, Бајрам Јака из Трнаве, Мустафа Азиров из Куманова и други, те све силују и срамоте од седме до стоте године, све женскиње које ухвате, од чега су многа деца помрла а лепше девојке и невесте одводе војсци Хафус пашиној која с њима поступа онако као са наведенима из Криворечке нахије.

„Овака се иста недела и безакоња чине по нахијама: Кратовској, Кочанској, Струмничкој, Штипској, Велеској и другим околним, а то само зато што у њима живе чисто овејани православни Срби који неће да буду никако Бугари, али ми немамо више ни места ни времена наводити их.

„Из наведеног и још више ненаведеног, које ћемо све европској комисији кад дође показати и доказати, које све молимо да се испита на лицу места, увидеће ваша племенита Екселенција да нама нема не само више опстанка на овој нашој светој и мученичкој српској земљи у нахијама: Криворечкој, Кочанској и Кумановској, кад је почињен оволики зулум и безакоње само у нашој нахији Криворечкој и њени 55 села осим 12 под Русима и три под Србима и околној Кумановској, него да нам ваља што пре помоћи, са мајком нас Србијом присаједининити, док нас нису све поклали и искоренили: с тога и молимо и преклињемо вашу Екселенцију, племенити господине председниче Берлинског Конгреса, да се за нас јадне и несретне, невине и без икакве своје кривице, мученике и паћенике, код поменутог и благородног конгреса заузмете; и нас са нашом мајком Књажевином Србијом сједините и ове паклене муке избавите. Учините ли ово, отворили сте и вашем господару рајска врата а Европи мир и благостање.

„Ваше Екселенције итд.

„На Ђерману планини 1. јула 1878. г.“

И на овој молби долазе они исти печати и потписи који су били на оној првој наведени.

По овим молбама на Конгресу Берлинском није ништа ни решавано. Оне су само у неколико помогле, да се јаче боре два утицаја у разграничавању Србије, Бугарске и Турске. Како су на којој страни прихватани и цењени интереси Србије и Бугарске, онако су и ове молбе примљене. Славенофили (бугарофили), пак, бојали су се, да ове молбе не утичу на Конгрес у корист Србије, те похитају да обе ове молбе препишу и снабдеју фалсификованим општинским печатима и потписима ових истих Срба који су били потписали ове две молбе, и упуте их цару Александру II, да га увере како су ти крајеви бугарски и како их треба присаједиити Бугарској. Доцније су ове молбе, с онако фалзификованим потписима, и објављене у Бугарској.

Оваким молбама обраћали су се устаници и појединим комисијама Берлинског Конгреса. Оне су имале задатак да утичу на одређење границе између Србије, Бугарске и Турске. Али је и то све било без успеха. Кумановска и паланачка, устаничка, села, и даље су остала под Турцима, да и даље пате колико од Турака толико, и још више, од Бугара.

IX

Последице устанка — Проскрипција Срба

Кад је турска регуларна војска угушивала овај устанак, она је донекле и ред одржавала. Никога није гонила и злостављала, ко је био без оружја. Ну тако је то трајало само док је у Берлину заседавао конгрес. А чим је конгрес закључио своје седнице, Порта је наредила властима, да на

Србе у устаничким селима натуткају Турке и Арнауте и да направе проскрипцију свих виђених Срба из тих крајева.

Тако је и било.

Настала су нечувена злостављања Срба тако, да су Турци Кумановци, па и Арнаути, јавно усред трга и усред бела дана на најскандалознији начин злостављали Србе из поменутих села! Дошло је било дотле, да се женско чељаде никуда није смело из куће и села маћи, а камо ли друмом да пође и у град на пазар да дође. Обезглављеном народу у устаничким селима није више било мира ни у његовој кући, а ни пред властима га више нису могли заступати његови дотадашњи заштитници. Уз војску, која је крстарила по устаничкид селима, јурили су сада и Турци грађани и Арнаути, и убијали кога су где од истакнутих људи налазили. Тако, њих преко 30 Арнаута нападну једне ноћи на кућу Бојка Крстића у Алгуњи. Бојко је знао за то и спремио се те дочекао Арнауте из својих мазгала, и те ноћи погинула су два Бојкова сина, једна снаја и једна ћерка. Кад су Арнаути, најпосле, продрли и у саму кућу, Бојко се био завукао у фуруну[1] и отуда пуцао на Арнауте. Ту је остало мртвих преко 15 Арнаута. Тако су исто Арнаути убили Пауна Митровића — Степанскога — у Степанцу, Бојка Николинскога у Канареву и друге, а многе су и по друмовима дочекивали и убијали.

То тиранисање и убијање Срба натерало је устанике из ових крајева, који су били пребегли у Врање, те су поново почели да прелазе у Козјак и Ђерман и да силазе и у пчињска села, те да дочекују и тамане Турке и Арнауте. То су чинили Јаћим Јовановић, Младен Стојановић — Чакр-паша, Вукадин Милкински, Кузман Петковић и други из поречких и кичевских крајева, који су били у време ратова заостали

[1] Ово је фуруна у којој се пекао хлеб.

у Србији. Али власти турске, Турци и Арнаути држали су, да све то инспиришу, па и раде, Вељан Цветковић, поп Димитрије и остали главни људи из кумановских села, који су се налазили у Врању, с тога су настали да, ма на који начин, преваре и добаве ове људе на своју територију. Зато је у многим приликама пуно лепих речи и обећања испоручивано овим људима, док су се бавили у Врању. 1880. године долазио је у Врање својима у госте Стари Прота Димитрије и Турци су га просто молили, да некако склони Вељана и остале, да се врате у Куманово. Али Стари Прота је сâм световао Вељану и осталима, да се ни пошто не враћају. 1881. године Турци су званично, преварили Денка Крстића (Стари је Прота већ био умро) као да је нарочита амнестија за Вељана, поп Димитрија и остале, стигла из Цариграда, и Денко, кад је званичним турским послом одлазио у Врање, позове Вељана и остале и склони их да се врате у Куманово и својим кућама. — Денко и остали прваци у Куманову, због самих народних послова у кумановској и паланачкој околини желели су да се устаници што пре врате својим кућама. Напред смо споменули, како су се бугарски агенти, нарочито после угушења овога устанка, осилили у околним споменутим градовима. Многи се устаници преваре и дођу у Куманово. Власти су их још на граници примиле лепо и пустиле их кућама њиховим, а њих је једино од власти и било страх. Турака и Арнаута пак они се нису бојали. Они су били, махом, сви богати и задружни људи, и домове су своје и пре тога били оградили, а сада су од њих направили читаве тврђаве. -- Вељанова кула са мазгалима и пре тога је била позната Арнаутима и Турцима, а сада у је и песмама опевана. Исто тако и куће попа Димитрија и осталих првака, које су биле мраморним плочама изнутра обложене, неће Турци и Арнаути дуго заборавити.[1]

[1] Поп Димитрије је свога пријатеља из Врања, Хаџи Василија Погачаревића, док се овај својим пословима бавио

Народ кад је видео поново своје прваке у својој средини, још онако слободне и силне, поново се почео осећати слободнији и самосталнији. А Арнаути и Турци, подстакнути властима, убрзо су почели да траже згодну прилику да смакну Вељана капетана,[1] попа Димитрија и др., те се почели да спремају и да јавно нападну на домове ових људи. Поред тога што су готово сваке ноћи нападали на Србе, час на овога час на онога, искупе се једном у селу Мутолову преко 60 Арнаута и пошљу абер Вељану, да им спреми вечеру и ракију — доћи ће му „на добродошлицу“. Вељан им одговори, да он зна зашто му долазе и нека слободно дођу, — он ће их дочекати из мазгалâ. Тек што је превалило девет сати у вече, нађу се свих 60 и више Арнаута пред кућом Вељановом. Вељан је оставио отворене капије, на четири стране у својим зградама у авлији поставио је јаке бусије, а сâм их је са своја два братанца чекао на кули. И, док су Арнаути довикивали: „Искачи, бре Вељан, искочи, бре Вељан,“ грмну пушке са свих страна и отвори се права борба. Само те ноћи пало је 23 Арнаутина и остало у авлији Вељановој. Видевши да ће сви изгинути, Арнаути се уклоне и врате својим кућама, оставивши своје другове. Тада Вељан, кад је почела зора рудити, викне својим момцима те сваком Арнаутину вежу по један тежак камен о врат и све, њих 23, баце у оближњи и дубоки вир *Кришутинац*.

Тако су исто пролазили Арнаути и пред кућом попа Димитрија, Бошка Крстића и многих других. Гласови о том брзо су се разносили и по српским

у Куманову, водио својој кући у Нагоричино и показивао му како је своју кућу изнутра утврдио. — За себе, своје задругаре и момке поп-Димитрије је био утврдио у кућама седам бусија, да би се одатле и читавом табору војске могло одолети.

[1] Арнаути под капетаном, ваљада по својим народним традицијама о *Леки Капетану*, разумеју главнога команданта и главара.

и по арнаутским селима, и Срби су се поносили а Арнаути и Турци стидели и режали.

Али Турци и Арнаути такво стање нису више могли да подносе. Зато су, и због многога другога којечега, направиле власти проскрипцију првака народа српскога из ових крајева. Та је проскрипција била и пре готова, само се тражила и чекала прилика, да се она, у неколико, оправда. Турци, Арнаути и власти њихове добро су знале, ко је за ово крив, те је проскрипција обухватила Старога Проту Димитрија, Денка Крстића, Тодора Вукашиновића,[1] Петруша Дьна, и још неколицину из Куманова; многе од њих из Паланке и кумановских и паланачких села. Стари Прота је већ био умро, и Турци су из Куманова отерали у Приштину на одговор Денка, Тодора и остале из кумановске и паланачке околине; Вељана Цветковића, поп Димитрија Поп Пауновића, Пешу Станојковића, поп Каранфила из села Ора, Бошка Крстића из Пељинца, поп Димитрија Руђинског, поп Бојка, игумана мананастира Карпине, Денка Добрачког, поп Стевана из Челопека и још преко двадесет виђених првака из околина.

[1] Тодор Вукашиновић је био овнарски трговац и касапин. Он је куповао ситну стоку, нарочито овнове, и гонио их у Цариград и Малу Азију на разне пијаце. Иначе је био крупан и леп човек. Имао је бркове, који су му, фактички, на рамена падали. Он је био по свему (како нам слика и песма о Бирчаннну Илији казује) други Бирчанин Илија. Он је био дика и понос Срба Кумановаца. Још, слободан и не устрашив, он Турцима никако попуштао није и све то чинило је, да су га Турци и Арнаути ужасно мрзели а и бојали га се. Њега би Турци и Арнаути и раније напали, али нису смели ни од Старога Проте Димитрија, јер је био његов сестрић. Вукашиновића су окривљивали што је те године, у ман. Св. Прохора Пчињског, као, позивао народ на буну. — Некако Турци су се дохватили те године са Србима на сабору у манастиру Св. Прохора Пчињског, и Тодор, гледајући то, довикнуће Србима: „Што гледате? Мотке те поубијајте те псе.“ Иначе су га још окривљивали како је претио да ће Турке и Арнауте сећи на череке, као што се сече стока која се на његовим касапницама продаје....

Власти су једнога дана позвале све ове људе у Куманово и затвориле их и оковале. Већини од њих није суђено ни у Куманову, а неке су упутиле у Приштину, у вилајетски центар, и већину су и од тих још на путу премлаћивали и убијали. Тодора Вукашиновића су у самој апсани обесили.

Најтеже су осуђени и највише осрамоћени тада вође овога устанка: поп Димитрије, Вељан и др. И поп Димитрију и Вељану пришивене су пресуде, којим су осуђени на по 101 годину робије, на прсима, па су тако, а оковани у тешке синџире, провађани по улицама кумановским. Онда су били натуткани Турци и Цигани кумановски да се искупе око ових честитих Срба и исмевају их најпогрднијим речима, светећи им се за њихово усталаштво приликом устанка.

Они, који нису били упућивани у Приштину, спровађани су из Куманова у Скопље и одатле неки у Солун, у чувену Канли-кулу (крваву), која се сада зове Бејаз-кула (бела кула), а неки у Малу Азију, на острво Родос и друга удаљена места.

Већина је од ових мученика оставила кости у црним и мрачним тавницама. Тодор Вукашиновић је обешен у приштинском затвору; Денко Крстић је умро у тавници у Приштини; поп Димитрије Поп Пауновић, поп Димитрије Руђински и многи други у брзо су, под ужасним мукама, испустили своју племениту душу у Солуну. Само су неколицина преживели те страшне муке. Несавладљиви Вељан и још неколицина издржали су по седам година затвора и, на интервенцију руске владе, после седмогодишњег затвора, пуштени су у слободу и вратили су се, и ако више неспособни, својим кућама. Вељан се по повратку своjем у Куманово, настанио у Куманову, јер би га Турци и Арнаути, на сваки начин, убили у селу, и живео је у Куманову све до 17. априла прошле, 1905., године.[1] Од осталих

[1] Велика и богата задруга Вељанова, већ је, као и све српске куће у оним странама, које узимају удела у на-

устаника, који су се вратили са заточења, многе су Турци и Арнаути поубијали. Као Вељанова, пропала је и поп-Димитријева задруга. Сина поп-Димитријева, свеснога и одважнога младога Србина поп-Анту, игумана ман. Забела, мучки су убили Бугари 10. јула 1893. године.[1]

Тако је се свршио и овај устанак Срба у Турској, и такве је тешке непосредне последице за собом повукао. И народу српском у поменутим крајевима остала је жива успомена на тај догађај, и он се и данашњи дан одушевљава овом акцијом својих отаца и старијих задругара. — Како је народ, за ово двадесет и седам година, претрпео од Турака и Бугара нечувена зла, он и данашњи дан најрадије пева и слуша песме о овом устанку, и имена главних покретача и радника у овом устанку дуго се неће заборавити у народа онамо. Старога Вељана до самога његова смртног часа молили би млади Српчићи, да им прича о том устанку, и он им је, Бог зна по који већ пут, то причао.

На завршетку ових редова навешћемо овде један одломак од велике једне песме о овом догађају, коју певају младићи и девојке по селима и саборима код цркава и манастира, по свима већим задругама и мобама:

„Доне, ћерко мила, Доне,
„Што тој тропа на наши чардаци?

родном ослобођењу, растурена и осиромашила. Последњих година истакао се онамо Вељанов синовац, Јован Станојковић, бив. учитељ у неколиким местима у оним крајевима, и понос Вељанове породице и задруге. Али се међу околностима, у којима се Станојковић у раду на народним пословима креће, истиче нарочито једна, која је врло жалосна. Док су Вељану сметали Турци, Арнаути и бугарофили, дотле његову синовцу и свима правим радницима на народним пословима у оним крајевима сметају Срби, и то, што је још жалосније, некакви „*патентирани родољуби српски*“ (српски Цинцари и Бугари)! Зато је покрет, који је Станојковић у оним крајевима повео, за сада пропао!

[1] О овом храбром и просвећеном Србину види и наше белешке у Браству књ. VI стр. 278.

„Ћути, мамо мила, ћути,
„Ништа наши чардаци не тропа,
„Само су дошли млади комите,
„Млади комите силни самовољци.
— — — — — — — — — — —
„Право с' дошли, мамо, на наши чардаци,
„На наши чардаци, у наши конаци.
„Најнапред је, мамо, Димко Нагорички[1]
„По Димка је, мамо, Вељан Стрновски,
„По Вељана ј', мамо, Јаћим Челопечки,
„По Јаћима ј', мамо, силни Димишко,
„По Димишка ј', мамо, Јовановски Пеша,
„По Пешета ј', мамо, Младен Чакр-паша,
„По Младена ј', мамо, Никола Алгуњски,
„По Николу ј', мамо, Вукадин Милкински,
„По Вукадина ј', мамо, поп Спаса Пељински,
„По поп-Спасу ј', мамо, Ђорђе Враготурски,
„По Ђорђета ј', мамо, Крсто Драгомански,
„По Крстета ј', мамо, Апостол Жегњански,
„По Постола ј', мамо, Стоша от Степанце,
„По Стошу је мамо, Младенко Беговски,
„По Младена ј', мамо, Спасо од Рамнога,
„По Спасета ј', мамо, Ђеле Арбанашки,
„По Ђелета ј', мамо, Лекса Длибочички
— — — — — — — — — — — — —

Затим са ређају у песми, како где, многа — у сваком другом крају друга — имена познатијих људи из онога времена.

— — — — — — — — — — — — —
„Вељан јава, мамо, ата дебелога,
„Дебелога ата Сали беговога,
„И он носи, мамо, сабљу димискију,
„Сабљу димискију стребро оковану,
„Стребро оковану, златну позлаћену,
„Од њега се, мамо, и Скопије плаши.
„А поп-Димко носи крста ванђелија,
„И он крсти, мамо, и десно и лево.

[1] Ово је поп Димитрије Поп Пауновић

„Да ви'ш, мамо, Челопек Јаћима,
„Јаћима делију крушум не пробива.
„Он ми јава, мамо, куласту аткињу,
„Баш аткињу, мамо, Фета Мутолова,
„Муталово Достане сопотске[1]
„По поп Дамка ј', мамо, Вељан Стрновачки.
„Јаћим носи, мамо, до две остре сабље
„До две сабље до две т'нке пушке
„И по њега, мамо, силни самовољци.
— — — — — — — — — — — —

[1] По објашњењу нашега казивача ове песме Симона Јовановића из села Враготурца, песма хоће овим да каже како је та хаткиња, коју је Јаћим уграбио од Фетаха Мутоловалије, права својина некакве Српкиње Достане из села Сопота, само нисмо разабрали, да ли се ту мисли на Сопот на Овчем Пољу или онај на друму Врање—Куманово.

Извори за овај напис : *Проверена казивања фактичких учасника у овом народном покрету, бележена у устаничким крајевима*; — *Архива (нашег) Министарства Иностраних Дела* из године 1878., 1879. и 1880.; — *Архива (нашег) Главног Генералштаба* из године 1878.; — *Архива Начелства Среза Пчињског*; — *Српске Новине* година 1878. и 1879.

СУЖАЊ

По пучини неба сива
У слободи орли лете;
У тамници сужањ снива
Отаџбине снове свете.

Орли лете, простор режу,
С прозора их сужањ виче;
Окови му руке стежу,
Но дух жељни смело кличе:

„Стан'те, орли, куд летите?
Ко вас на пут даљни крете?
Да л' видесте бојне свите
Отаџбине моје свете?

„Из висина светла зрака,
Где вам звезде полет броје,
Над тамницом, кућом мрака,
Уставите путе своје!

„Вас слобода увек прати,
Небо вама срећу даје;
Ваше дане сунце злати,
Ви не знате ропство шта је.

„Кажите ми: с љутим мачем
Јесте л' вид'ли браћу моју
Јесу л' храбро за слободу
Погинула већ у боју?

Кажите ми: пожар љути
Је л' прогут'о моје дворе?
Где је гробље витезова —
Где јуначке крви море?

„Јесте л' вид'ли мајку моју
— Слабе руке, косе седе,
Тражи л' мртве по бојишту,
Шта јој сузне очи гледе?

„О кажите, орли сиви,
Куд летите из даљине?
Што ћутите? Зар вас гони
Судба моје отаџбине?

* * *

Орли ћуте, даље лете,
Свој далеки пут путују;
Весело им — звучно кликћу,
Нит га гледе, нит' га чују.

Само сунце гордо сија
И кроз прозор зраке шаље;
Тихи ветрић заћарлија,
Па и он се вине даље.

И све ћути, роб уздише,
Ћуте стене, гвожђе звечи;
Немарљиво време лети
Не разуме мисли, речи.

— „На смрт!“ јекну глас стражара.
„Ето зоре мога дана“
Весело му одговара
Син јунака — великана.

„Здраво смрти и слободо,
Збогом остај — нема роба“.
Насмеја се стражар љути:
— „Не, још није њено доба“!

И отиде. — Мрак, син ноћи,
С тамом, сестром својом, броди;
Малаксао сужањ с њима
По тамници хладној ходи.

Само свећа из светњака
Као да му слике ниже:
И он борбе славне дане
У сећању своме диже.

Кишињев—Русија
1897. год.

Воj. П. Бошњаковић

ГДЕ СЕ СРПСТВО ГАСИ

Онамо, на северо-западноме обзорју, где небо плаво савија свод, па далеко и иза те небесне плаве завесе живи и гаси се једно племе.

То је племе српско.

Јесте ли гледали море? Оно има својих дубина и својих приморја, глатких и стрмих, плитких и дубоких.

Кад малакшу реке, које доносе своју дажбину, малаксава и оно, и онда се вода на крајбрежјима привуче. То исто бива и кад је осека, само што се ту море после шест часова опет враћа.

И народ је море. Тако повлачење, таке осеке има и он. Само што се он не враћа на опустела места после шест часова. Историјске плиме и осеке трају мало дуже.

Таку једну народну осеку гледамо ми сад на северо-западноме обзорју мора, које се српским народним морем зове.

Прохтело ми се једном по томе крају путовати. Пропутовао сам и познао сам источне крајеве земаља, где старо српско племе такозваних Шопова живи, тамо до Искера и преко Балкана до иза Рилских Планина, стари Шоплук, али Српство даље од Новога Сада, тамо где је прогрушано туђим живљем и где се губи, нисам видео.

Прохтело ми се, дакле, да и то обиђем.

Данас је лако путовати. За шта је пређе требало шест недеља, путујући колима, данас се то железницом пређе за неколико часова.

За дан сте из Београда у Бечу. Пођете у јутру, па сте у вече тамо. А пређе сте морали писати завештај, пре него ли се на тако далеки пут кренете. Пођете зими, па сте у пролеће тамо. Свршите посла и вратите се натраг, а оно — лето!

Изгледа вам као да сте на хаџилуку били.

Данас у Европи нема даљине. За дан два пређете је у накрст, с кога краја хоћете. Данас су даљине Владивосток, Њу-Јорк, Калкута, Преторија итд. Па и ту свуда не треба путовати шест недеља.

Српско народно море ни близу није тако велико. На северо-западу допирало је до Ђура и Острогона, а сад мало ближе.

У томе правцу кренуо сам се једнога дана железницом из Београда. Кренуо сам се у јутру и у један час по подне био сам у Будим-Пешти.

То је престоница Угарске, уједно и последња јача матица српска на томе крају. Одатле, што даље, српски живаљ постаје све тањи, и све тањи, докле код Ђура и Острогона не ишчезне сасвим.

Пређе, још пре педесет година, та места цветала су српским живљем. Срби су ту играли једну од првих улога и давали су српски отисак свему животу. Занатство и трговина, нарочито занатство, које је онда било јако на цени, беху махом у српским рукама. Данас тамо Срба немани у толиком броју, да српским црквама дају по једног црквењака. И цркве те данас не служе.

Али што ближе Будим-Пешти Српство постаје сразмерно све гушће. Сразмерно велимо зато, што чиста српскога места нема више ни једнога, и ако их је некада било повише.

Данас су Срби измешани с Маџарима, Немцима и Словацима, који, истина полако, али све више отимају маха.

Данас само још по нека имена сведоче, да су ту некада била чисто српска места.

Или је зар могао ко други преоблађивати у *Збегу* (некада *Избег*), *Чобанцу, Бати, С. Андреји, Помазу, Калазу, Чипу* итд.? А то су све места изнад Будим-Пеште, и све места са чисто српским називима. Маџари су, истина, покушали, да им имена мало на своју руку исковрче, али им српски карактер поред свега тог нису могли одузети.

На пример *Чобанац* назвали су *Чобанка*. Ко ту неће одмах на први поглед запазити и српски карактер имена и српско порекло његово?

Нека од тих места вароши су и варошице, а нека се броје у села; али да су у Србији, сва би била вароши и варошице. Тако су пространа, многољудна и уређена.

Располажу и лепом конвенционалном интелигенцијом. Све што је имућније граби да се уброји у бољи свет по васпитању, образовању, животу, говору и држању. Читају се новине и претресају се српске и туђинске прилике као у великим градовима. Многе породице прате и лепу књижевност — српску, маџарску и немачку. У породичном и јавном животу труде се да обикну васпитаност и манире вишега друштва, и у томе не мало успевају.

Махом сви говоре осим српски и маџарски, а многи и немачки. Француски већ ређе.

Ношња је српскога сељака бачванска. Жене носе кратко, до колена, као Тотице, са много сукања.

Говор им је проткан понеким маџарским изразима, а показује често и трагове жаргона, који се код нас чује око Алексинца и другде.

Има за по неке предмете и турских назива нпр. белензуке.

Свадбени и славски обичаји су чисто српски, као у Србији.

Народ, а нарочито женски свет, јако је сујеверан.

Вредни су и чуварни, нарочито жене. Побожни су и махом сви без изузетка врло добри Срби.

Народ је трезвен. Има чак који и така питања претресују, која би дала посла и каком ученр човеку.

У Чобанцу, на пример, разговарао сам с једним сељаком од својих 70 и неколико година.

То вам је био прави српски, старински тип. Висок, плећат, права јака носа, с рејавим овећим брцима, кроз који, како народна песма каже, просијавају токе као месец кроз јелово грање. Иначе крепак, с добрим мирним држањем. Појава његова улива вам осећај, као кад гледате старински тип наших домаћих патријараха.

Понашање му је уљудно и одмерено, неутрпано, с отменом мирноћом и збиљом.

Додирнули смо питање: зашто српски живаљ у овим крајевима опада? Мишљење његово изненадило ме је. Он говораше од прилике: „Овде смо ми били многобројни и давали смо јавном животу српски израз. Маџари су нас рачунали у народ јак, храбар, прек, опасан, те су нас се клонили где год би иначе требало да дође до сукоба. Наша стада била су са свим безбедна. Један чобанин могао је безбрижно чувати сва сеоска стада и крда. Нико на њих није смео насрнути.

„Причао ми је деда, још док сам мали био, да су једном неки маџарски лопови хтели да краду, и доиста украду неколико грла марве; али их српски чобани осете, потерају, стигну, и шта је после било, било је доста. То се на далеко рашчуло и годинама приповедало. Од онда су сви околни Маџари ухватили такав страх од нас, да српским крдима и стадима нису ни близо смели прићи. Само смо добили почасно име „дивљи раци“ (Vád racz) Дивљи, не дивљи, тек зазираху од нас, и ми бесмо мирни.

„А и јесу то били људи! Господине, био сам дете, гледао сам их и памтим. Ево у ову нашу цркву кад уђу пет људи, пуна црква. Све је то било високо и плећато. Па још кад огрну опаклију

као расточена кола! Сад су такви људи ређи, не знам зашто. Да ли су по ратовима изгинули, зашто их је ћесар радо врбовао, или су се изродили, или раселили, или у другу веру изгубили, или је све укупно било — ко ће то знати?! Али се опазило, да, од како се је Србија ослободила, Срби у овим крајевима почеше бројно нагло опадати. Ја држим да је то учинила привлачна снага Србијина.

„Не можете себи представити како овај народ воли Србију. Дирните му у око, али му недирајте у Србију. Она је души његовој „свјатаја свјатих“. Она му је једина и највећа државна драгоценост, коју је одасвуд обложио својим животом и њиме је чува. Она му је жижа, у души дубоко сакривена, на коју се враћа да се загреје, кад га туђин озлоједи.

„Србија му је нада, Србија му је утеха, Србија понос, Србија вера у бољу српску будућност. Покрвиће се, ако му ко каже да Србија неће постати велика, силна и славна.

„Само се сад по себи разуме, да така Србија привлачи, нарочито млађе нараштаје, па ако се сви и не стачу у њу, они јој прилазе ближе, и тиме се ови наши крајеви полако празне.

„Ето како ја мислим о узроку, зашто се наше племе у овим крајевима гаси. Да није Будим-Пеште, где је столица православнога српског владике и где има још доста Срба, који сачињавају јаку српску црквено-школску општину, ово би опадање ишло још наглије. На томе се чвору још задржава, и то је добро.

„Него много се одрођава женидбом и удадбом, много се у раној младости претопи, нарочито при расељавању међу чисте Маџаре, а много и угине услед неуредног живота. Јер живот, какав може да поднесе мирни Немац и сабијени Маџар, не може протегљасти и осетљиви Србин. Тако пропадају Срби и материјално и здравствено.

„Многи од нас иду у Србију као на хаџилук, колико тек да је видимо. Ја, кад сам први пут био у Србији и први пут ступио на српску земљу, хтедох пасти да је иждубим, а сузе радости једва сам задржао у очима.

„Походио сам и Шабац, и тамо сам разговарао с једним српским официром, крупним и високим човеком, чини ми се да је се звао Срећковић. Нисам могао одолети срцу а да му не приступим. Прихватио ми је Бога врло лепо, врло љубазно, и баш слатко сам се с њиме наразговарао. А разговарали смо о свему, највише о српској војсци. Да сам могао целу би Србију загрлио и иждубио. Срце ми је било пуно среће. И сад, кад се сетим ја чисто оживим, и нека свечаност прође ми кроз крв. То ми из памети не излази, нити ће икада изићи. Ја сам то мојим сељанима причао више пута, и сви исто осећају што ја.

„И други, који су ишли, враћали су се пуни задовољства, и њиховим лепим приповеткама о Србији не беше краја. Свет то радо слуша, онда није чудо што се дâ привући и што ови крајеви остају све више без Срба“.

Ето тако умује човек ратар у једном српском селу, далеко од Србије, у туђем, маџарском мору. Нека о томе његову мишљењу суди ко како хоће, неоспорно је да оно има дубине, зрелости и истине. Одликовало би то и каквога варошког промућурлију с каквом крупнијом титулом.

Кад смо већ ту и кад је реч о томе српском ратару, да вам испричам и још нешто. Зове се Андреја Лукић. Можда је већ покојни, а ако на срећу није, желимо му још дуга века. Од попа дознам како се та честита српска старина моли Богу. А моли се свако вече пре спавања. Ево те његове молитве: *„Господе милостиви, помози српском народу и пусти слогу међу српски народ. Молим ти се, Господе, пусти слогу међу народ српски, сви једних мисли и жеља да буду. Молим ти се,*

Госиоде, сједини државе српске под једну заставу и иод круну краља српског. Подигни га, милостиви Боже, да буде од великих сила. Молим ти се, Господе, оснажи и осили народ српски, подигни велике јунаке, велике дипломате и ученике, да надмудре западњаке. Молим ти се, Господе, украси народ и језик српски, да сваки учи радо српски говорити. Молим ти се, Господе, смети непријатеље и гонитеље српске и сакруши их силним мачем својим да посрамљени од Срба буду до века, амин.

Тако осећа и тако се Богу моли Србин на далеком обзорју Српства, тамо иза Будим-Пеште, у једном српском селу, усред мађарскога мора.

Нећу да питам, да ли се тако Богу моли и наш сељак.

Речени Лукић војевао је под ћесаровом заставом педесетих година прошлога века у Италији, где је и италијански научио.

А село Чобанац?

Путује се вициналном (споредном) железницом до Помаза, одатле пешке или колима до села. Пешке вам треба сат, сат и по, шетајући. Друм је добар. Испред села на двадесет минута лежи Маргит Лигет, што ће рећи Маргитина Шумица. То је санаторија за живчане болести, где се лечи хладном водом и свежим шумским ваздухом.

Од Маргит Лигета до села води леп пут по ивици једне падине, која је сва у хладовини. Десно је речица, а лево, уз брдо, шума, парк. Туда се шећу болесници и за двадесет минута су, ако хоће, у селу. Ако ли неће, заобиђу га шетњом по брдима, где је ваздух изредан, а изглед не може бити чаробнији. Нарочито кад се попне на брдо такозвани Кевиљ. С њега вам се отвара така панорама, да је се не можете сити нагледати. Поглед вам допире чак до Острогона. Гледате железничке возове како се тамо амо вију по неравном земљишту. Брдо је под шумом доста старом, а на врху је пропланак, под травом с лепим пољским цвећем.

Село је у брдском склопу, местимице у доста уској дубодолини, која се само на северо-западу проширује, те изгледа као каква испала кеса. Сличан положај има Дубница у Шоплуку, испод Рилских Планина, на бугарско-турској граници.

Име је, како се види, чисто српско, али и ако је српско, у селу, бројно преоблађују данас Немци. После њих долазе Маџари. Срби су тек на трећем месту и броје свега 60 кућа. Има и две три куће Словака. Председник српске црквено-школске општине је горски чувар, али честит и разборит човек. Сад је ваљада неко други.

У селу се јако негују руже сваке врсте. За руже добива село од Будим-Пеште леп новац, јер тамо извозе све што имају. Раном зором крећу се гомиле сељака и сељанака, ко колима ко жељезницом, са својом робом у Будим-Пешту, и око подне су већином сви већ дома. Ко има више, остаје читав дан и враћа се вечером.

Вечером воле сељаци да се скупе у кући поменутога Андреје Лукића где им овај чита новине, приповеда о Српству и тумачи разна јавна питања, међу којима су увек на првоме месту општинска: школска и црквена.

По другим местима српски је живаљ према туђем мање више у истој сразмери као овде у Чобанцу.

Народ усрдно походи цркву, воли школу и радо шиље децу у школу. Само што са школама и црквама не стоји најбоље. Нарочито са школама. И ту, чини ми се, с главе риба смрди. Место да је на овима мртвим стражама Српства све у најбољем реду, у најбољој спреми, с најбољим свештеничким и учитељским снагама, оно је местимице са свим обрнуто. Наћи ћете свештеника̂ који се никада не трезне и који служе Немцима и Маџарима за подсмех и презирање. И наћи ћете просветних снага које је лишио врлина баш онај и они из његова штаба, којима је у дужност и да се

о подобности њиховој старају, интереса народног ради. Имају и свој Тускулум, где би сваку снагу, која би се показала упорна, преместили док се не „уразуми“. То је школа у једном манастиру, далеко од света и профаних очију. Која се (снага) не уразуми, напоље с њом. У томе, у овој архидијецези, нема изузетака.

Срце ми се парало, кад сам ово пашовање видео. Нико не помишља да пијане свештенике смени и замени бољима, а просветне снаге да челичи на путу врлина и српскога поштења. Нико ту о Српству и његову бољитку и не мисли, изузев само у толико, да се не би звали турски или јеврејски великодостојници. Иначе су скроз у души мађарски чиновници, који не само што до ижице врше мађарске наредбе, него се труде да им погађају и потуљене жеље, па да их и у томе задовоље. Махом су то људи, који су огрезли у небрижном животу и у господским уживањима. Брига о Српству и мушка храброст на браничу Српства није им ни у колико у нарави. И нехотице да се човек овде сети онога стиха: великаши, проклете вам душе.

Каква је грдна разлика између патриотизма њихова и онога сељачког, који се онако усрдно свако вече моли Богу за Српство и Србију!

Школе су махом свуда сиромашне. Општине слабе, не могу ни учитеље и учитељице да плаћају, а камо ли да набаве потребна учила што школу школом чини. Не могу често ни да их, о̀пале, излепе и окрече.

А владика српски живи у Будим-Пешти у сјајном двору, на њему и за њим шушти свила, у двору је злато и кадифа, извози се на лакованим интовима, у којима су упрегнути товни коњи, а терају их ливреисани кочијаши; око њега су сјајни придворници; живи у раскоши, бесно, аристократски, у друштву мађарских магната и државних великодостојника.

А овамо бедне општине немају да купе неколико килограма креча да олепе и окрече школу,

Онамо се нашло средства за сјај и раскош, овамо нема ни за најпрече потребе. И то се зове брига за народ!

Цркве и школе на све стране чаме. За њих нема ништа. Новац народних фондова не допире до њих. Увире у џепове многобројних старатеља народних. Оне (цркве и школе) морају да просе, морају да живе од милостиње добрих људи и од мрвица, које добри хришћани прилажу. Један такав добар човек, добар Србин и хришћанин, добротвор српских школа тога краја, живи у Сент-Андреји и зове се Думча. Био је градоначелник тога града. Он често дреши кесу и прилаже по 10, 50 и 100 форинти на ову или ону српску школу, којој припрети опасност да буде, са своје сиромаштине, затворена.

Има села која не могу да плаћају 3 форинте месечно црквеном певцу!

А пастири и архипастири народни пливају у изобиљу и никада ни потуре из свога џепа да приложе на олтар свога „милога“ српског народа!

Овде хотимично прећуткујем многе друге грехове њихове, а из разлога који су лако појмљиви.

Вредно би било овде рећи коју реч и о службеноме српском језику, који у овој српској архидијецези влада. То је језик, да до ђавола побегнете од њега. Тролетница вас хвата кад га чујете. Све саме заврзотине, крсна им имена не знате. Српске речи а немачки склоп реченица, с немачким начином мишљења и изражавања мисли и с германизацијом у сваком погледу. Такав вам је тај службени српски језик. Све саме џомбе и рупчаге, све саме скангале и урвине — све сâм замршај. Опкладио бих се у што хоћете, да га ни једна српска општина у Србији, Босни, Херцеговини и Ст. Србији не би разумела. Како с њим натежу и на крај излазе општине те архидијецезе, сам ће Бог знати.

Ето и то је пропало код тих маџарских службеника у српскоме руву. Ни српскога језика не уче,

а требало би бар у томе да народу предњаче. Кад баците укупан поглед на све што је српско у томе крају, видите да све што имамо и што постоји, постоји форме ради, тек да се зове да нешто и ми имамо и да се нешто ради, али су све то само мртве тачке. Нигде не видите свежа живота, нигде каква жара и мара, нигде снаге у инпулсима, нигде какве типичне изразитости у раду, што обично прати жив напредак. Све је малаксало, све учмало, повенуло, све тавори од дана до дана као кад је душа у носу.

А и како би друкчије могло бити кад су сви, који о народноме бољитку треба да се старају, огрезли у разнеженом господском нерадном животу маџарскога вишег друштва, где им је сасредсређен сав живот, сва памет, свака жеља и сва прокопсаничка шпекулација. Од народа српског добили су све што може дати, од Маџара ће добити само оно што заслуже. И они се бацише на ту печалбу свом душом, свим срцем и свим жаром својим. Народ, иза леђа њихових, нека се помаже како зна.

То је ваљада и разлог што српски православни архипастир не стануje у Сент-Андреји, где му је столица од старина, него у Будим-Пешти. Тамо нема ове раскоши, ових аристократских разонођења и овога маџарског друштва, те би се морао више посветити народним стварима, а то је посао прозаичан, сувопаран и, зато, непријатан. Господски коњи само су за каруца — товаре не могу из глиба извући —, а господске руке само за нерад као и господска памет, а народни послови нека траже кораве руке и памет која ради тешке послове.

То није за великодостојнике, нарочито српске, који су изникли из опанака.

Али да оставимо на страну овај црни лист из српске садашњости. Рекосмо оволико колико да обрнемо пажњу позваних на једну нашу слабост, дâко би се ко нашао да јој потражи лека. Иначе би то тако остало и даље, на штету срп-

скога народа. Истина је лекарија горка, али шта знамо кад су лекови махом такви? —

Сент-Андреја није далеко од Будим-Пеште. Сат-два железницом, па сте тамо. Стара омања варош, са доста уским и кривим улицама, као на Оријенту. Некада српска метропола, сад као и остале мађарске вароши с измешаним становништвом.

Српски живот тече тромо, устајало, огрезло у локалној свакидашњици. Где се изнад обичнога равника и диже, диже се само до висине паланачког аристократизма. Изузетци су ретки. Један од њих чини бивши градоначелник, поменути г. Думча, који дарежљиво потпомаже српске школе у тој архидијецези.

Православних цркава има повише — доказ, како је некада сјајно стојало Српство и православље у овој верској жижи српској. Сад је наравно друкчије, и то знатно друкчије, јер ју је напустио сам њен архипастир и отишао у Будим-Пешту да живи. Сада тамо, у Сент-Андреји, има само један прота и неколико свештеника, међу којима и таких, који то име не заслужују.

Од цркава не служе све. Узрок је по свој прилици или оскудица у пастви, или оскудица у свештенству. Не могу претпоставити да је узрок нечији комодитет.

Знаменитије су ове: Пожаревачка, Чипровачка, Грчка и Горња Црква.

Од куда овде Пожаревачка црква? — питаћете се. Питао сам се и ја. За мене је било то исто тако изненађење, као што је сад за вас.

Ништа друго, домишљао сам се, него да се с патријархом Чарнојевићем иселиле и масе српскога света из Пожаревца и околине. И настанивши се овде, засновали су себи цркву, која је добила име Пожаревачка. Отуд се, ваљада, и даје протумачити, откуд у пожаревачкој најближој околини толико Влаха. Сишли су с планине и узели су напуштена места, исто тако како су то чинили Ар-

банаси у Старој Србији, која је дала најјачи контигененат исељеника патријарху Арсенију Чарнојевићу.

И у томе свом мишљењу нисам се преварио. Над главним вратима ове цркве прочитао сам овај напис: „Сія С: Церков' С: Арх: Михаила создана быст' от древо первый крат' в' л: 1690 от тогож' лѣта Патріархом' Арсеніем' III. по прозванію Чарноевич', из Сербій, окружія Пожаревачкаго, изведеных, и здѣ населившихся прав: хрістіан!?"

„Второе, якоже нинѣ стоит', воздвижеся 1759. и Епископ Дионисій Новакович 27-го окт: 1763. посвяти тую".

То је јасно. Застајем само код речи: „из Сербій, окружія Пожаревачкаго". Да нема овога „окружіа Пожаревачкаго" могао бих мислити да су под тим именом схватали све земље од Дунава и Саве до Шаре и Вардара, и на истоку ако не до Искера, то бар до Огосте или Цибрице. Овако немам куд него да узмем, да је овај запис новијега датума, кад је постојала већ ослобођена Србија и кад су постојали окрузи, па с тим и округ Пожаревачки. Иначе, да је запис остављен у добу кад је црква „перви крат' от древо создана", или кад је „втори крат' воздвигнута л: 1759.", стајало би „из Сербій *нахіе* Пожаревачке", пошто се онда није знало за округе.

И доиста то је доказ да је овај запис познијега датума, кад је Србија већ била ослобођена.

Чипоравачка црква дала ми је повода да се такођер мало у мислима задржим.

Чипоровац је данас у Бугарској. Припада Берховачком Округу и налази се на српско-бугарској граници. Некада су ту били велики рудокопи старе српске државе. Сад се одликује ћилимовима, који заузимају на Балканскоме Полуострву прво место после пиротских. У Србији се налазе ређе, јер су их потисли пиротски ћилимови, али у Бугарској нарочито у Шоплуку, пролазе добро. Њих ретко ко држи у дућану. Они се продају на старински начин, као што се продаје сукно и аба. Трговци

их натоваре на коње и иду по целој Бугарској. Где стану, ту узму један или два на себе, иду кроз чаршију и нуде. Ко хоће да бира, иде у хан, где је трговац одсео, и тамо бира. Почевши од сицадета, која се продају по десет динара, има их који стају 20, 30, 50, 60, 80 и сто динара.

А трговци? Ви мислите да су то трговци какви су код нас. Боже сачувај! То су сељаци, у сељачким дрејама, само мало чистије обучени. Са сукном и абом иду од села до села, с ћилимовима од града до града. Каква рачуна у таквој трговини налазе, не знам. Али га без сумње налазе, јер су то људи до крајности умерени и штедљиви.

И начин, како тргују, старински је. Готова новца сељак свакада нема. Трговцу се опет роба продаје. И шта бива? Бива оно што и код нас, даје се на вересију. Али овде нема признаница ни трговачких књига. Даје се просто на браду, јер нити зна да пише онај који продаје, ни онај који купује. Зна се кад ће се трговац опет навратити на село, и онда му дужници спреме новац, у колико му га нису раније дали, при куповини. И ту нема варања. Сваки своје поштено плаћа. Ко би преварио, осудило би га сељачко јавно мнење, и он од срамоте не би могао проћи селом. Зато, што је то јавно мнење деспотско, трговци мирне душе и дају своју робу на почек.

Чипоравчани се данас рачунају у Бугаре. Кад су се исељавали, они Бугари нису били. Били су Срби, и признавали су српску јерархију. То сведочи сам тај факат да су се у друштву са Србима из Старе и крајева данашње Србије исељавали, и да су се иселили под вођством српскога патријарха. Да су се рачунали у Бугаре и да су припадали бугарској цркви, не би за цело пристали уз Србе.

Отуда је старином, како сам негде нашао, и грофовска породица Пејачевића, из које је данашњи хрватски Бан. Име Пејев (Певачев — преведено

на данашњи језик), из кога је постало презиме Пејачевић, само се на Балканима чује.

А и још један доказ има да су то били чисти Срби. То су гробови, који се налазе око цркве и који се и данас виде. Ту су сахрањени Јоановићи, Раденковићи, Станојевићи, Ловчански, Дашковићи и вазда други. Узгред да напоменем, ту је сахрањена и Станика Монастерлијина.

Само се по себи разуме да су овде сахрањивани махом они, који су пореклом из Чипоровца и који су припадали реду првака.

Црква је сазидана под епископом Дионисијем Новаковићем и „ћесаром Франчињеком Стефаном I и краљицом Маријом Терезијом“.

Велика је доста, с дрвеним али недовршеним иконостасом.

Посвећена је била Св. Николају, а сада Петру и Павлу.

Грчка црква сазидана је Димитријем Теологом „из Иписхије“ (Пећи). Умро и ту сахрањен 1752. г. Посвећена је Благовестима. Мала је, с дрвеним скромним иконостасом. Не служи.

Горња црква почета је 1741. а довршена 1746. Доста је велика, с лепим иконостасом. У запису мом стоји да је завршена 1846. г., према чему је зидана 105 година, али ја се бојим да нисам погрешно забележио.

Овде, видео сам, сахрањен је архимандрит гргетешки Данило Плевицки. Ако није умро на пречац, налазећи се послом или у гостима овде, онда ће бити да је пренесен и ту сахрањен по његовој жељи, а то ће сведочити, да је Сент-Андреја сматрана као какав Пантеон, или свето место.

До Сент-Андреје, нема сат хода, налази се село Збег. Пређе се звало Избег. Бедно и суморно је то село, без живота и будућности. Кућерци су убоги, утрпани и прилично опали. Ту су се понајпре настанили пресељени Срби, зато га и назваху Избег.

Ту је, рекоше ми, сахрањен и први патријарах. Види се да је морао бити и скроман и сиромашан

човек, који се од свога народа није хтео много разликовати.

Калаз и Помаз су већ живља места; Чип, Бата и остала много су слабија.

Помаз има и српског православног проту. Прота је у владикином двору добро записан. Кућа му је гостољубива, нарочито за конзисторијалне саветнике, владикино придворништво и — учитељице из места и околине. Ваљада у томе и лежи његова добра репутација у православноме двору у Будим-Пешти.

Таке су гозбе у његовој кући честе.

Укупан утисак овога мога пута могу свести на неколико речи: народ је добар, старешине не, отуд мртвило, учмалост и малаксалост у сваком погледу. Због тога се Српство ту и гаси.

Патријарах или Сабор учинили би народној ствари веома велику услугу, кад би мало боље завирили у овај кутак земље, где Срби живе. Иначе ће их нестати, јер туђински вали ту силовито запљускују. Пастири и архипастири народни нису зато ту да благују, него да народ хране и ода зла бране. А куд ће већег зла од туђе навале, која прети да тамошњи српски живаљ подави?

Српске школе и цркве на томе крају требало би да су узор школе и цркве, примерно уређене, са свачим изобилно снабдевене, школе у модерним зградама смештене, са свештеницима и учитељима који су најбољи међу најбољима, чврсти вољом, снажни полетом, примерни владањем и неуморни у раду. Како се обале чувају друкше него кад се утврде љутим каменом! И народне обале само се на тај начин могу очувати, само се тако народ брани и унапређује, а не гњилим господством, небригом и простим маркирањем школа, цркава, свештеника и учитеља — као што су сад.

Лабавост је претеча слабости, слабост претеча смрти. Тако се не иде напред.

Има ли ко да чује?

Бдин.

НЕПРИЈАТЕЉИМА СРПСТВА

— Зашто нас гањате тако? На корист — Човечанства?!
Пирујте, тирани горди, у српској крви!..
Голгота српска је света: — стопама свог Божанства
Корача народ српски, тај корак није му први...
О он већ пет векова рађа се и — корача
Под крстом мучења својих! Па шта је, знате ли, било?
Зар се сломио дух под резом оштрога мача,
Зар се истргло орла српскога широко крило?!.
Зар су потоци крви, што их векови лише
Из српских јуначких груди, сништили Српство цело?
Зар се из гроба свога силан Срб не диже,
          Да опет започне смело
          Душана Силнога дело?!..
О знајте, тирани српског светог дома,
Гробље народа српског прерођења је храм..
Он се ко Феникс роди, роди се с ударом грома,
Запали буктињу мисли и своје слободе плам.
И дела обновљења он крвљу пред Богом пише,
Устаде народ српски, и свет се удиви њему!
И ви сте били ту, и вас је било више,
          Шта сте радили ви, слава вам где, у чему?..
О ви сте мислили дрско да ће развале тада
          И хладно, тешко стење...
Да буде једини спомен мртвачког нашега града:
Заборав — награда за бој; за храброст — мрак
презрење!
Обман је горки то??! — Српски дух рашири крила,
          Прну под небо јасно, благослов узе Бога...
И венац украси њега и слава, и снага, и сила,
          Непресушна од постања свога.

И смело дух српски лети и носи сва знамења:
Слоге, љубави, уједињења.
Не плаши њега вика и ваше злобе гром;
Велике мисли њега моћно воде:
На радост православља и дику Словенству свом
Он носи заставу правде и слободе...

*
* *

Свевидећа је Божија зеница,
Не промашна је његова десница:
Он Српство чува... Знајте, чујте сви!..
Дигнуће Српство цело из пепела,
Обновиће снагом започета дела.
Час је већ близу... Чујете л' га сви?
Но ви сте слушали већ, како се дух Српства бије...
Знате за Велблужд, за Косовски Бој!..
Обновљен од рана љутих, опет се са орлом вије
Са Црне Горе и Србије
И храбри свуда народ свој...
Нек смело Српство гледа будућност. У лепшем сјају
Синуће оно — ослепићете сви,
Гледећи орла нашег, како по српском крају
Буди и оживљава све. О, разумејте ви!..
И ако ножеви ваши, ханџари, најамне руке
Под заштитом мрака режу мајке наше, —
Опет ће певати оне песама српских звуке,
Од којих тирани стрепе и џелати се плаше...

*
* *

А ти, народе мој! Не клони у борби, беди!..
Не одричи се имена светлог свог:
Геније велики наш он смело к победи слéди
Јер је са нама Бог:
Он неће оставити без благослова свога
Тебе, јуначни роде, у страшни дан и час:
Уздај се у свету правду, у снагу, у помоћ Бога,
И он ће спасти нас...

Драгачево — Вучковица
2. септембра 1902. г.

Вој. П. Бошњаковић

ПОСТОЈБИНА ОБИЛИЋА

(ПО НАРОДНОМ ПРЕДАЊУ)

„Тешко народу, који у своме животу и раду не зна за јуче, нити мисли на сјутра, већ хоће да живи само за данас".

М. Ђ. Милићевић.

Косово!.. Каква силна бујица мисли навре у свијест свакога Србина, кад се само помене ова ријеч!... А каква осјећања прожимају душу његову, кад само изговори ријечи: „тужно Косово!"...

Сјећање на пропало царство, силу, сјај и господство, створило је ове ријечи: „тужно Косово!" А кад је роб, крај гусала сухог јавора, слушао и памтио витештво, јунаке и ток борбе на живот и смрт „за крст часни и слободу златну", у души му је ропској синула искра: *да је Србин, да је јунак... да се нада, йа ће му се нада исйунити...*

И нада се испунила; али на жалост, само у једном дијелу земље Србинове...

Страшна катастрофа на Косову уништила је Србу све сладости слободе златне, а донијела ропске патње, муке и јад. Па, ипак, докле год буде и једног Србина, њему ће Косово бити понос народни!

Видов-дан 1389. г. био је дан смрти, а Косово гробље српске царевине. Али је Косово, од тога дана, па за готово пуних пет вијекова, било и наука роду српскоме!.. Оно је гробница толиких јунака српских, међу којима се одваја Обилић као див нада ди-

вовима. А поред њега стоји Вук, рекао бих само зато, да увелича славу његову. . .

И заиста, као што ноћном тмином пада јаче у очи млаз светлосних зрака, те насилно мами око себи; као што се у спектру цијепа и ломи зрака сунчана, те нам се показује у свој љепоти својој, — исто тако кроз цијелу драму Косовску, од почетка па до краја, сретају нас: Обилић и Бранковић; Обилић као муж, као војвода, као човек, као јунак, као див, као карактер, као исполин, пред којим потомство на кољена пада и хвалу му одаје.

„Све јунаке могу пребољети,
Тебе никад ни до вијека нећу.
Није мајка родила јунака,
Ради вјере и српског имена,
Чиста срца пак и добре душе,
Што је мајка војводу Милоша“ —

вели у песми Царица Милица.

У Милошу је оличено витештво и све лијепе одлике рода нашег, и Милош ће до вијека бити понос и јунак народни; Вуку ће, пак, навијек остати на челу народни жиг — *издајник!* . .

*

На листовима српске повјеснице, није јасно записано: гдје се родио овај див-јунак. Па, и у самом памћењу народном није познато, већ се сви отимају о порекло његово.

Утврђено је, да Обилић не бијаше чедо рода господскога, одњихано у „златној колевци“, повијано у свилу и кадифу, већ бјеше дијете простога народа, задојено бујном крви, која јачином артерија својих шибаше душмане од Јадрана до Једрена, од Дунава и Саве до на дно Епира и Тесалије. То дијете задојено вилама српскога витештва, допрло је до Душанова двора, па је шетало и по двору с онима, који бијаху из највиших кругова власти, силе и госпоства.

Тај положај није Милош добио поклоном, већ освајањем и личном вредношћу својом.

„Вино пије славни цар Лазаре,
У Крушевцу, на бијелој кули,
А до њега сва српска господа:
С десне стране стари Југ-Богдане,
А до њега девет Југовића,
А с лијеве Вуче Бранковићу,
И до њега седам Бранковића,
До њих седе тридесет војвода
— *Најзад стоји војвода Милошу*“.

— — — — — — — — — —

„Сва господа редом посједала
Око цара један до другога,
Цар повика војводу Милоша,
О Милошу, моја прва слуго“!

— — — — — — — — — —

„Кад су били под Јастреб-планину,
На ледини чадор разапеше,
Под чадором цар се одморио,
Па Милошу *слузи* бесједио:
„О Милошу, моја *вјерна слуго*!
Ти остани под Јастреб-планину,
Да *ти* цара под чадором чуваш“.

Милошево видно мјесто у средини великаша српске царевине најбоље се огледа у народној епопеји, јер му она даје све, па и кћер Лазареву.

А кад је настала неслога и суревњивост међ војводама, онда цар Лазар овако говори:

„Кад је царе саслуш'о бјеседе,
Богатоме Југу говорио:
„О мој тасте, Југ-Богдане стари,
Ја бих лако оћер'о Милоша,
Ал' је мени Милош десно крило“.

— — — — — — — — — — —

„Сва господа листом устанула,
Пред царем се смерно поклонила:
„Цар Лазаре, славни господаре,
Над Милошем не имаш јунака.

Знаш ли, царе, српски господаре,
Кад Милоша из Крушевца спремиш,
То ће дочут' Мурат Сулејмане,
Па ће зовнут тебе на Косово
И од тебе царство потражити,
А ко ће му на мејдан изаћи?
Већ ти спреми војводу Милоша,
Нек потражи лова по Јастрепцу,
Да му видиш срећу и *јунаштво*".

У здравици на вечери кнежевој исказана је свакоме војводи одлика његова: Југу старјешинство, Вуку господство, Југовићима милошта, Ивану љепота, Милану висина, а Милошу ова најљепша:

„Ако ћу је напит' *йо јунаштву*,
Напићу је војводи Милошу.
Та ником је другом напит' нећу,
Већ у здравље Милош Обилића!..

— — — — — — — — — — —

Добро здрави, но ружно говори:
„Здраво да си, зете Обилићу,
Са два твоја добра побратима!
Здрав Милошу, *моје йоуздање,*
Десна руко сриској царевини!
...А данас је српска царевина
С тебе снажна, но с тебе и страшна!"..

Најјасније се огледа морална јачина Милошева у српској војсци у оним ријечима, које Страхињ-Бан изговара цару, кад су Милош, Милан и Иван оставили вечеру цареву по здравици: „Здрав Милошу, вјеро и невјеро":

„Ој давори кнеже, пашеноже!
Што ти добро занијело умље?
Камо ријеч блага, разобрита,
Што за свјета свакоме ваљаде?
Но иштети данас неприлично,
У најгоре доба по Србина!
Осрамоти онаке јунаке,
Што их данас у свијету нема;
Наша војска на њих се угледа"...

Да је заиста Обилић био међ српским војводама чувен и виђен, доказ је Плочник, гдје онаком јачином потресе цара у Једрену и показа: да у Србина још има снаге за отпор душману.

Обилић је, дакле, и историји и српском народу познат као јунак времена у коме је живио. Само је разлика у томе, што повјесница не зна за многе ствари из његова живота и за слатка причања маште народне.

Уста нашега народа изговарају име Обилићево са пуно звучности, а срце је народно препуно милином, кад га чује. Оно је синоним за све оно, што човјека дичи и диже више од свих осталих у роду своме. . . .

Ми не долазимо у ред оних, који у сваком народном предању гледају историјску истину. Али смо слободни вјеровати: да се у предањима може ишчепркати ма и клица за истину. Ту вјеру оснивамо на рјечима г. Ст. Новаковића: „У сваковрсним историјским изворима (а и предања јесу једно од њих) ретко што за бацање има. Само што се свачему корист, значај и права вредност не може одмах голим оком опазити, него је треба поређењем и критиком тек изналазити“.[1]

За дознање порекла Обилићева, сем предања, могу нам послужити и народне пјесме.

Тако у пјесми „Обилић змајски син“ народна свијест, не знајући рода његова, чини га чедом змајевим од просте чобанке, које је вила задојила, што му вила и казује говорећи:

„У тебе је јуначко кољено,
Мајка ти је Јања чобаница,
Од Србије од Херцеговине,
Бабо ти је змаје од облака“.

Ну, у коликој је мјери неодређено увјерење у народу о Милошеву кољену, види се у другој варијанти ове пјесме, у којој се вели:

[1] „Отаџбна“ књ. V 1880. „Народне Традиције и Критичка историја“.

„Мој посинче, Обилић Милоше,
Ти си родом из Херцеговине,
Од порода Поповић Николе (?),
Бабо ти је Поповић Никола,
А мајка ти љуба Николина,
Ти не имаш брата ни сестрице!“

Даље се вели да му отац умире, а матер растрже љута лавица, а вила га задојава!

Залуду ћемо тражити у народној пјесми шта више о овоме. Али народно предање, које иде с кољена на кољено, а које гаје разни крајеви српскога племена, надокнађава оно што нам не пружа пјесма народна.

*

Ну, биће да ни један крај не прича више, но што Поцерје прича о своме див-јунаку, о своме „војводи Милошу од Поцерја“.

Чудним стицајем досуђено је Поцерини, да истоименим јунаком истакне себе и у доба ослобођења Србије својим „Поцерцем Милошем“, посинком Вождовим.

Истина је, да и Пореч и Браничево показују некоје остатке из старина, које народно вјеровање и причање приписује Обилићу. Тако у Поречу има предање, да је тај крај Милошева постојбина; да га је ту Цар Лазар нашао као дјечка, гдје у хладу тополе спава, а лишће се на гранама дрвета њихаше од дихања његова. Кад то Цар спази, пробуди га, узме га к себи. За спомен тога Милош озида себи дворе, од којих данас стоје развалине, које народ зове „Милошева Кула“, а која се налази на ставама ријеке Шашке и Црнајке, од којих постаје Поречка ријека. У Браничеву, у селу *Дворишту*, прича се да су ту били двори Милошеви, али главни двор, да је био на Дунишу, брду више садањег села Милошева. На потоку „Снеготинском“ (по имену села поред кога протиче) веле да је било Милошево купатило. То се мјесто и зове „Милошева бања“. Данашњи манастир „Туман“ кажу,

да је његова задужбина, коју је он подигао због нехотичног убиства пустињака Зосима, који је живео и постио у томе крају. Њемачки путник Герлах 1573. г. у путовању за Цариград помиње „Шарћој“ — данашњи Пирот — па вели: „У близини се налазе двори Обилићеви, онога што је распорио цара Мурата“. Ну, ја не знам које би развалине у близини Пирота могле потврдити Герлахов запис, а не могох дознати, да ли у томе крају данас има предања о томе.

Остављајући свакоме да у разним крајевима наше шире и уже отаџбине, у сваком куту српске земље, разбира о предањима, о помену и споменицима везаним за Обилића, прелазимо на свој крај, на Поцерину.

„Пораниле три српске војводе
Од Косова уз кршно приморје:
Једно беше од Прилипа Марко,
Друго бјеше Реља од Пазара,
Треће бјеше Милош од Поцерја“.
— — — — — — — — — — —
„Цвили јунак Милош од Поцерја“
— — — — — — — — — — —
„Једно јесте Милош од Поцерја,
Друго јесте Топлица Милане,
А треће је Косанчић Иване“.
— — — — — — — — — —
„На Поцерју, покрај воде Саве,
Онђе беше Обилић Милошу,
Везир беше славноме Лазару“.
— — — — — — — — — —
Најпотоњу књигу посла Лазо
Зету своме Милош Обилићу,
Што је глава *Мачви* и *Поцерју,*
Ломну Јадру, кршној Рађевини
И Подрињу до више Сокола“.

Сем овога помена из народних пјесама, ево и осталих предања из Поцерине:

1. Село *Милошевац*, веле, носи име по Обилићу, јер је у том мјесту он рођен. Колико је увјерење у мештана овога села, да је ту рођен Обилић, види се из тога што су мјештани баш ово дана доврщили цркву посвећену имену Милошеву: *Обилићево*.

2. Село *Двориште*, веле, носи име од дворова Милошевих. Ту се и данас налазе неке развалине, за које народ тврди, да су то Милошеве коњушнице, те се тако и зову. Сем тога у Дворишту има и неки гроб с великим каменом чело главе, за који народ вели, да је гроб Обилићеве сестре, коју је брат убио буздованом озго са Цера, кад је на њиви плијевила шеницу, мислећи да је кошута сишла озго с планине да пасе шеницу.

3. Код села *Криваје* два су бријега: „Табор" и „Црквина". Имена и ових брегова везана су за Обилића. На првоме је, вели народ, Милош таборио војску а на другоме је причешћивао, кад је полазио на Косово.

4. Црква „Каоне" са селом истог имена, везани су за име Милошеве сестре Иконије — Ќоне. Приповиједа се, да Милошеве сестре, Иконија и Видосава — Вида, нијесу хтеле брата пустити сама с војском на Косово, већ су хтјеле и оне с њим. Милош је тражио начина, како ће им се измаћи, али није могао, већ и оне пођу с њим. Кад је дошао с војском на „Равну Ливаду", мјесто више ове садање цркве, која је пре била манастир, рекне сестрама да оду воде да донесу, а он ће их чекати. Сестре не пристану на његов предлог да обије оду, већ Иконија отиде, а Вида остане крај њега да га чува. Иконији се веома допадне мјесто одморка Милошева. А кад сестре заспаше под „Добрим Грмом", Обилић се украде и оде. Кад су после чуле за братњеву смрт, Иконија ту, на томе одморишту, озида цркву у спомен и за покој душе његове.

5. На планини Церу, налази се мјесто „Милошева Скакала", гдје је скакао „скока јуначкога". Ту у некој стијени види се и „траг" његових стопа.

6. На Церу се налази јак извор „Милошева Вода“. На том је мјесту ноћио Кара-Ђорђе, кад је Мачване и Поцерце склонио, или, боље рећи, нагнао на заједнички рад и устанак. Ту је на том мјесту, при вечери, поставио Стојичевића Милоша за војводу Поцерини, опоменувши га, да пође стопама имењака свога Обилића.

7. Крај друма — џаде — пута, што води из Шапца у Лозницу, мало прије но што се дође школи Змијњачкој, налазе се с десне стране два камена, у „Цадиној градини“ којима је, веле, Обилић биљежио докле је скакао. О томе се прича ово: Обилић бјеше ту — на „Штрковцу“ — сазвао збор Мачвана за полазак на Косово. Мачвани, веле, нису хтјели поћи у бој. Да би их приволео и ослободио да пођу, Милош им говораше, да се не боје Турака, јер у Срба још има јунака. За доказ томе он скочи пред њима. Ну Мачвани и поред тога нијесу хтјели пристати да пођу у бој, већ се изговараху: Ми ћемо сијати шеницу бјелицу и хранити цареву војску, а у бој не можемо ићи, особито сада, кад је стигла шеница за жетву“. Кад Обилић јави цару Лазару о одговору и непристанку Мачвана, да пођу на Косово, цар их прокле: „Да Бог да им рађала бјелица шеница, али им црно трње земљу освајало“! Тако и бива. „Мерђини“ су им на њивама сам црни трн, и кад не би земљу орали за одређен број година, сам би црни трн покрио садање родне земље.

8. Име брда у подини Цера „Косовац“, на коме је сад магазин ратних потријеба, под истим именом, везано је такође за име Косова, јер се прича да је одатле Обилић пошао на Косово.

9. Село „Бела Река“, које се налази у котлу Цера, а кроз које протиче ријечица доцније прозвана „Милошевица“, до поласка Обилићева на Косово звала се „Црна Река“. То име „Бела Река“ дао му је Обилић, и то овако. Као што је мало прије поменуто, Мачвани, па и њихова најближа

околина, нијесу хтјели шљедовати Милошеву позиву. Само двојица из „Црне Реке“ пођу за њим зборном мјесту цареве војске. Идући путем, Милош, веле, бјеше сјетан, што га Мачва изневјери; а кад би већ на Церу, обазре се, и, кад спази да иду за њим ова двојица, он их упита одакле су?

— Из „Црне Реке“, војводо!

— Нисте из Црне но из *Беле* Реке, рече Милош. И како онда Милош рече, тако и остаде, да се и данас то село зове тим именом.

10. Више села Рибара, а у имању манастира Петковице што се зове „Калуђерски Салаш“, налази се камен што га је Обилић бацио с огранка Цера, Пљешевице. На камену се показују „отисци“ његових прстију.

11. Поред тог камена, налази се и други камен, на коме су биле изрезане дојке за спомен Милошеве сестре, која је ту погинула. О њеној смрти прича се ово. Једна од његових сестара бјеше дошла да обиђе жито на имању братњеву, које се протезаше од Дворишта па све падином Цера до Видојевице. У састав овог имања су улазили и хатари села из Среза Мачванског: Липолиста, Петковице, Рибара, Прњавора и из Среза Јадранског — Чокешине. Посматрајући жито, она је шила нешто. Шијући махала је руком, а Милошу са врх Косовца учини се да је кобила упала у жито и маше репом, па се баци каменом, те убије сестру своју.

12. Као најјачи доказ да је Обилић из овога краја, Поцерина наводи манастир Чокешину као његову задужбину. О зидању и имену Чокешине народ ово прича. Прије но што ће се поћи на Косово, Милош је отпочео зидати манастир. Ну кад он оде у бој, надгледање је при зидању вршила његова мати, која је одатле обилазила и осталу баштину, дио Мачве и подину Цера и Видојевице. Једног дана, кад је пошла манастиру, сретне је гласник с Косова на мосту данашње рије-

чице *Нечаје* и јави јој црне гласе, које народна пјесма казује овим ријечима:

„Не *чај* више, Милошева мајко,
Одби овце у то пусто поље:
Милош ти је јуче погинуо!“ ...

Од ових ријечи, вода се прозва *Нечаја*, која тече границом хатара села Петковице и Чокешине, а цијела равница од Нечаје па до Чокешине и Прњавора зове се „Пусто поље“. Чувши те гласе, мати Милошева дође зидарима и прекиде даље зидање са ријечју: „Чок“! Отуда је веле и име „Чокешина“.[1] Зидање манастира довршила је његова сестра Вида. (Ово нека буде „мало објашњења“ питању г. Милићевића у *Кнежевини Србији*, стр. 427.)

13. За доказ да је Чокешина Обилићева задужбина служи и то, што поред манастира има кула под именом „Милошева кула“.

Турци су манастир били порушили, а доцније кад је обновљен, обновљен је на првобитном темељу. Грађа за тај посао, употребљена је од рушевина а нешто је добивена и од зидина око манастира, које бјеху у целини. Њих су том приликом, прије 70 година разрушили. Тада су разрушили и Милошеву кулу, која је била врло висока али, ушљед запуштености, сва обрасла у павит. При рушењу је био присутан и Никола Трњина, онда младић од 15 година, а данас старац, од 85 год., од најстаријих људи данас у овоме крају. Маркантна личност, здрав, бистар и веома јаког памћења. Жива је историја овога краја, јер до најмањих ситница памти и прича догађаје из наше новије историје, који падају у време његова живота. О томе он

[1] О нашим манастирима у Краљевини Србији писао је г. М. Ђ. Милићевић у XXI св. Гласника Срп. Уч. Друштва. Пишући овај рад, обратио сам се г. Милићевићу с некојим питањима о Чокешини. Он је био толико предусретљив, те ме је удостојио својим одговором. Ну његова записка о Чокешини и сувише је кратка. Тражио је од мене, да му пошаљем све шта о томе имам. Послао сам му и том приликом и ово о имену.

вели ово: „Код нас у Прњавору носе крста (литију) други дан Св. Тројице. До прије неколико година, ми смо увијек у очи тога дана ишли на конак у Чокешину, те отуда јутром барјак селу носили. Кад ми је било око 18 година, нас већи број младића бјесмо отишли у Чокешину на конак. Тада смо гледали камену плочу, што је скинута с „куле Милошеве“ и служила на њој као кров. На тој плочи бјеше изрезана у камену рука с раширеним прстима а у правцу од шаке лакту писало је име: „Милош Обилић.“ На моје питање: — гдје је тај камен? — одговорио је да не зна шта је с њим било, „али сигурно је, вели, разлупан и узидан у зид манастирски“. Тако ће ваљда и бити. Положај руке, у каквом је била у камен урезана, заједно с именом, јасно казује, да је Обилић био покровитељ и заштитник манастира.

14. Границом атара села Петковице и Чокешине, тече ријечица, која носи назив „Ждраловица“ за чије се име прича да је дошло отуда, што је Милошев ждралин на њој појен. Ту исту ријечицу, у току над селом Прњавором, при утоку у Јерез, зову „Јадовица“. Ево због чега. Народној пјесми и пјевању није се свидјело, да у боју Косовском одваја ждралина од свога господара, већ нам говори и о његову скончању. Проводећи скоро кроз све своје умотворе и Милоша и ждралина заједно, она нам их приказује као јунаке своје врсте и није могла ждралину допустити, да се и на њ примјене оне ријечи за коња невјеру:

„Коњ јунака оставио
На злу мјесту на Косову“!

већ нам казује, како се ждралин полумртав преко копаља вуче Милошу и зубима коље душмане његове. Ну народно предање казује нам, да се ждралин вратио под седлом с бојног поља и дошао у овај крај, ходао по Пусто-пољу и пио воде са Ждраловице. Једнога дана мати Обилићева спази ждрала гдје на Ждраловици пије воде па завапи:

„Јаој моја Ждраловице,
Јаој моја *Јадовице*"!...

Отуда јој ово друго име.

15. У атару села Липолиста има „жива" бара, која се такође зове Ждраловица. Народ јој тумачи име исто овако као и овој ријечици.

16. На путу из Липолиста за Петковицу протиче ријечица *Милошевица,* која извире испод Цера, а својим доњим током, при утоку у Јерез, чини границу атара у ових села.

17. Народ у овом крају, а особито у „Белој Реци", чешће помиње дружбу Обилића с Орловићем Павлом. Чак у „Белој Реци" показују рушевине дворова његових, и тврде, да је и Орловић Павле одатле родом!

Изнесмо оно што чусмо и сазнадосмо да народ овога краја о свом јунаку прича и *вјерује*....

Ове врсте нека се не узму да су одговориле сврси истакнутог натписа. Али ће нас радовати, ако допринесу прибирању свега онога што се из народних уста чује, те да се на тај начин и прикупе и сачувају слатка причања народа нашега о својим јунацима.

Нека би оне (врсте) барем биле гранчица *оморике* на гробу палог витеза лијепе, миле и јуначке прошлости а изгубљене славе и величине наше; њих прилаже

(Мачва)

Жив. М. Радосављевић
учитељ

НЗ. При набрајању некојих навода — послужио сам се „Кнежевином Србијом".

НОЋНИ СПОР

Над замрзнутом реком паде
  Поноћи мразне звездан вео.
И месец бледи тихо стаде
  Да светли земљи кô штит бео.
Храстови дуги немо стоје
  Као џинови у тишини;
А луталице звезде броје
  Путове шумне по висини.
И цела земља кô да спава,
  Нигде ни звука душе једне,
Да мир чаробни нарушава
  Сурове ноћи, мразне, ледне...
И снег, кô покров, све је скрио;
  Дремају горе, брда тавна;
Сеоске куће мир свио,
  А неми покој поља равна.
Чемерно своју седу главу
  Подиѓô у вис, с небом збори
И чита повест небу плаву,
  И блеском чудним снег му гори.

Од једном с неба звучно сину
  Метеор јасни и пун сјаја,
И на груди се брду вину
  На спор дугачки, спор без краја.
И ноћ зашуми. Јеле хуче,
  И сиве магле брдом гоне;
А у дну реке хладне буче
  И под кором леда се роне...

— „Сурови старче! Оклоп зиме
Тишти л' старачке груди твоје?
За чије, старче, ти знаш име?
Што гледаш жудно дворе моје?
Гледај! Светлила вечна плове;
О, дружба њина ласка мени;
Њин хор кад звучи Бога зове,
Дух њима блуди по васелени.
И када поноћ падне нема,
И када зора рујна зори,
И кад у жези звезда дрема —
Вечна се песма тамо хори.
Чим се ти гордиш? Ко те воли,
Ко ти старачке груди љуби,
Ко се за тебе Богу моли,
Ко ту победне песме труби?
Кога познајеш? Ко је лио
Теби из душе своје јаде;
Ко се по теби тужан крио,
Ко ли ти приче твоје знаде?“

Чемерно рече: — „Што се хвалиш,
О, прогнаниче са светлог свода?
Што сиђе доле, за чим жалиш?..
Чуј! Знаш ли славу мога рода?
Народ ме штује... Он је лио
Чемерни поток горких суза;
У крви ми је чело мио
Рушећи кврге, ланце узâ...
О с каком тугом к мени хрли!..
Овде му беше олтар свети:
Он суре груди моје грли
Кланце, клисуре и врлети.
Ту сам им гусле слушô јасне,
Напајô сам их живом снагом,
Бранио зубљу — да не згасне,
Крепио га за бој с врагом.
И када снежна зима оде,
У потоцима густим мојим;

Кад реке вихри с буром воде,
По путовима стрмим својим, —
Тад сам их с песмом у бој слао,
Прекаљен беше народ љути,
Благослов Бог им с неба дао!..
О метеоре, ћути, ћути!
Знаш где је земна отаџбина
Јуначког рода, метеоре?
Јеси ли видео са висина
Планине, реке, — српско море,
Јадранско Море, како бруји,
Крш-Далмацију како мије,
И мимо Црну Гору струји?
Знаш ли где Солун море бије?
Погледај, море, и сведочи!
Србија има многе путе:
На запад, север, југ, куд крочи,
Соколе спрема своје љуте...
Народ ће рећи своје слово.
Расте кô пламен у пожару,
Опет ће поћи на Косово
Да врати своју славу стару,
Знаћу Дечана и Призрена,
Скопља, Прилипа бела града,
Кубета златом преливена.
О, гледаћу их ја свакада...
Гледаћу Срема и Баната,
Херцеговине, Босне холе
И Дубровника града златна
И Црне Горе — све соколе,
Када понесу сва знамења,
Чућу и песму, гром силина,
Кô што сам гледô поколења
Још од Немањâ, од давнина...
И шта ће небо тада дати“?
Чемерно пита, и диже главу:
„Хоће ли оно да позлати
Народа мога нову славу“?..

Метеор јекну: „Вечност — плата
За борбу, муке и страдања;
Казна за роба и џелата,
Нек живи народ, пун надања!“
— „Да, вечност“! грмну старац седи...
Метеор оде. Ноћ се смаче
И диже покров таме бледи,
И реке шуме, грме јаче,..
Сунце погледа. Из дубине
Околних брда јек се ори;
А мразни ветар из даљине
С облацима се снежним бори...

Луке-Драгачево.
1900.

Вој. П. Бошњаковић

ИСПОСНИЦА СВЕТОГА САВЕ

(У СТУДЕНИЦИ)

Чим дођете у Манастир Студеницу, чућете о *Испосници Светога Саве*, о *Каци Светога Саве* и о *Пештери Светога Саве*, а и о другим сећањима и и успоменама на оно доба живота и рада Немањина и Савина око Студенице.[1]

Та су сва места на два часа хода уз реку Студеницу с леве стране њене, а између ових села: Калудре, засеока Стрмошника, села Савова, Бажала и воде Струмице.

Кад се пође из манастира Студенице за Испосницу, путује се десном страном реке Студенице кроз манастирско имање, за тим испод заселака села Брезове, Подбања и Долова (кроз Пореч) до моста на Живичкој. Ту се прелази преко моста на леву страну Студенице и путује се испод села Ђакова и Калудре све уз реку Студеницу, и кад се пређе река Савошница, која утиче у Студеницу са величанственим водопадом и шумом, брзо се долази на вратнице, кроз које се улази у захват Испоснице код места Конака а повише Пивница; за тим се крене стазом у десно кроз романтичну страну и зеленило, те се дође из манастира у Испосницу за два часа пешице.

[1] Народ назива сва ова места једним именом *Пештера*: *Идем у Пештеру да се причестим. Сад дођох из Пештере и донесох водице из Каце Светога Саве.*

Испосница се зове једна црквица, храм Покрова Богородичиног (1. октобра), а лежи с леве стране реке Студенице у једној романтичној и идилској страни, обраслој шумом највише церовом и граничевом, а између ових непосредних места: Конака, Клика, Савина Дуба, Ласте, Џамије, Липовца, Градине, Ковиљаче, Дугачкога Крша, Чардака, Скробнице, Калуђерскога Крша и реке Студенице.

Садашња је црквица (испосница) над једним подрумом без сводова, те изгледа да је стара и првобитна испосница срушена неким случајем, па ова на истом месту доцније приправљена, која је послужила студеничким калуђерима у најмучнија времена, да се ту по који стари свештеник у ратна времена скрије од турскога зулума и преживи, укрепљујући народ српски у истрајности и чувању вере и својега имена.

Црквица је дугачка четири и пô метра, широка два метра и 60 с.м., висока до четири метра, а зид је широк 60 с.м. Има по два прозорчића с јужне стране у храму и са источне у олтарчићу. Са северне је стране прислоњена ћелија, у којој станује калуђер, а до ове је кућње огњиште. Испред црквице је дограђена од дрвета и као нека *припрата*, те се кроз њу улази у црквицу.

Црквица је сва живописана, али је доцнијим поправкама зидова живопис доста искварен. Темпло је проста дрвенарија с обешеним старијим иконама. Око цркве има још две пропале стајице са једним омањим звоном и клепалом, а до ових је и мали кладенац. Испод црквице низа страну ка води Студеници зове се то место *Ћелије*, али се на површини земље сада не виде никакве зидине од тих ћелија.

Таква је данас *Испосница*, у којој је Свети Сава радио и писао типик студенички и живот својега оца Немање (Симеона). А за време Светога Саве, када је он становао у манастиру Студеници, задужбини својега оца, од 1207. до 1215. године, и

уређивао калуђере, заводио им школу, наредио и уредио преписивање књига, учио их реду црквеном и општем монашком животу, као што је он навикао у Светој Гори, могао је онда Свети Сава, а и потреба му је била, да се удали из манастира, те да у самоћи лакше ради и пише. Бољу самоћу (тишину) и лєтњиковац није могао наћи од места где је *Испосница*, те је ту и одатле Свети Сава доста урадио за манастир Студеницу, размишљајући и о пословима будуће српске цркве. Тада је, ваља да, и *Испосница* изгледала и богатија и удобнија за становање, а данас све сиротињски изгледа. Истина манастир се Студеница брине о Испосници, јер и она припада манастиру, али би ваљало нешто више учинити у знак успомене Светог Саве. Ваљало би његову Испосницу (црквицу с конаком) обновити у старинском облику, путове направити, и по једно подобно свештено лице увек да стануje с потребном послугом у Испосници, и најзад да се приберу сва дела и списи што говоре о Светом Сави, Немањи и Студеници, па да се чувају у здравом орману у црквици испосничкој, и да походиоцима буде та књижница на расположењу. Ето прилике богатом Србину и Српкињи да подигне себи задужбину!

У почетку XIX века становао је у *Испосници* калуђер Софроније, доцнији архимандрит. За време буне, од 1805. године, кад су калуђери с ћивотом побегли из манастира испред турске силе, тада је калуђер Софроније заостао, кријући се по шуми и пећинама око Испоснице и храбрећи народ око себе, а кад се доцније мало умирила земља, прибирао је народ у Испосницу на богомољу, те је манастир остао готово пуст. Кад је 1813. године наступило још горе стање по српски народ, и муселим се (турска полиција) настанио у манастиру Студеници, тада је једини свештеник био у студеничком крају калуђер Софроније; ну већ после две године (од устанка 1815.) поче се настањивати по који монах у манастиру, али им је Софроније из Испоснице

био главни старешина у црквеним пословима све до 1833. године, и управо не дочекав српску власт умре 20. априла 1833. године. Сахрањен је до Испоснице, а на надгробној плочи има овакав натпис: **† Овде почилю кости Гдь архима(н)дрита Софронія. Поживе лѣтъ 80, престависе априла 20, 1833.**[1]

Натписи у испосници. Над вратима обновљене црквице споља има овакав запис: **Храмъ пречистия Богоматере.** С десне стране у удубеном

[1] Занимљиво је да споменем овде и ово: Народ почиње да верује, да се овај Софроније посветио, па приговара садашњем архимандриту Теодосију, да би требало Софронија откопати и видети му мошти! Оно пребацивање у „Гласнику“ XXI, стр. 77. и 78., и у „Кнежевини Србији“, стр. 654., не треба да се односи на овога калуђера Софронија, јер Шафарик не именује калуђера који је спалио рукописе и књиге испосничке, ако их је заиста онамо било у оно време, него је само тај случај забележио по причању Вука Караџића. Зна се да су студенички калуђери с ћивотом и драгоценостима побегли из манастира на Цвети 1805. у Манастир Враћевшницу, и они се више несу враћали у Студеницу до 1833., а с ћивотом тек 1839. године, само је Софроније остао у Испосници. Дакле, године 1813. рукописа и важних старина неје могло ни бити у манастиру, а још мање у сиротој испосници. Тада су Турци 1813. године запалили манастир, те је *кубе* онда пало и срушило се.

У манастиру постоји овакво предање о томе спаљивању књига, које је слушао садашњи архимандрит Теодосије од старих калуђера и својега претходника: За време Радичеве буне у студеничкоме крају навале Турци с новопазарске стране. Калуђери се студенички поплаше, зграбе што су могли од вредности и ћивот собом понесу, те почну бежати ка Карановцу (Краљеву) и тражити у планини капетана Радича. Тада је калуђер Нићифор некако заостао с књигама, а међу тим Турци наиђу убрзо, и у том тренутку и страху јадник Нићифор запали књиге само да не падну неверницима у руке. Турци Нићифора најзад заробе, одведу у Призрен и онамо обесе. Нићифор је заиста мученички умро за свој род и веру; али да се у ономе страху досетио да не спаљује књиге боље би било, јер би се по која нашла у Турака, и доцнији би нараштаји откупљивали, као што су откупљивали руске црквене књиге, које су Турци разграбили и однели из манастира.

зиду на мраморној плочи пише: 1815 изколенiемъ ѡтца и поспѣшеннемъ сина и совершенiемъ с҃таго дꙋха ѡбнови се храмъ пречистна Богородицы Покрова. ѡбнови се м. спе... єi. Софрониꙗ.

У храму с десне (јужне) стране више прозорчића, у полукругу, има овакав натпис: † Сей вистъ перви царъ србски Стефанъ Неманꙗ первовѣнчанни и свети Савва перви архiепископъ сербски и ꙋчителъ бивши сини цара Симеѡна лѣто ѿ создание мiра: ҂ѕхпг: 6683: Имѣша власть а҃. сербскаꙗ, в҃. тракиска, г҃. Греческаꙗ, д҃. Сремска, є҃. ервацка, ѕ. Савенска, з. Захолмиꙗ, и. Илирическаꙗ, ѳ. Далмтска, і҃. Болгарскаꙗ. Ѡбнови се мною грешна еромонаха Софронiꙗ трꙋдомь їждївенїемъ, храмь Покрова Богоматере, ѿ Рождества Христова ѧѡєі. Испод тога: фиѡѳски впъ(?).

На мраморној плочи при дну Испоснице споља изрезано је ово: † На рождество хр(ис)тово 1849 Іосифъ Петров. родомъ из Валѣва по благословꙋ епископа..... поста за монаха ꙋ м. испосницꙋ с. Савве, нареченъ вистъ Ісаиа.

Записи на књигама. У Испосници има на 12 разних црквених књига, и на некима од њих има и записа. Тако, има на књизи *каноници Симеона Светога Саве* (у осам гласова). Та је књига издање манастира Хиландара од 1776. године, штампана у грчко-православној штампарији Димитрија Теодосијева Јањинскога у Венецији, а приредио ју за штампање јеромонах Теодосије у Хиландару, тј. он је превео са српско-словенскога црквенога језика (са *србуље*) на руско-словенски црквени језик. У почетку књиге има ликови Немање и Светога Саве, а цела је књига од 112 страна. Уз ову штампану књигу додана је и друга књига рукописна опет на руско-словенском црквеном језику, писана при крају

XVIII века. Та рукописна књига има два дела: у првом су празнични тропари, а у другом правило Св. Симеона, Св. Саве и Св. Симона (првовенчанога краља). Први део не зна се ко је преписивао, а други је део преписао неки Метеја. На крају књиге при дну листа има овакав запис: **Погрѣшкій иже находятсѧ правилꙋ сем҆, читатели, мнѣ Матѳею списателю ѡпростите грѣшномꙋ.** На првом празном листу има и овакав запис: Сие книга серблкь есть мены дꙋховника Сѡфрониа испосници Светомꙋ Саввꙋ пештери церквіи монастири крамы светаго Саввы. На 1822. лѣта: ҂аѡкв:. лѣта. Повеза ю јеромонахь Моісеи свето Стꙋденицкіи, Монастира Стꙋденици, день 28 того лѣта:. А на крају књиге има запис овакав: Миланъ ђакъ монастир. испоснице Светога Саве, у 1859. године у испоснице.

На *требнику* издању виjенском (бечком) од 1795. а на празном листу при крају књиге записано је: На 1813, месеца іꙋния денъ 30. знати се каде се запопи ерей Василие ереја Стояновићъ глаголеми Тимићевићъ из Белога Пола ѡд монастира . . . . храма светога Николая.

На *крмчији* издању московском од 1816. г. има запис на првом доданом празном листу: Селѡ Лаповѡ. Ерей Стоядинъ Васићъ. Сей книгꙋ приложи светѡмꙋ кралю за свое здравле и дꙋшевнѡ спасение, вечити споменъ, 1832. месеца ферфꙋария 28. денъ. А на првим листовима у глоси пише ово: При игꙋмнꙋ Гаврилꙋ пострижникꙋ свето-стꙋденичкомꙋ, родомъ ѡд Мораве, села Грачаца.[1]

На *јеванђељу,* издању Кијево-Печерске Лавре од 1784. г., при повезивању књиге записано је ово на доданом листу: Ово божествено Евангеліе повеза га азь грѣшни рабь Арсеніе М. Николаевићь изь Крагуевца книговезаць, родомь изь Цветака, Накіе Ру(д)нічке. Повеза га за споменъ себе и оцу и матери Міяилу и Яни, за душу, за владѣнія Го-

[1] Овај је прилог учинио поп лаповски у Каленићу, док су још онамо становали студенички калуђери с Јивотом.

сподара и княза М. Обреновића, 28. юлія 1860 года, у м. Студеницы. На крајњем доданом листу при повезу књиге има овакав запис: Овди се записа год. 1863 споменъ господина епископа ужичкогъ, кое онъ ову свету обитель отвори и даде благословъ да и ова света црква не запусти. Сада пева, да га Богъ живи, на многая лѣта, а такођеръ и споменъ Вилипа Павловића кои се онъ моліо више пута кодъ Господина владике за ову сироту цркву да не буде пуста. За споменъ вашегъ високопреосвященства и нѣгове куће, кое се записа у свето Евангеліе, 1863 године месеца декемврія 8-го.[1]

Налази се и један *поменик* у Испосници, у који се почела записивати имена калуђера, монаха и монахиња, па и других људи, ваља да приложника. На том запуштеном *поменику* има овакав запис: **Помѧникъ оусопшихъкратїи Монастирѧ Стꙋденицы. написа сѧ при г. архїмандрітѣ Мелетїи Никшичь иногда стꙋденичкій нинѣ же фенечкій къ монастырѣ Фенекъ, мца феврꙋаріа 22 лѣта** 1813. А на другом листу пише ово: **Сей помѧникъ даетсѧ оу манастиръ Стꙋденицꙋ кратій на Богомолсткіе мца іꙋліа к. аѡкѕ лѣта** (1826). Тај сам *поменик* донео из Испоснице у Манастир Студеницу и предао га архимандриту Теодосију, те се сад чува и води под бр. 26. *каталога* старих књига и писама.

У Испосници станује по један калуђер и један момак, које поставља архимандрит студенички. Обичај је да у испосници калуђер не једе меса, јер се верује да се никад није мрсило у Испосници, а може се јести од мрса: масло, јајца, млеко, сирење, риба и зејтин. Народу би околном, веле, било незгодно, кад би видео да неко доноси у Испосницу месо.

[1] Из овога записа види се да је Испосница после смрти архимандрита Софронија од 1833. године неко време била без свештеника, те је владика наредио 1863. године, да се опет врши *служба* у Испосници.

Народ се збира у Испосницу три пута годишње: 14. јануара, 23. априла и 1. октобра, а сваке *младе недеље* (кад је млад месец) ту пролази народ и иде *Каци* да се умије и напије *свете водице*.

Каца Светога Саве. Од Испоснице до Каце путује се се пешице скоро пола часа кроз манастирску шуму, и све пењући се стазицом уз брдо а над реком Студеницом, која све ниже остаје. На по неким местима је пут врло опасан, да по њему могу само орлови ходати и облетати. Људи, којима мрчи свест туда не смеју да гледају у лево ка Студеници, нити кад се враћају у десно, него увек гледају ка планини и врховима планинским, а кад би дуже гледали ка Студеници, могли би се стропоштати у амбис ! Такав је пут што се више приближује *Каци*.

Кад се први опасан пу̂т пређе, дође се прво до једнога камена, преко којега се прелази кратком стубом. Ту више тога прелаза горе у висини на пет до шест метара у стени има некаква велика и дубока пећина, у коју се може попети само помоћу стубе или чакљастога дрвета, које овамо зову *рогоца*. Испред те пећине види се да је нешто призиђивано, али се ја горе несам пео. Чим се прође тај камен, долази се до црквице Светога Ђорђа, која је призидана уз једноставни крш источно од *Каце*, у виду лађе. У олтару има два прозорчића, а у храму један јужни. Црквица је мања од Испоснице, и сад се у њој не служи, али ипак и у њој има три црквене књиге. На једној од њих *Канону покајнику* има овакав запис: Знано бѕди када се за. . . . и духовникъ Герасимъ и егѕменъ дечански мца иѕліа 8. беше денъ. . . . . архиепископа Ананиемъ 1837 лѣтѡ. Писа Ѳома Николаевићъ учитель ђаковачки, а престави се мца декембра 9 дана у средѕ 1842-гъ лѣта. Ѡво писа у Пећи.

Пештера Светога Саве. Од ове црквице на 20 метара улази се у самотворну пећину, у коју могу стати на 50 људи. То је Пештера Светога Саве. У њој показују са северне стране постељу од ка-

мена, на којој је спавао Свети Сава, и како се на томе камену познају ребра свечева! Нешто тако и личи. У *пештеру* су доскоро долазиле козе на пландиште, а сада је архимандрит Теодосије Ковчевић забранио, да би се сачувала шума око Пештере.

Кад се све ово разгледа треба да се оде и у Кацу. Нема више од 50 метара пута, и ту вам је пред очима, али је пут страшан у толикој мери, да вам се кожа јежи, кад се почнете спуштати Каци. Кад се већ дође до Каце, ту је слободније, и човек дане душом, као оно на мору, кад из бурних таласа лађа изађе у затишје!

Каца је један мали простор, зазидан уза саму стену. Ту има двоја врата. Кроз прва се улази у камени простор, у којем се налази огњиште, а кроз друга се врата улази у такође камени простор, у којем је „*Каца*". Управо то неје каца, него лепим отесаним каменом зазидан изворчић водице, која избија из једноставне стене, па ту и понире; и тај зазидани кладенац са повећим отвором, кроз који се вади вода озго, доста и личи на кацу, те се по томе тако и прозвала та водица *Каца Светога Саве*. Ту околни народ често долази у *младе недеље* (кад је млад месец), пије воде из *каце*, умива се и носи кући као лек. Заиста је вода пријатна и студена, и док човек дође на ово чудно место, бива му пријатнија, па, ако хоћете, и лековита! Бар се мени тако чинило 23. јула 1905. године, кад сам походио ово место и расхладио се том прочувеном *светом* водом.

Више *Каце* (изворчића), уза сами неприступни и огромно високи и стрми крш, призидана је уз камену стену *кула* с неколико прозорчића. Она се озго почела рушити, а народ прича да су је Турци некада и топом рушили, гађајући је од повише села Раленовића с десне стране реке Студенице.

Заиста је величанствен призор, кад се дође на ово чудно место (игру природну) и кад се од *Каце* погледа десно и лево и више себе! Више

себе не видите ништа до небо, крш и камен, који се узвисио далеко над вама, а с десне и с леве стране видите ону људску творевину што је чепркала уз високе стене и кршеве! Али је од све ове природне игре и Божије лепоте најстрашнији амбис ка води Студеници. Амбис од 800 метара. И што дуже гледате низ тај амбис, чини вам се да вас нешто креће да се у њ стропоштате! А кад поглед баците више тога амбиса и преко воде Студенице, видите брдовити предео и на њему, преко села Раленовића, Шића, Милића и Боркова, северни крај планине Радочела, а мало даље шумовити Црепуљник планину спрам цркве Придворице, села Деспотовца, Миздрака и других.

О свему овом чуду народ прича ово: Било је, вели, некада у старинско доба 75 кућа (породица) хајдука, па наступила нека потера за њима, и гонила их, а они ти прибегну и дођу овде у овај крш над овим амбисом, и ту се настане. Па људи, и ако су хајдуци били и харали, имали су и своју цркву Светога Ђорђа, оградили воду за пиће, сазидали кулу и куће по кршевима, па тако живели и мучили се!

Кад је неки земан дошао Свети Сава, који је и туда учио свет, наиђе и на ове хајдуке. Они, кад су га видели, пали су на колена и молили за благослов. Свети Сава, видев то чудо, умирио је народ и благословио то место! Од то доба, прича народ, остало је ово Божје чудо![1]

М. В. Веселиновић

---

[1] Овај сам чланак издвојио из списа *Манастир Студеница.* О Испосници може да се прочита и чланак П. С. Срећковића („Уставност“) бр. 81. за 1885. г.

ПУТ У СРБИЈУ

Бујни ветар са брснатих грана
Љуља огњем позлаћено вече,
Зрак се губи узбуркана дана
И кроз румен на запад утече,

Малаксало на обзорју плавом
Као ватрен талас сунце тоне,
А пучином модром и крвавом
Облаци се разасути гоне.

Већ мрак паде преко развалина,
Где се вије бзова, бршљан сури;
А уморни путник из даљина
Развали се вековитој жури.

И ноћ дише. С боном успоменом
Путник поглед по околу баца,
Где под плочом и под хладном стеном
Мирно леже кости праотаца.

И он паде над хумком камења,
Те у болу истинитом тужи:
„Под печатом ропства, искушења,
Наше племе туђинима служи!

„Геније се наш очајно бори,
Вековима љуте битке бије;
Ал' тирану златне круне створи,
А свој народ усрећио није!“

„Шта смо“? — боно̂ одјекну из груди —
„На нас сунце ко̂ на робље гледа“!
— Ал’ у томе чудан звук га буди
Из очаја, па му проповеда:

„Зашто плачеш, моје драго дете,
Што ти разум горке мисли роји?
Где је вера отаџбине свете,
Да те свежим силама напоји?

„Зашто сумњаш у моћ српских тића
И у зору обновљених дана?
Само Српство рађа Обилића,
Краљевића Марка и Душана...

„Што се тужиш на генија мога?
Он никада није очајаво̂,
Већ је песмом славу рода свога
У борбама гордо ускршаво̂;

„Носио је висока знамења,
С гусала је бојни поклич вио;
Вођ бејаше храброга племена,
Нада-а-мном је вековима бдио!

„И када сам под ударом тешким
Са висине у ранама пала,
У борбама грозним и витешким
Његова ме рука сачувала;

„Кад је пакао, пун громова пао,
Да уништи с земље име моје,
Он је мишицом пако̂ задржао,
И пролио реке крви своје...

„И у доба горког очајања,
Гробне муке и ноћи крваве,
Водио је у рат пун уздања
Храбре синке слободе и славе.

„Знаш ли чете кршне Црне Горе,
Је си л' слушô одјек српских звона?
Ако не знаш питај сиње море
И народе силног Наполôна.

„Знаш ли дане Мишара, Сенице,
Делиграда, Крајине, Мораве;
Знаш ли где-но Србињске мишице
Бесмртношћу увенчаше главе?

„Је си л' вид'о ход народа млада,
Знаш ли блесак обновљених дана?
Не знаш? Питај паше Цариграда
И везире свирепих султана!

„Ил' отвори књиге цароставне
И предака читај славна дела!
Читај како кроз векове тавне
Геније мајку диже из пепела.

„Нису ово гробнице камене
Мом имену и дичном народу, —
Већ спомени борбе драгоцене
За крст часни и златну слободу.

„Па не плачи, моје драго дете,
Твоја мати самохрана није...
Већ целивај успомене свете
Праг заветни матере Србије.

„И ко мрачни очајник не блуди
И пред Богом за народ не тужи,
Већ у мисли, у срцу, у груди,
И делима Отаџбини служи“.

— Звук ућута. Са источних страна
Рујна зора раскошно се јави...
И Србија, сунцем обасјана,
Уздиже се са круном на глави.

Њен геније, оружани громом
Бурни поклич по свем Српству вије,
Гордо стоји над пресветим домом,
Јарко сунце са неба га грије...

И тад путник из очаја прену,
Са срца му тешка туга оде,
И весео генију се крену:
„Ево мене на олтар слободе“.

Геније се на њ осмехну благо
И мач десницом пружи му сјајни:
„Напред смело, моје дете драго,
У ред ступај! Отаџбини служи...

„И на пољу бојном, крвавоме
Падни смело, јуначки, у крви:
Сви сте Срби, драги срцу моме,
И последњи, кô што је и први“!

Београд, 1895.

Вој. П. Бошњаковић

ШКОЛЕ И ЦРКВЕ У БЕРОВУ

Берово је село на сред Малеша, а *Малеш* је жупа у површју реке Брегалнице, у садашњој Османији Кази, у Скопском Санџаку Косовсога Вилајета, а у Струмничкој Епархији, која је већим својим делом у Солунском Вилајету.

У малешка се села сматрају ова:[1] *Пешчево*, у којем станује кајмакам Малешке (Османије) Казе,

[1] Народ у овоме крају зове своја села и жупу *Малеш*, а Турци по својој административној подели зову *Османије Каза* у част Султана Османа, оснаваоца турске династије и државе.

О оснивању Малешке (Османије) Казе причају Беровци овако: Пре 70 година, од прилике између 1820. и 1830. године, појавило се много хајдука и харамија, да су у сред бела дана долазили у села, те пљачкали и арали народ, па и одводили децу у планину и одонуда уцењивали живот по скупе новце. Тада се Беровци посаветују, изберу неколико богатијих и јачих људи, пошљу их у Цариград, да Султана умоле да им уреди и постави власт царску, те да их брани и заштићава од хајдука. Молба им се у Цариграду прими и обећају им да ће у Берову установити *мудирлук* (срез), а село да сагради кућу, у којој ће становати мудирска власт. И тако сељани радо сазидају *судницу* у Берову. Дознавши за то пешчевски мухамеданци и видевши у томе као некакву превласт хришћана над собом, потегну парницу, и на основу тога, што је мухамеданаца било више у Пешчеву него у Берову, добију парницу, те мудир буде назначен за Пешчево. Тако се онда установи мудирлук (нахијска власт). И сада је у томе селу, али је уздигнута на степен *казе* (округа), којој је на челу *кајмакам*. Услед тога беровска судница, као њихова својина, остане празна, коју они доцније претворе у своју школу. Ето тако је постала Османије Каза у Малешу.

Берово, Негрево, Горно, Чифлико, Мачево, Будинарци, Митрашинци, Русиново, Ладимирово, Умлена, Робово, Ратево, Чифлико Долно, Смојмирово и друга. Малеш опкољавају са северне стране жупа *Пијанец*, у којој је главно место *Царево Село*, а има их на 20 других села у тој жупи. Сад је Пијанец, од почетка 1903. године, откад је муфетиш (султанов повереник) Хилми-паша дошао у Скопље да уводи реформе у Маћедонији, постао нахија, а мудир станује у Цареву Селу. Са западне је стране Малеша планина Плачкавица, а са јужне и источне вододелнице река Струмнице и Струме.

Берово лежи на реци Брегалници и с једне и с друге стране у равници. Дели се на махале: Радинска Махала, Марковска Махала, Наџинска Махала, Нешовска Махала, Мејанџијовци, Пипонска Махала, Вукадинска Махала, Скендерска Махала и Дујовска махала. У селу има на 600 кућа (400 хришћанских и 200 мухамеданских), у које се рачунају и до 30 кућа мухаџира — исељеници Херцеговци — од пре двадесет година, досељених после окупације Босне и Херцеговине. Сви говоре српски са својим дијалекатским особинама, јер су и они староседеоци мухамеданци потурчењаци. Куће су збијене једна до друге, покривене већина ћерамидом, зидане каменом и ћерпичем, а већина варосане (окречене); на прозорима с поља висе дашчани капци, предвојени на средини, па при отварању горња се страна подигне у вис и подбочи шипком, а доња само спусти низа зид.

Народ се занима сточарством и земљорадњом, али више сточарством. Чувају и гаје овце и козе. Ору ралицом. Од жита приспева: *царевица* (кукуруз — мумуруз — ченка — коломбоћ), *йченица*, *ичмен* (јечам), *овес* (ов'с — овас) и *рш* (рж — раж). Од воћа сазревају крушке и јабуке, а винограда (лојза) нема. Људи иду на печалбу (гурбет) и занимају се зидарством, ћеремеџилуком и цигларством.

Цркве у Берову. У горњем крају села Берова, с десне стране реке Брегалнице је црква *Свети Арханђел*, доста велика, у виду лађе, са *женском црквом* на првом спрату. Ова је црква сазидана 1818. године на старим зидинама по облику, каквога су све из тога времена. У порти (црквеном двору) су конаци (куће), у којима станују калуђерице. Тај женски манастир у Берову заснован је од прилике око 1850. године. С леве стране цркве у порти је *звонара* са два звона, *исповедница* и *костурница*. У цркви се чита словенски.

Прича се у селу да је највише припомогао зидању садашње беровске цркве поп-Пеца из Берова, али и да је велике муке претрпео и од својих родитеља због своје женидбе, и доцније од насиља Али-бега сина Јашар-пашина, који је неколико пута наваљивао да му потурчи ћерку Ђешу, најлепшу девојку у Малешу. Али-бег је често говорио у заносу: *Ах, Ђеша је Ђурђик'з!* (Ах, Ђеша је права Ђурђијанка), лепотица какве се находе само у султанову дворцу. Овај је Јашар-паша живео од прилике између 1750. и 1820. године. Он је имао под својом влашћу села радовишка, струмничка, малешка и кочанска, а становао је у Радовишу. На велику молбу поп-Пеце, Јашар-паша је допустио да се сазида садашња црква у Берову, која је довршена 1818. године.

Даље се прича, да су у малешким селима, после косовске битке, а нарочито после погибије Краља Марка 1394. године, почели Турци да уништавају цркве, а у XVI и XVII веку већ није било ни једне читаве цркве у Малешу, где би се могли склонити од кише и снега свештеници и народ за време богомоље, те се народ молио Богу на отвореном пољу око рушевина старих цркава под каквим великим сачуваним дрветом, исто онако, као што су вршили богомољу у Берову под брестом, на сто корака источно од садашње цркве. Истина, била је у Малешу, у то најцрње доба, само једна цр-

квица од слабе дрвене грађе у захвату села Русинова, али подаље од села у шуми, завучена и скривена као потајна црква. Њу је, веле, начинио неки хајдук, те се и зове *Ајдучка Црква*. И она је сада проширена и поправљена.

Око села Берова у непосредној близини има још четири цркве у развалинама (црквине и црквишта):

а. Старинска црква *Свети Ђорђе* у развалинама, с десне стране Брегалнице, којој се познају још темељи, до једнога старога бреста. Сваке се године, на Ђурђев дан, збирају сељани код овог црквишта са својим свештеницима. Ту се прво помоле Богу, а затим ручају, и настаје весеље: оро, песма и свирка, као на саборима при црквама и манастирима.

б. Црква *Свети Илија* у развалинама, с леве стране Брегалнице, на риду испод црквишта *Богородице*. Обичај је још из старога времена заостао, те се и сада сваке године збира народ на Илијин дан. Ту се провесели као и на *саборима*.

в. Црква *Свети Тодор* у развалинама, с десне стране Брегалнице, на путу за Пешчево. Не познају се темељи на површини земље, али народ зове то место, на којем стоји камени крст, *Тодорова црква*. Народ се скупља на сабор и слави *Свету Богородицу Балаклију*, у петак после Ускрса.

г. Црква Богородица у развалинама, с леве стране Брегалнице, у Дујовској Махали. Спира Радивојевић, бивши учитељ у Берову, забележио је причу о овој црквини („Цариградски Гласник“ за 1897. годину, бр. 14. стр. 55.): *„Дујовска* се зове зато, што је у тој махали некада седео исповедник — духовник, дуја, те отуда такав назив. Сад је *Богородица* врло мала зградица, с извором унутра, а иза овога иконостасић. Овај је кладенац пронађен пре 30 година, и то овако: Та махала чешће је слушала, у очи недеље и празника, неко умилно црквено појање и глас *звечке,* а веле да се то и данас чује.

Некима се у то време и у сну јављало да се откопа, и једнога дана копајући за кратко време изиђе изворчић, где нађу икону Свете Богородице и звечку. То местанце ограде, и водица остаде у огради, где многи болесници и са стране долазе на лечење. Болесници пију ту водицу са побожношћу, умивају се њом и носе кући да им се у невољи нађе. Икона је ту у иконостасу, а звечком су скоро клепали, док није прсла . . . .“

*

Школе у Берову. У овом селу, у старо време, учили су читати и писати код попова само они, који су се спремали за свештенике, и они, који су помагали поповима у цркви — појци, као и у другим крајевима што је било у старо доба у Срба после пропасти манастирских школа. Тек у најновије време, од прилике од 1830. године, почињу се по гдегде збирати деца и младићи заједно у засебну кућу по угледу и потребама савремених страних школа, а таквих је било у суседству међу Грцима пуно у XVIII веку.

Напред сам навео како су Беровци сазидали кућу у своjем селу за становање мудирске власти, па кад је та власт смештена Пешчеву, онда се Беровци посаветују и договоре, да у тој својој селској кући заведу школу за своју децу. Тако и би. Не зна се баш које године, али ће бити, по свој прилици, да је око 1830. основана школа у Берову. Тада је дошао неки из Мелничке Казе а учио се у Серезу у грчкој школи, и био први учитељ у Берову. После су га заступили његови старији ученици — Беровци. Сви су они учили децу по манастирском методу: читали *часловац* и *псалтир*. Ускоро је, веле, дошао у Берово за учитеља Трајче из Скопља, који је донео српске књижице (уџбенике), по којима се онда учило у Скопљу.[1] Ова-

[1] Види мој чланак у „Братству“ књ. VII, страна 313 до 329, Београд, 1896.

кво стање школе трајало је до 1872. године. У то време, кад је бугарска пропаганда почела живље и јаче радити, охрабрена добитком својих владика и Егзархата, буде назначен за учитеља беровскога, од стране бугарскога Егзарха, неки учитељ Димитрије, који је први донео у Берово бугарске уџбенике, а избацио из беровске школе српске књиге: *свештену историју, мали катихизис, мали земљопис* и друге.

Тај се учитељ Димитрије показивао вредан и добар у прво време, те му Беровци повере на руковање, као учитељу, и црквено-школску касу, из које доцније узме и прикрије око сто турских лира (на 2300 динара), па побегне у Бугарску (Туна-Вилајети), откуда се више није ни враћао!

Тако и на тај начин остане као учитељ један старији ученик беровски, те је школа животарила од бегства учитеља Димитрија, и за све време српско-турских ратова (1876.—1878.). После овога времена сељани поставе за учитеља својега човека, Василија Попочевића, као доброга црквеног појца, те је вршио и учитељску дужност с прекидом све до 1891. године. Те је године Попочевић смењен, а његово место заузео Василије Тренић, из истог села.

Месеца јула 1892. године дођу у Скопље два Беровца, Нико Тренић и Анђел Мустраћинец, као беровски општинари, да моле и траже од валије формални допуст (русат-наме), јер су се онда почеле, по заповести садрезама, допуштати српске школе у Скопском Санџаку Косовског Вилајета, а по угледу српске цариградске школе; али тада не би ништа. И ако Берово припада Струмичкој Епархији, али је у Косовском Вилајету, те се у јесен те године озбиљно заузме и покојни скопски митрополит Методије, разуме се у договору с Тодором П. Станковићем консулом, да просветна скопска вилајетска власт допусти и постави за српскога учитеља Јована Кастратовића, из села Мазгаља, Васојевићске Нахије у кнежевини Црној Гори,

који се због тога том приликом легализовао као турски поданик, јер има рођака и у турској страни у Беранској Кази. Кастратовић је завршио своје учитељско образовање у Србији, па је дошао тада у Скопље да потражи учитељску службу.

Тек се у почетку новембра 1892. године успело, кад су и по трећи пут долазили у Скопље поменути Беровци, да се добије русат-наме и да се Кастратовићу допусти да може ићи у Берово за учитеља. Тако је он пошао из Скопља преко Куманова, Кратова и Кочана, стигао у Малеш и ушао у село Берово 12. новембра, а сутра дан ишао с општинарима (првацима) у Пешчево кајмакаму, да му се, према просветном турском закону, јави и поднесе на увиђај русат-наме и одобрене књиге од стране муарифата, из којих ће ученици учити. Чим се вратио из Пешчева, 17. истог месеца, ушао је у школу и отпочео рад.

Ево како ми је Кастатровић описао своју школу у једном писму: Зграда је, вели, двокатна, спремана за *судницу* нахијску, те је на доњем боју (тј. у партеру) било означено место за коњушницу и за тамницу (затвор). Ти су простори доцније преобраћени у учионице школске. Па даље вели овако: Унутрашњост учионице изгледала је велика и нечиста, преко које су биле углављене непомичне старе и већ изломљене школске клупе. Испред клупа стајала је *коритница* у виду обичнога корита од дасака. На оба краја ове коритнице стајали су сандучићи пуни речнога ситнога песка, а на зиду прикована табла, на којој је исписана *азбука* црквено-словенска. Коритница с песком и табла са *словима* служиле су почетницима за писање. Нови ученици (почетници) седели су у првој клупи до саме коритнице, па су, по тој старовремској методи, вадили песак из сандучића, пунили коритницу и поравњивали песак. Кад то изврше, онда гледајући *азбуку* на табли, писали су (шарали) првим прстом десне руке редом слова по песку;

па за тим опет поравњивали песак, и поново шарали, док не свикну да распознају сва *писмена* у у азбуци, да их нашарају тако на песку".

Прва је брига била Кастратовићу, да очисти и вароше (окречи) учионицу, преправи и обнови клупе, избаци *коритницу* с песком, и да обавести ученике, да од сада ваља гологлави да седе у школи. После ове и овакве припреме раздао је ученицима српске (уџбенике), штампане у Цариграду, и отпочео редовна предавања. Тако је Кастратовић учио децу до 12. јуна 1893. године, којега је дана држао и испит у школи. На испиту је био, осем народа, и кајмакам пешчевски Смаил-беј Драчић, Србин мухамеданац, родом из Мостара, са целим особљем уђумата.

Због великог броја ученика (било их је онда на 190 мушких и женских) дође из Скопља и Спира Радивојевић — Призренац, учитељ, са својом женом Јеленом Ваљевком, те раздвоје женску децу од мушке и поделе разреде. Доцније дошао је из Скопља у Берово и трећи учитељ Радош Ђоковић.[1]

Од то доба почеле су се отварати српске школе и у другим селима по Малешу. Тако је засновала школа у селу Ратеву 1894. године, а доцније и у Смојмирову и Пешчеву, те је било ученика у 1898. и 99. школској години:

а. у Ратеву, од 70 кућа српских, 20 мушких и 9 женских, свега 29 ученика-ца. Учитељ је био Станко Костић, из Галичника, у Реканској Кази Дебарскога Санџака.

б. у Смојмирову, од 65 кућа српских, било је 9 мушких и 1 женско, свега 10 ученика-ца. Учитељ је био Васа Серафимовић.

в. у Пешчеву било је 9 мушких и 8 женских, свега 17 ученика-ца, а учитељи су били Пелагија

[1] *М. В. Веселиновић* — „Статистика српских школа у Турској (у Старој Србији и Маћедонији) за 1892.—93. и 1893.—94. школ. годину", стр. 13. и 46. Београд, 1896. — „Статистика српских школа у Турској (у Старој Србији и Маћедонији) за 1895.—96. шк. год." стр. 50. Београд, 1897.

Ђорђевићева из Пешчева, и Радош Ђоковић, из Беранске Казе.[1]

Бугарска пропаганда јако и очајнички напада Србе и српску културу око реке Брегалнице, и све чини да утре сваки српски осећај и траг у томе крају, а то ради нарочито зато да јој Срби не би спречавали пролаз за вардарске крајеве. Срби у Београду треба да појме једном велику важност Малеша и Брегалнице и да притеку озбиљно у помоћ својој браћи у томе крају. Треба знати, да онај који, после Турака, буде имао Брегалницу, тај ће имати и Демир-Капију, а који ову има, тај ће имати Прилеп и Скопље, Битољ и Орид. и све...

М. В. Веселиновић

---

[1] У тој 1898.—99. школ. години било је у Берову 77 ученика и 27 ученица, свега 104 ученика-ца; а учитељи су били: Младен Димитријевић, Ј. М. Бабовић, Васа Ђорђевић и Живка Бабовићка.

ПОУКЕ ЗА НАРОД

Има данас у свету народâ разних вера. Све се вере у нечем разликују. Али је, ипак, у свакој Бог свемоћни творац. Некада људи не знађаху за правог Бога, већ су веровали у поједине ствари и животиње, и одавали им пошту и приписивали силу божанску, а неки обожаваху сунце, месец и звезде.

Прелети ли преко неба која звезда, путујући кроз васиону; помрча ли сунце или месец; појави ли се на небу која звезда са својим светлим репом; тресе ли се земља; загрми ли преко зиме: на мах људи из незнања све те појаве тумаче као предзнак крупним догађајима у човечанству.

Па и ми Срби имамо своју веру — хришћанску. Хришћанску веру верују још и други народи. Али и у овој хришћанској вери има разлике. Ми смо источно-православне-хришћанске вере, за разлику од „католичке“ хришћанске вере. — Ну ни сви Срби нису источно-православне вере. Има Срба који верују „мухамеданску“, а има их који верују и католичку веру. Дакле, нас Срба има од три вере. Ова је разлика отуда, што су народи друге вере ударали на Србе, покоравали их и *натурили* им своју веру. Али је, ипак, свима Србима један Бог.

Исус Христос је син Божји. Он је код Бога и опет ће доћи на земљу, да суди људима за дела њихова. И Свети Дух је на небу. Зато се ми и крстимо састављајући три прста и стављајући их на чело велимо: „у име Оца“ тј. Бога, на трбух: „и Сина“, на десну страну груди: „и Светога Духа“,

и на послетку на леву страну груди: „Амин“! што значи: „нека тако буде“. А зашто ми то радимо баш у облику крста? Зато, што су рђави људи Исуса Христа на крст разапели. Сваки од вас видео је насликаног на крсту разапетог сина Божјег. Тамо сте видели и то, да он има на глави венац од трња. А зашто? — Ево зашто: још пре рођења Христова Бог је, преко пророка, јављао свету, да ће се родити његов син, кога називаху „Цар Земаљски“. Рђави се људи уплаше, да им Исус не отме царство, ухвате га и натакоше му на главу венац од трња, јер су у оно време цареви носили на глави венац од злата, а њему од трња, да би га тако исмејали. Али, видели сте, да му лепше стоји венац од трња, него царевима од злата!...

Данас је највећа „смртна“ казна, да човека убију из пушке. Онда, пак, за извршење смртне казне не беше барута ни пушке, већ су осуђене разапињали живе на крст, па тако су и Христа осудили.

*

Од вас нема никога да се није причестио. Али ретко који да зна, зашто се причешћујемо. — Рђави људи, кад хтедоше ухватити Исуса, платише његову ученику Јуди, да им га прокаже. О овоме је Исус, као син Божји, већ знао, и ако му није нико казао шта ће Јуда учинити. Зато Исус једно вече сазове све ученике своје (њих дванаест) на вечеру и ту им каза, да ће га сутра један од њих издати. Тада им дâ по мало од хлеба и од вина, да би га се сећали. Зато хришћани примају вино као крв а хлеб као тело Христово, и то се зове причест или причешће.

*

У цркви видите „иконостас“, на коме стоје поређани ликови појединих светаца. Иза иконостаса је олтар — престо Божји. — Средња врата, двокрилна, зову се „двери“ и значе небеса. У олтар не сме нико улазити беспослен. Кроз двери улази и излази само свештеник, кад служи у цркви.

Наша хришћанска православна црква сваког дана има по кога свеца, али је за празновање одредила, сем *сваке Недеље*, када је Христос васкрсао, и: *Нову Годину, Богојављење, Св. Јована Крститеља, Св. Саву, Три Јерарха, Сретење, Благовести, Цвети, Велики Петак, Ускрс* три дана, *Ђурђев-дан, Спасов-дан, Свету Тројицу* три дана, *Видов-дан, Ивањ-дан, Петров-дан, Св. Илију, Преображење, Велику Госпођу, Усековање (Св. Јован), Малу Госпођу, Крстов-дан, Параскеву, Митров-дан, Аранђелов-дан, Ваведење, Св. Николу* и *Божић* три дана. — У остале дане треба радити, и грехота је не радити.

Рђав човек, макар сваког дана ишао у цркву и постио, биће од Бога презрен; јер, поред поста и молитве, Бог тражи и добра дела. Кад се грешан човек помоли Богу за опроштај грехова, Бог ће му опростити, ако се тај човек искрено каје.

Има људи, који помињу име Божје будзашто и куну се у њ. То је грехота.

*

У сваком дому мора бити један најстарији — домаћин. Домаћин у дому преставља Бога. Ко не поштује домаћина, тај не воли и вређа и самога Бога. Сваки млађи треба да поштује и слуша старије. Укућани треба да се слажу. Млађи треба старијима у послу да помажу. Пре старијег не седи за ручак нити се служи. А кад седаш за ручак, а ти се пре обеда помоли Богу. Ручај на време. Кашику, виљушку, нож и прсте при јелу не облизуј! При јелу не мљацкај много устима. За време жватања не говори. Испред другога не захватај! За време ручка не шмрчи носом, већ га очисти пре ручка. За време ручка не пиј много воде. При јелу не чепркај хлеб ноктима, јер су нокти нечисти. Сем воде не пиј никакво друго пиће, јер је вода најздравије пиће. Убрусом се не усекњуј! По свршеном обеду, прекрсти се и захвали Богу! Пре и после јела, ваља руке, а после јела и уста прати.

*

Не говори много! На питања јасно одговарај! Што не знаш, питај! Не свађај се ни с ким! Сâм не суди! Размисли се по три пут о ономе што ћеш рећи! Не задевај другога! Не дирај туђе! Не сведочи лажно! Опрости погрешку другоме! Што ниси рад себи, не чини другоме! Безобразне речи не говори! Не лажи! Подели сиромаху, ако имаш! Бедноме помози! Бежи од рђава друштва! Не криди! Не картај се! Не опијај се! Не проводи блуд! Не отимај! Ноћу не путуј! Не плаши се, већ буди слободан! Не мучи животињу! Буди тачан и уредан! Одржи задату реч, ако она другога не штети!

*

Љуби свога Владаоца и Отаџбину! Слушај и покоравај властима! За Владаоца и Отаџбину подај и живот свој! —

*

Негуј лепоту, јер што је лепо, то је и добро.

*

Ради кад се ради! Сваки посао доврши лепо! Ништа горе нема, но кад човек почне један посао и, још га не довршив, започиње други, трећи итд. У раду не хитај! За сваки посао изради план, по коме ћеш радити! Сваки посао почињи на време! „Од лењости нема горе болести.“ Што не умеш урадити, упитај другога! Старији вас могу поучити, јер су све те послове они радили. Не одлажи за сутра оно, што треба данас урадити! Ради и штеди! Можеш много зарадити, али, ако не умеш чувати, све ти је за бадава.

*

Школе подижите! У школи се научи много корисног знања. Каква вам је школа у селу, онакви сте и ви грађани. Обраћајте се учитељу за савет; он вас може поучити много којечему.

*

Врачаре презрите! У чиње, вампире, вештице и друге неособине, не верујте, јер их нема, па макар вас ко о томе уверавао да их има.

*

Чувајте здравље! Нема ништа боље од здравља. Здравље је највеће благо човеку. Оно се не може за новац купити. Макар колико да је човек богат, кад је болестан, не може бити весео. Човек, и ако је сиромах, кад је здрав, зарадиће и обогатиће се. Болестан човек је уједно и старац. Здрав старац, сличан је младићу. Многи су узроци болестима. Тело човечје, врло лако оболи, само кад се не чува. Оно је покривено кожом. Кожа је сва шупљикава, и кроз те рупице тело испарава, крв се расхлађује и тако одилази сва она нечистота, која би крв у телу кварила. Прашина, пак, са знојем замаже рупице на кожи, те не може да испарава, и тада се човек разболи. Зато треба тело (кожу) често водом прати. Сит, не ваља се купати, ни загрејан ни знојав. Очи ваља држати чисто и чувати их од јаке светлости. Не читај, кад ти је у слова упрла сунчана зрака! Не стој у диму, јер ти се могу очи покварити. Уши, нос и уста ваља често млаком водом прати. Зубе треба чисто држати. За врућим јелом или пићем, не узимај одмах хладно, и обратно; јер ће ти зуби испрскати, окрунити се и јако болети, па најзад и поиспадати. Зубе не чисти ноктима, нити их чачкај гвозденим стварима. Жвале треба брисати. Нокте треба често сећи, јер је оно црно испод ноката јак отров. Диши на нос, јер ће нос осетити кваран ваздух, одакле ти ваља бежати. У топлој соби не претопљавај се, већ свуци горњу хаљину; у противном, загрејаћеш се јако, и кад будеш изашао напоље, разболећеш се, онако исто, као што зуб или стакло прскају, кад се загрејани нагло расхладе. Исто тако загрејан из постеље ноћу не излази напоље, јер ћеш се поболети. На исти начин поболи се и путник. Одмори се, па тек онда пиј, и то гутљај по гутљај воде. У опште нагла промена човеку јако шкоди. Кад загрејан седне у хлад или легне на земљу да се одмори, од оног часа може захладнети и разболети се. Тада незналице и прости кажу: „нагазио“ (на виље коло)

„намерио се“, или „учинили му“ итд. А то не стоји, већ је кривица до нагле промене. Ходај више по чистом ваздуху! Кад се, радећи какав посао, ознојиш, навуци горњу хаљину по свршеном послу или се истрљај и пресвуци.

Кућу прави на оцедиту месту, с високим зидовима, пространим собама и великим прозорима. Собе морају бити патосане и окренуте југо-истоку, како би у њих по вазда сунце грејало. Не умивај се у соби на земљу. Стан држи чисто, често га кречи и проветравај! Текућа је вода најбоља. Бунар копај на оцедиту месту. Он мора имати свој покривач. Он мора бити на вишем месту и удаљен од ђубришта, нужника и штала. Бунар треба често чистити. Судове ваља пунити ниже бунара, а око бунара, ни у близини, не сме бити баруштина.

*

Јело треба да је кусно и свеже. Најбоља је храна: млеко, сир, кајмак, јаја, месо и маст, па онда биљна храна. Паприка, сувишна, је отров. Јела не соли много. Не једи много кисело, јер то квари зубе и стомак. Чувај бољу храну за лето, кад имаш тешке послове у пољу. Не једи много посластица. Једи умерено.

Одевај се пристојно! Раскошно одело не употребљавај. Лети носи лако, бело и пртено одело. Зими носи црно, топло и вунено. Ну увек да ти је одело пространо. Не стежи кајишима ноге ни појас, нити се стежи тканицама. Не трпи тесан колир око врата. Лети носи шешир од сламе а зими шајкачу од сукна. Одело држи чисто и истресај га од праха.

Постеља треба да ти није на земљи него на кревету. Постељу чешће претресај и износи је на сунце, да се проветри!

У народу има разних болести. Има болести, које долазе од наглих промена, а има и *заразних* и др. Заразне се болести шире, што се клице, које су као квасац разним болестима, разносе и дођу у нашу крв и тело. Те клице излазе из болесног тела, лете по ваздуху и падну на здраво тело, или

их здрав човек удише или с храном поједе, те се разболи. Заразне су болести: јектика, богиње, шарлах, дифтерија (гушобоља). Има и прилепчивих болести: сифилис и шуга. И ове прилепчиве болести имају животињице, али се оне преносе само додиром. — Да би се зараза спречила, треба болеснике одвајати од здравих. Собу, у којој болесник лежи, треба добро окречити, да би креч уништио оне животињице и клице заразне. — Јектичав човек кашље и испљује гној пун оних ситних и заразних животињица, које после и другога заразе. Зато треба да пљује у какав суд с водом, а затим то изручити у рупу коју и закопати, јер, ако и живина поједе гној, заразиће се, па после и људи.

Ако болесник има јаку ватру, жеђ, брзо дисање с малим заносом, треба му метати хладне, мокре и добро исцеђене крпе на главу и груди, док не дође лекар. Добије ли болесник затвор, подај му чорбу од куваних сувих шљива. У свима осталим случајима, па и у овим, ако не буде вајде, треба ићи лекару. Не носи одело, које је болесник носио. Бобичаво месо не једи, добићеш пантљикару у цревима и умрећеш. Многи људи, кад примете на свом телу, или на уснама, или у устима, какву раницу, мисле да то није ништа. Но боље је одмах ићи лекару, јер то може да буде сифилис, који иде све даље.

*

Природа је све око нас, што је Бог створио. Бог је створио Небо, Земљу, Сунце, Месец, звезде и све на земљи. Наша земља, то је звезда, као и остале звезде, а звезде су као и наша земља, само су оне врло далеко од нас. Зато нам и изгледају онако мале. Нису то кандила, која анђели пале, као што то мисле људи, који не знају. — Наша земља и све звезде окрећу се за годину дана по једанпут око сунца, а сваког дана по једанпут око себе. Земља се окрене око себе за 24 сахата, и то је дан и ноћ. Земља је наша округла као

лопта. Осветљена сунцем с једне половине, а на другој страни јој је сенка, и та сенка је ноћ. Како се при том земља око себе окреће, то и ми час излазимо на осветљену страну према сунцу, и тада нам је дан, а час улазимо у сенку, и тада нам је ноћ. Има места на нашој земљи, где по неколико месеци траје дан, и толико исто ноћ. То долази отуда, што се земља накреће к северу, а за тим к југу, и на тим крајњим, северним тачкама то и бива.

Земља је наша изнутра шупља и усијана. А ово што ми оремо на површини њеној, то је само њена кора. Пошто је земља изнутра загрејана, то она водена пара и др. више пута јурне оздо и хоће да пробије кору, потресе кору, а са кором и нас и наше куће, и тада кажемо: *„земљотрес"*. — Више пута се та кора и провали, и тада куља оздо нека згуснута течност — растопљено камење — дим, ватра и др. То се зове *„вулкан"*. — Исто су тако усијане изнутра и све звезде. Много пута по нека звезда прсне сва, и тада од ње падне по неки комад и на нашу земљу, и то учени људи зову *„метеор"*

Облаци су водена пара, која се дигла у вис и као лакша плива у ваздуху. Кад у ту водену пару духне хладан ветар, она се претвори у капље, и нама доле пада *киша*, као год кад хладним заклопцем заклопимо лонац, у ком ври вода и испарава, па се она пара претвори на заклопцу у воду. — Кад пак у облак духне сасвим хладан ветар, па следи ону водену пару у танке ледене иглице, које се изукрштају у мало прамење, онда доле пада *снег*. Исто тако постаје слана, иње и роса, али само не из паре на небу, већ из паре, која с вечери или преко ноћ излази из земље и без ветра, већ кад је тихо а хладно на пољу.

Многи људи причају, кад грми, да оно Бог гађа ђавола, и где удари гром, кажу: ту се био сакрио нечастиви. Ово говоре људи, који не знају од куда је то. То долази отуда, што свака ствар, па и наша земља и облаци имају у себи електрике.

Електрине има две врсте. Електрине разне врсте привлаче се међу собом, а једне врсте одбијају се. Електрину не можемо ухватити руком, већ је само виђамо као *муњу*. Електрине из облака и из земље, као две ватре, саставе се с пуцњем, и то је *гром*. Муња расцепи ваздух, за тим ваздух хоће опет да се састави, захучи јако, и тада ми чујемо да *грми*. Многи људи, кад грми, кажу: „то се вози Свети Илија". То није истина. Електрина се из облака и земље састављa онде, где јој је најближе, а то је: на високом дрвећу, зградама и црквама; зато, кад грми, човек треба да бежи даље од дрвета и у опште од високих места. Кад грми не ваља трчати, јер онда привлачиш гром на себе.

Има звезда које имају као неки светао реп. То су репате звезде. Оне се ретко виђају, јер су им путови далеки. Учени људи могу вам казати кад ће се оне опет видети. Људи, који то не знају, причају вазддан којешта: како ће онда бити рата и др., а то није истина.

Више пута се деси, да се сунце „изеде". Сунце се не једе, већ месец, идући преко неба, деси се у једном правцу са Сунцем, па како је месец ближи Земљи, то он стане пред Сунце и заклони му један крај или цело, и ми онда, у сред ведра и бела дана, не видимо Сунце, или га видимо мало. То траје, док Месец не измакне, и ми после опет видимо цело Сунце.

Дешава се да се и Месец „изеде". Месец се не једе, он увек стоји цео, а што се по неки пут чини да се „једе", то долази отуда, што Месец наиђе у сенку Земљину, те га ова целога или делом заклони; а кад изађе из сенке, ми га опет видимо целога.

Т. М. Б.

НАРОДНЕ ПЕСМЕ ИЗ ШОПЛУКА

(из збирке Овчепољца)

---

1. Месечино, царева неверо,
Што не грејеш цару на вечеру,
Но си грејеш ајдуцем по гору,
Куде делу паре сиротињске.
Ајдуци су кроз гору одили
И многе су мајке разцвелили.
Не н' је жалба што ги они делу,
Но ни жалба што на њи грејеш.
Месечина зајде, а сланце огреја.
Ајдучке су паре сас страобу.
— Самому се Богу сажалело,
Па затој је сланце огрејало.

[1] Ове нам је песме рецитовала у Црној Трави у Власотиначком Срезу Врањскога Округа нека *Баба Кана*, родом из села Насаљеваца (пот. Насаљевци) у дан. Трнској Околији у Кнежевини Бугарској. Зато смо и забележили да су песме из Шоплука. Баба Кана је ове песме, према својем казивању, још као девојчица научила од својих старих у својем родном месту Насељевцима. Она се, доцније, удала за потоњег свештеника Петра у селу Преслапу, које је од разграничавања Србије и Бугарске 1878. године у Србији. После смрти својега мужа, Баба Кана је дошла у село Црну Траву, где је ушла у кућу обудовела сеоскога свештеника, и ту остала све до 1893. године, позната под именом „попадија Кана“ или *Баба Кана*. Поменуте године Баба Кана се преселила својим синовима у село *Лайотинце* у Топличком Округу.

Ове нам је песме рецитовала Баба Кана 1892. године.

Да су ове песме из Шоплука, забележили смо и с тога, што и Насаљевци и Преслап и Црна Трава спадају у

2. Девојка је крај гору стојала,
Сва вој гора од лице сјајала.
Девојка се с лице договара:
„Лицѐ, лицѐ, моје бело лице,
„Да знам, лице, какво ће те љуби:
„Да ли младо, да ли одвиш старо?
„Да знам, лице, младо да те љуби,
„Улезла би у нове градине,
„Кидала би миришљаво цвеће,
„Врљила би у мека душека,
„Кад спавамо та да ни мирише.
„Да знам, лице, старо да те љуби,
„Ја би ишла у гору зелену
„Под оноја дрво остарело;

предео који се, према говору а, до пре двадесетак година и ношњи становника тога краја, зове Шоплук. Према ономе како народ схвата, има Шоплука у ширем смислу, ширих граница, и Шоплука у ужем смислу те речи — правог Шоплука. Шоплуком, у опште, народ зове све оне крајеве почев од Видина и Тимока до Искра; од Нишаве и Мораве (јужне) до иза Софије, до Дупнице, Самокова и Овчега Поља. У Шоплук у ширем смислу речи улази половина Нишкога, сав Пиротски, један део Црноречкога и Врањскога Округа и сви крајеви до поменутих међа у дан. Бугарској; половина Прешевске, сва Паланачка и половина Кумановске Казе — сви северо-источни планински крајеви, све до Овчега Поља. Тако, нпр. Кокошињчани на Овчем Пољу називају своје суседе из паланачких села из села Пезова, које лежи у Кутлибешким планинама, Шоповима. Тако исто и Кочанци и Кратовци називају своје суседе из паланачких и ћустендилских села Шоповима.

А Шоплук у ужем смислу речи, прави Шоплук, почиње од села Криве Феје у Масуричком Срезу, у Врањском Округу, и захвата Шоп Ново Село, Варденик, Власину, Црну Траву, Рупје, Црвену Јабуку, Преслап, Калну и сав јужни и источни крај Пиротскога Округа у Србији, за тим у дан. Бугарској све до Софије и Ћустендила. У оном делу Шоплука, у Србији, говори се различито. Тако власински говор разликује се од црнотравскога говора, а сличан је са преслапским говором. Тако се исто разликује неколико говора и у Шоплуку у Бугарској. Између тих говора у Шоплуку у Бугарској истиче се *трнски говор*. Пок. Ђ. Даничић је у широј Трнској Околини, у Сливници, слушао искварен *српски говор* а налазио *чиста српска лица*!

„Туј си има трње и глогови,
„Врљила би онде у легало,
„Та кад легне, та да се не дигне!

3. Да л' ми грми, да л' се земља тресе?
Проговара овчар у планине:
„Ни ми грми ни се земља тресе,
„Но ми блају овце за јаганци;
„На јаганци грло повенуло.
„На стадо је млеко одолело,
„О ливадо, зелена ливадо,
„А зашто си зелена полегла?
„А како ћу јадна да не легам,
„Прејдоше ме овце и јаганци,
„Из планину овце и јаганци.
„Музнице су до три иљаднице,
„Јаловина до пет иљаднице,
„Смешаше се та ме полегнуше".

4. За Стану се Будим бије,
Будим бије, Будим град.
Бише, бише да разбију.
Не могоше да разбију.
Ситни кључи покршише,
Изведоше танку Стану,
Метнуше гу у кочије,
Тераше гу до Дунова.
Када беше при Дуново,
Рипи Стана, искочи,
Удари се у руке,
И продума две три речи:
„Море рибе, вије рибе,
„Јеђте вије крто месо,
„Боље вије него Турци;
„Пите вије црне очи,
„Боље вије него Турци".

5. Садила Стана босиљак,
У пусту гору зелену.

Нешто вој пасе босиљак.
Отиде Стана да види,
Јелен вој пасе босиљак.
Урипи Стана у башчу,
Изрипи јелен из башчу.
Урипи јелен у Дунов,
Урипи Стана по њега.
Заплива јелен, исплива,
Заплива Стана, не може,
Па виче Стана да плаче:
„Да ли имам рода ел' немам"?
Дочу гу мајка па дојде.
Постоја на брег, поплака,
Набра си сучке, па дома.
Па виче Стана да плаче;
Дочу гу татко па дојде.
Постоја на брег поплака,
Насече чибук, па дома.
Па виче Стана из Дунов;
Дочу гу овчар из плану,[1]
Па стаде на брег да пита,
Па пита Стану што плаче.
Стана му верно казàла,
Овчар јој пружи тојагу.
„Врљи ми, Стано, тканицу".
Стана му врљи тканицу,
Увати овчар, одведе.

6. Карај, Дојке,[2] на крај да карамо,
На крај кажу зелена ливада,
На ливаду дрво обленово,
Поди дрво шарена постеља,
На постељу момак и девојћа.
Играли се сас златну јабуку;
Где играли тамо су заспали.
Меджу[3] њи је дете провикало,

[1] Планина.
[2] Ово је скраћено име Радојка — Дојка.
[3] У Црној Трави се каже *мећу,* а у Власини и Преслапу *мецу.*

Повише га свиле и кадиве,
Бацише га у воду голему,
Избаци га вода на обале.[1]

7. Повела Јела два коња на воду,
Један вој је војнов, други вој је братњев.
Војновога коња з десну руку води,
Братњевога коња с леву руку води.
Војновога коња з бистру воду поји,
Братњевога коња с мутну воду поји.
Браташ вој говори: „зашто така, Јело?"
— „Кано бeју размирне године,
„Турци ме ванаше, ти ме не-те отнеш,
„Ти ме не те отнеш, но ме војна оте,
„За това је, брале".

8. Пошла Стана сас Јована,
Сас Јована с њојна брата.
Она пошла на собора,
Па забраји њојну мрежу,
Да замрежи бело лице.
Па идоше кроз сред гору,
Кроз сред гору божурову.
Кад си беше у сред гору,
У сред гору божурову,
Обрну се Јован братак:
„Море Стано, лепа Стано,
„До саг сестра, од сад неси".
Па говори лепа Стана:
„Море брале, мили брале,
„Зашто тако ти говориш?"
— „Стани, Стано, да те љубим?"
Заплаче се лепа Стана,
Па повиче што гођ може:
„Море горо божурова,
„Раздај гласи на све стране,
„Да дочује моја мајка,
„Да испрати мене мрежу,

[1] За обалу стоји именица само у множини.

„Да замрежим бело лице;
„С мене браτак душу греши".
Проклиње гу њојна мајка:
„Проклета си, моја Стано,
„Што огреши з брата душу?!
„Куде сам те задржала,
„Задржала шеснајес година,
„Што не држа и овој лето?
„Ако си се огрешила
„С твога брата, сас Јована,
„Свога сина не родила;
„Ако би га и родила,
„У војску га испратила
„Из војску ти не дошал.
„Сви да дојду, он да нема.
„Таг да видиш какȍ жалиш".
Мајка клела, још не билȍ,
Стана душу испуштила.

9. Турчин Јану искаше,
Јана шегу тераше.
Турчин шегу не знаје,
Он си сабра сватове,
Три ста коња атлије,
Две ста кабла кочије,
Па отиде у Јанини дворови.
Јана по двор одеше,
Беле руке кршеше,
Дробне слазе дробеше.
Друшке вој се светејеју:
„Ако, ако, Јане ле,
„Не би пила, Јане ле,
„Турску љуту ракију;
„Не би јела, Јанеле,
„Турске благе јабуке".

10. Јане, бане две радости тера;
Сина жени, милу черку дава.
Одалек му мому затакмил,

Одонуде преко сиње море.
Ка је било одовуде море,
Сиње море преском пресануло,
И по море морска љубичица.
Сви сватове по ћитку набраше,
Младожења и две и три набра.
— Једна ћитка за самога њега,
Друга ћитка куму и старојћи,
Трећа ћитка ђиздавој девојци.
Ка су пошли одонуде море,
Сиње море из брег у брег бије,
Сви сватове ником поникнуше,
А девојћа ником не пониче.
— Два девера на окато перо,
Кума и старојћу у свилни скутови,
Младожењу у свилне пазуће,
Па преплива преко Сиње море.

11. Пошла Бела на воду,
Сас две стовне зелене.
Пред њу по њу млад војно:
„Ја излезни, мале јунакова,
„Три ти сланца двори огрејаше,
„Једно сланце кумак и старојћа,
„Друго сланце млади младожења,
„Трећо сланце ђиздава девојћа“.

12. Збирајте се, будимске девојће,
Да ћитимо барјак од шатора.
Збирајте се, будимска момчета,
Да ћитимо барјак од шатора.
— Бричи ни се, млади младожења,
— Плете ни се, ђиздава девојћа,
Да би знала, мале јунакова,
Како игра срце у јунака,
Како риба у студена вода,
Та би, мале, прстен расковала,
Та јунаку коња потковала.

13. Бричи ми се млади младожења,
Бричу ми га девет берберина.
Сви су девет бричи покршили,
Сал остаде најмало берберче,
Да добричи млада младожењу,
Па повиче мајкину девојку:
„Ја искочи, мајкина девојко,
„Да загледаш Павла добра јунака“,
Искочила мајкина девојка,
Погледала Павла доброга јунака:
„Светујте ме, девет берберина,
„Да од што сте бричи покршили,
„Да л' је Павол одвише бељаван,
„Ел' је Павол млого тврдоглавес“?
— „Ја не бој се, мајкина девојко,
„Неје Павле одвише бељаван,
„Неје Павле млого тврдоглавес,
„Но су наши слаби бричи били“.

14. Појди, поступи, старојко,
Три те здравице на дом чекају:
Једна те чека да венчаш,
Друга те чека да крстиш,
Трећа те чека да стрижеш.
— „Ако, ако мило ме је!
„Сина ћу пратим да венча,
„Брата ћу пратим да крсти,
„Сам ћу да идем да стрижем“.

15. Венчај, попе, не кај се,
Сами су се лагали,
Три године з гајтана,
А четири сас очи.
Жале гајтан, прежале,
Црне очи не може.

16. Прошета се Краљ Милане,
Низ тој поље Сарајево,
Искочише Сарајевци,
Сви му коња додржаше,

Сви му руку пољубише,
Мома Гина не искочи,
Но си стоји на диване.[1]
Одзрну[2] се Краљ Милане,
Па говори моми Гини:
„Ако, ако, момо Гино,
„Дојће лето и пролето,
„Искочиће лис на гору,
„Ти си имаш твоји браћа,
„Твоји браћа два близнака,
„Уватићу твоји браћа,
„Тераћу ги куде оћу,
„Дојћеш, Гино, да ги видиш,
„Уватићу тебе, Гино“.

17. Садила мома садила,
Садила јелу зелену,
У тоја суво камење,
За три године не ишла.
Отиде мома да види,
Да ли се јела привати.
Јела се лепо привати.
Па леже мома да спава,
Заузви бели скутови.
Оздола иду ајкари,
Терају дивјач по гору,
Па рипи мома да бега.
Туј гу слободу ајкари:
„Ми не смо царски зулумџије,
„Но смо царски ајкарџије,
„Да отерамо дивјач из гору,
„Да веселимо нашега цара“.

---

[1] Диванане — ходник, кјоск.

[2] Овде се употребљава глас s као што гласи и sид, syнsap, Sана, sид и друге речи.

ПОМЕНИК

† Милева Н. Јовановићева

МИЛЕВА Н. ЈОВАНОВИЋЕВА

26. маја 1905. године угасио се живот једне родољубиве Српкиње. Тога је дана испустила своју племениту душу *Милева Н. Јовановићева.*

Покојна Милева је још од ране младости своје показивала необичну интелигенцију и добро и племенито срце, и тиме је скретала на се пажњу све своје околине. Поред одличног домаћега васпитања, покојница је добила доста и школске спреме. Она је, кроз све разреде одлично, свршила Вишу Женску Школу и без икаквих домаћих учитеља и помагача ван школе савршено научила два туђа језика, немачки и француски. Покојница је целога свога века била предана књизи, тако да је у читању страних писаца и научара често и освањивала будна. По белешкама, које су нађене у њезиној заоставштини, покојница се бавила и превођењем корисних ствари са поменута два језика; али је тај њезин посао био често прекидан. Судбина јој је рано отргла с овог света њезина оца и младу браћу, а к томе дуго и тешко боловање њезине матере учинило је да покојница није могла довршити своје најомиљеније радове.

Све је то покојницу омело, да се никако ни удомљавала није.

Покојна Милева Н. Јовановићева целу је своју имаовину на самртном часу своjем поделила на

хумане сврхе, добротворна друштва и неколике сироте из своје околине. Тако, покојница је тестаментом својим завештала:

Друштву Светога Саве свој велики плац у Кнез-Милошевој улици, чија вредност износи на 40.000 динара.

Покојница се исто тако сетила и завештала разне суме: *Фонду сиротне и напуштене деце; Фонду за потпомагање сиротних ђака Београдског Университета; Фонду за зидање храма Свето-Савског* и *Фонду „Краља Дечанског“ — за глуво-нему децу.*

Покојница је своју библиотеку поклонила „Побратимству“ ђачкој дружини Београдскога Универзитета, а од покретности своје поклонила је нешто *Српској Краљевској Академији (Наука), Београдској Трговачкој Омладини* и др.

Овако на последњем часу мисле и чине људи, који су се у животу онда осећали задовољни, када су могли да учине какво добро и да помогну колико и чиме могу.

У ред таквих Српкиња спада и Милева!

Вечан јој помен био!

ХВ.

† Ђорђе Ф. Недељковић

ЂОРЂЕ Ф. НЕДЕЉКОВИЋ

Велики српски добротвор Ђорђе Ф. Недељковић родио се 1824. године у Новом Саду од родитеља Филипа Недељковића и Катарине, рођене Мачванскове из Каменице.

Ђорђе Ф. Недељковић свршио је основну школу и четири разреда гимназије у својем месту рођења, у Новом Саду; више разреде гимназије учио је у Кечкемету а философске науке слушао је у Пешти.

По свршетку наука Недељковић се настанио у Бечу. Тамо се упознао са српским трговцима, омилела му трговина и одао јој се. Трговину је водио у Бечу до 1859. године. Те је године своју, у српским круговима чувену, радњу предао другима, а он се настанио у Бечу као приватан човек. У Бечу је Недељковић живео до 1869. године, а те се године пресели из Беча у своје родно место, у Нови Сад. Ту се те године ожени господјицом Анастасијом Станковићевом из Будима, синовицом даровитога српскога композитора Корнелија Станковића. Недељковић је сав остатак свога живота провео у Новом Саду, све до смрти, 24. новембра 1899. године.

Недељковић је целога свога живота бодрим оком пратио народне ствари и у њима узимао жива учешћа, а по својим политичким убеђењима при-

падао је народној либералној странци, а толико је био одушевљен и савестан, да је на општинске и посланичке изборе и болан долазио.

Недељковић је био члан *Матице Српске*, члан Српске Читаонице у Новом Саду и члан многих других хуманих, добротворних друштава.

Покојни Недељковић није никад пропустио да својим богатим прилозима потпомогне српску просвету и сваку хуману установу и подузетак.

Какав је био за живота свога, такав се показао и на самртном својем часу. Пок. Недељковић је на просветне и материјалне потребе свога народа завештао *сто двадесет и шест хиљада круна!*

Пок. Недељковић је, по речима у својем тестаменту *„сећајући се срйскога народа из којега сам йоникао и српске источно-йравославне вере у којој* (сам) *васйитан“*. . . завештао велике легате:

Фонду Српске Велике Гимназије у Новоме Саду 20.000 круна;

Фонду Св. Саве у Сремским Карловцима 20.000 круна;

Друштву Св. Саве у Београду 10.000 круна;

Институту за умоболне на Цетињу 2000 круна;

Српској Православној — Црквеној — Општини у Новом Саду 20.000 круна;

Матици Српској 20.000 круна;

Друштву Српског Народног Позоришта у Новом Саду, за припомоћ глумцима и глумицама 10.000 круна;

Српској Женској Задрузи у Новом Саду 10.000 круна;

За реновирање српске саборне цркве Св. Ђорђа у Новом Саду 10.000 круна;

Трговачкој Болници у Новом Саду (докле управа у српским рукама стајала буде) 2000 круна;

Новосадској сиротињи (да се подели) без разлике вере и народности 2000 круна.

Недељковић је оставио и многе друге легате.

Управа Друштва Светога Саве примила је, у своје време, легат покојнога Недељковића и унела у стални, непокретни фонд Друштвени.

Такав је био Србин и родољуб Ђорђе Ф. Недељковић. Нека му је лака српска земља и вечни помен у Српству!

ХВ.

---

† Коста А. Шуменковић

КОСТА А. ШУМЕНКОВИЋ

На Новом Гробљу, у оној парцели иза олтара цркве Светога Николе, две су гробнице једна поред друге. На једној је натпис из лепих србуљских слова: *„Милош С. Милојевић“* и испод њега 1840. до 1897.; а на другој: *„Фамилијарна гробница Косте А. Шуменковића трг. овд., из Старе Србије из села Боровца“*.

Ова се друга гробница отвара.

Застадох и у себи питах се са зебњом: да ли није умро?...

Један од гробара као да разумеде што хтедох питати, те подиже главу и похита с одговором:

— Умро газда-Коста Шуменковић.

— Шуменковић?!...

— Да. Бог да га прости!

— Бог да га прости! Али он није умро — да га нестане, да се заборави. Не. У делима својим, у спомену на заслуге његове за Стару Србију, за Српство, он ће преживети и живеће дуго, дуго... док је љубави према имену српском...

Осетих бол у срцу своме за овим изгубљеним ретким родољубом, великим Србином, пријатељем својим; али осетих и дужност: да се опростим с покојником, да рекнем коју о животу његову, да изнесем рад његов — њему у спомен, нама и потомству нашем на углед.

Читаоци ове књиге болова српских, поноса српског и наде српске, не замерите што ово моје писање о пок. Кости А. Шуменковићу неће бити у оквиру једнога обичног некролога, — не замерите што ће оно изићи из тога оквира, јер и покојник није био обичан Србин, обичан родољуб.

Ви који сте познавали пок. Косту, поновићете овом приликом са мном оно што знате о њему — и, знам, нећете ми замерити; а ви који нисте ни чули за име покојниково, или бар ништа ближе нисте знали о њему, овом приликом познаћете га — и, надам се, нећете ми замерити.

*
* *

На југу од нас планина Јабланица дели воде за Црни Дрим на једну страну, а за Шкумбу и Маћу на другу, да се опет састану у Сињем Мору. На источној страни Јабланице готово су сама српска села, у којима има нешто *Торбеша*;[1] а западна страна је насељена све самим Арнаутима.

У низу падине Крсца, огранка планине Јабланице, лежи село *Боровац*, између села Јабланице и Лабуништа.

Боровац је у нахији струшкој, Кази Оридској, на самој граници Горњо-дебарске Казе. Од Боровца до Битоља има шеснаест часова, до Орида пет, до Струге два и по, а до Црнога Дрима један и по.

Боровац има на 170 кућа.

Арнаути често прелазе Крстац и упадају у српска села, упљачкају читава стада оваца. Ну много пута скоче Срби у одбрану, те се отвори борба, у којој падају рањени и мртви и на једној и на другој страни.

[1] *Торбеши* се зову поарнаућени Срби, који су примили Мухамедову веру — по причању — за торбу крушака. Кад Срби сељаци приме Мухамедову веру — они се зову Арнаути; а кад Срби грађани (варошани) пређу у мухамедовство — они се зову Турци.

Под оружјем иду Срби у шуму и поље; под оружјем раде своје послове; под оружјем иду на богомољу — исто као и Арнаути. Тако се то живело и живи!...

*

Давно је било... У јутру рано на Благовести искупили се Боровчани на развалинама старе сеоске цркве Светог Атанасија на богомољу. Тиха молитва свештеникова тихо се разлеже, а дим тамњанов са жара на црепу, који замењује кадионицу, подиже се у вис, помеша се с миомиром пролећнога јутра и пење се к небу. Место песме свештеникове — веселе птичице цвркутањем својим поздрављају јутро, славе Творца. Први зраци сунчани разлише се по оној падини... падоше на крст и китку босиљка у рукама свештениковим... окупаше се у каленици освећене воде, којом свештеник кропљаше побожне Боровчане... засијаше на јатаганима и пушкама ових богомољаца.

Свештеник стаде читати „отпусну“ молитву... Боровчани се срцем моле Богу а уста ћуте; смерно приклонили главе, те

„Јагањци су рек' би тихи
Што бијаху горски лави“.

И последње „Амин“ изговори свештеник и заврши богомољу.

Народ хтеде поћи, али у том пружи свештеник руку на стари дебели брест, под којим се у време литије читају молитве, и позва народ да застане под брестом...

— Браћо! — поче свештеник. — Ево видите гора већ олистала. Арнаути неће ни сад мировати. Прелазиће Крстац, упадаће у наше село, отимаће стоку, пљачкаће наше куће. Последњи упад њихов јесенашњи остави Филипа без његова лепа стада оваца, а Станко плати главом одбрану своје куће, те му деца пре времена осташе сирочад. Ти ће се упади и сада поновити — време им је. Па

хоћемо ли, браћо, и сада чекати да упадну у село, и онда да се боримо и бранимо?

— Хоћемо!... Бићемо се!... Не дамо се! — чуше се повише гласова.

— Ја мислим, браћо, — продужи свештеник: — да ће бити боље да им не дамо у село, да их не пустимо ни близу села, да их чекамо у шуми.

— Како да их чекамо у шуми, кад не знамо кад ће упасти! — прозбори Стамен Анђелков.

— Тако је. Па зато ја мислим, браћо, да изберемо једнога, па нека он узме дваестину момака и с њима нека крстари по шуми: нека чека Арнауте и нека их одбија.

— Тако је... тако да буде! — чуше се и други.

— Е, сад, браћо, кога ћемо да изберемо? — упита свештеник.

Сви заћуташе.

Онда ће опет Стамен:

— Ако ћемо по јунаштву, по честитости, — а такав нам и треба, — ја мислим да не можемо у целој нахији бољега наћи од Недељка.

— Недељко!.. Недељко! — повикаше сви као из једног гласа и управише погледе к Недељку...

Недељко је средњега раста, густих дебелих бркова, граорастих очију. На њему је бела долама опточена црном оптоком, опасан црвеним појасом, а преко њега припасан силав; на плећима му ресаница, а испод ње џемадан од црвене чохе; на глави му црвени фес, а велика плава кићанка пала му на лево раме. Наоружан пиштољем и јатаганом у силаву, а дугу арнаутку пушку држи по средини...

Свештеник махну руком Недељку, те он приђе. Сви упрли погледе у њега. Скиде капу и пољуби свештеника у руку, који га прекрсти и гласно изговори:

— Да си благословен!... Нека је срећно, да Бог дâ!

— Амин, да Бог дâ! — беше одговор и Недељков и осталих Боровчана.

. . . .

Са својих двадесет одабраних момака Недељко крстари по шуми; сусреће Арнауте и сузбија их. Погибе неколико Арнаута. О Недељку се сташе низати приче као о неком необичном јунаку.

Овај један догађај утврди још јаче такво мишљење о Недељку:

Једном Недељко остао само с два своја момка, а друге све пустио кућама за тај дан.

Ето Арнаута!

Недељко их спази, па се одмах досети невољи. Док још није изашао пред Арнауте, издаје заповест као момцима својим, ну да га чују и разумеју Арнаути: „Останите ту!.. Немојте пуцати, докле не чујете пуцањ моје пушке!.. Да се нисте макли!... Мирно“!..

Изговорив то испаде са своја два момка пред Арнауте.

— Стојте! — викну Арнаутима и управи к њима запету пушку. То учинише и момци. За тим се поново окрете као момцима и понови наредбу: „Не излазите!.. Не пуцајте“!

Арнаути се узбезекнули. — Доле оружје...! Вежите се! — повиче Недељко.

Арнаути изненађени, уплашени, положише оружје и сташе се везивати један за другога.

Тако повезаних, на број двадесет и четири, испрати са своја два момка у село, а он остаде говорећи: — Идите у село, а ја ћу остати овде код ових мојих момака, да их задржавам, да не би пошли за вама и све вас побили.

. . . .

Слично овоме Недељко је више пута чинио.

Због оваквог живота његова по шуми, прозваше га *Шумина*.

Његов син беше Наум Шуминков — Шуменков.

Наум је имао четири сина, између којих је био Атанасије, отац пок. Косте А. Шуменковића.

*

Пок. Коста је рођен 16. новембра 1829. године.

Школе није учио. У оно доба по селима у ономе крају једино је свештеник знао читати црквене књиге и нешто мало писати. Ну кућа Шуменковићева била је она српска кућа, она српска задруга, у којој се чувањем лепих српских обичаја, поштовањем старих предања, неговале врлине, које вештачко васпитање тешко може дати.

Лепа вера хришћанска, љубав, чедност, искреност, послушност млађега према старијему, вредноћа, помагање невољноме, држање задане речи, испуњавање обећања — свему томе примерима су упућивани млађи у кући Шуменковићевој.

Народносно васпитање добивало се из народних песама, које су уз гусле певане, а витештву се учило певањем јунаштва Краљевића Марка, витештва витеза Обилића. И Коста, чим је „дорастао до оружја", бранио је с осталим задругарима животе и имања од околних Арнаута, одбијао их и гонио...

У време Кримскога Рата, у кући Шуменковићевој причали се гласови о сили руској и страху турском. Пропаст турска — слобода је хришћанска, слобода српска. Нада је на слободу оживела. Али Русија је далеко, и Стара Србија упућиваше погледе своје Кнежевини Србији. „И Србија ће кроз који дан у рат!" — говораше се у Старој Србији, вероваше се у кући Шуменковићевој.

И млађани Коста, понесен том вером, одушевљењем за слободу српску, пређе границу и дође у Србију.

У Србији се Коста срете с истим одушевљењем и истом надом на рат. Ну ни он ни остали не могаху разумети опрезност и мудрост озго, јер она беше права супротност осећајима оздо.

Коста није остао скрштених руку. Одрастао у вредној српској кући, није се стидео рада. Продавао је бозу, салеп по Београду, за тим по Русији, Германији и Аустрији. После неколико година врати се опет у Београд са стеченим новцем и отвори радњу с пок. Михаилом Костићем „Албанезом". За тим отвори радњу сâм на своје име у гостионици „Балкан" на Теразијама.

Поштење, искреност, доброта, скромност, штедња у радњи чинише те Коста из дана у дан све више напредоваше. Али се такође све више одушевљаваше бујним одушевљењем за рат, за ослобођење — ондашњим веровањем у победу младе Кнежевине над „трулом" Турском.

С таквим одушевљењем поздрави Шуменковић и бомбардовање Београда.

Наоружан сâм, наоружа и своје момке, и пође с њима на барикаде. Свуда стизаше да буде међу првима — жељан судара, жељан освете. На барикадама падаше му у очи један младић са својега одушевљења, са своје одважности.

Бомбардовање не изазва истина онај рат, који Коста очекиваше, али се оно сматраше за претечу скороме ослобођењу и уједињењу.

Пок. Коста живећи у слободној Србији не престајаше мислити о своме неслободноме крају. Осећао је много, желео је и хтео много, али не знађаше начина, не имађаше кога да га разуме, да га упути.

У том се врати из Русије с наука Милош С. Милојевић и отпоче свој патриотски рад. Шуменковић оде к њему. Како се изненади и обрадова, кад у Милојевићу познаде онога одушевљена младића с барикада!... Оно што је Коста одавно тражио, за чим је годинама жудео, једва нађе у овоме необичном Србину Милошу С. Милојевићу.[1]

[1] Доцније је Милојевић постао кум Шуменковићу. Многе песме из Костина краја, које је Милојевић штампао у својим књигама „Песме и обичаји", записао је по казивању Костине жене Петкане.

И све до смрти Милојевићеве пок. Коста му стајаше на расположењу својим познанством с људима из својега краја и познанством с Арнаутима, својом помоћу у остваривању његових мисли и планова — својом кесом, својом главом.

Године 1869. подигне пок. Коста школу у Боровцу.

Године 1873. издаде о трошку своме мапу Милојевићеву: *„Историјско-етнографска географска мапа Срба и српских (југословенских) земаља у Турској и Аустрији“.*

А кад се, године 1876., огласи рат за ослобођење, пок. Коста иде министру војном с једном необичном молбом: да не иде у коморџије, као што је одређен, већ само да дâ комору, а он да иде у добровољце Милојевићеве!

И Шуменковић постаје командир усташима под командом Милоша С. Милојевића!.. Ето његова давнашња сна; ето часа да се покаје Косово!

Пок. Коста се јуначки борио свагда у првим редовима. Његово је командовање било и просто и кратко: „За мном“!

Ну у другоме српско-турском рату његово јунаштво остаће понос имену његову, понос имену српском....

Било је то на Богојављење 1878. године.

Турска војска била је на Орлићу, у Ново-пазарској Нахији. Командир Шуменковић са својим усташима већ је два пута нападао на Орлић, ну без успеха. У другоме нападу Коста је рањен у леву руку. Увреду частољубља, увреду поноса, много је више и силније осећао, него болове у рањеној руци, која је била сва у отоку. У његовој души прекипе, и он се одлучи на освету — на победу или смрт. Позва, у очи Богојављења, своје воднике и саопшти им одлуку. Издаде наредбу: да један вод иде десно ка Кадијачи, а други да иде лево к Сечаници, да сузбијају Турке, како не би могли помоћи онима на Орлићу.

Поноћ је. Мраз, какав може бити о Богојављењу и какав се од оне зиме памти. Устаје Коста... узима чутурицу с вином, крсти се и пије три пута у име Оца, Сина и Светога Духа. Причести се. . . . спреми се за смрт. Пође од једнога до другога усташа... буди их шапатом, да пођу с њим у највећој тишини.

Кренуше се. . .

Студена ноћ. На небу звезде трепере, али потмуло. Зраке њихове упија магла, која је испод њих и која се спустила на земљу... Од мраза се рука лепи за пушчану цев... мрзне се дах из уста, те се у леденим иглицама хвата на брковима, на бради.

Лагано се иде, да се не чује бâт ногу по смрзлој земљи.

Већ се приближише ћувику, на коме је стража. Черкез је на стражи. Можда је осећао смрзавање, па је зато непрестано ходао. Шуменковић му је с бока. Нанишани. Пуче пушка, и Черкез се заљуља и стропошта. . . Усташи загрмеше из пушака и полетеше на непријатеља. Непријатељ се уплаши, збуни.. не зна шта ће, куда ће.

Шуменковић се упути једном Арнаутину испред шатора.

— Шта ћеш ти? — упита га Шуменковић арнаутским језиком.

— Хајде да дижемо рањенике! — одговори му Арнаутин, мислећи да је то какав његов Арнаутин.

У том Коста скочи на њега и вичући: „Ја тебе тражим!“ — ухвати га за гушу. Понесоше се. Коста уграби, те Арнаутина сабљом удари по глави, али се Арнаутин још не да. За тим Коста прибра снагу, коју може дати само осећање живети или погинути, заљуља Арнаутина и обори га. Посече га. . . То је био један од вођа арнаутских.

Борба се продужи. Кад се раздани — Орлић с тринаест лешева арнаутских беше у српским рукама.

. . . .

И кад се оно после Сливнице стаде прикупљати снага, да се српскоме оружју врати сјај, којим се вазда поносило, — пок. Коста поби заставу пред својом кафаном „Мали Балкан“ и стаде скупљати добровљце.[1] С добровољцима дође у Врање, опет под командом команданта Милоша С. Милојевића...

Такав је пок. Коста био Србин у ратно доба.

Ну и у мирно доба он није престајао ратовати за српско име, за ослобођење подјармљеног Српства.

Од установе Друштва Св. Саве пок. Коста је био један од најоданијих чланова Главнога Одбора, све докле га болест није савладала, те га заменио његов син Спаса. И у Друштву за потпомагање радника из Старе Србије и Маћедоније, коме је он био потпредседник, и свуда где се не само ради него и прилаже за бољу будућност српскога народа, пок. Коста је био увек међу првима.

Али је најзначајнији његов прилог — задужбина српска, његова величанствена црква у његову селу Боровцу, подигнута на развалинама старе српске цркве. Црква је рађена по плану, који је израђен у Министарству Грађевина; по величини је као београдска Вазнесенска Црква, и већ пет година како се у њој служи света служба Богу за народ српски, за „ктитора“ њеног Косту А. Шуменковића.

[1] Ево од речи до речи штампана позива за уписивање добровољаца.

„Под командом професора и резервног капетана I кл. г. М. С. Милојевића бив. команданта дежево - ибарских устаника и добровољаца, купе се добровољци за одбрану драге нам отаџбине и достојанства Србије и српскога народа.

Браћо Срби!

Похитајте под заставу Витешкога Обреновића за одбрану части и српскога имена!

За упис ваља се јавити потписатима код „Малог Балкана“ на Тркалишту.

К. А. Шуменковић
М. В. Веселиновић“

На овај начин је пок. Коста одржавао везе с људима из свога краја, све докле га снага не издаде. Поред материјалне помоћи, слао је поруке и савете, тешио их и храбрио да се држе, да не клону у борби за име српско, за веру православну.

И ако је писмо, добивено из његова краја, већ читано, читано можда и неколико пута, — кад бих му отишао, пружио би ми да читам. И ја бих читао, а он би погнуо главу и слушао: да чује и упамти сваку реч. Кад би писмо доносило неповољне гласове, он би се стресао, пружио би песницу, претио би осветом; а кад бих му читао повољне гласове, лице његово засијало би радошћу, очи његове засветлеле би блаженством, а уста би изговарала захвалност: „Бог!.. Бог!.. Хвала Богу!“

Али кад би молба његових земљака била таква, да би премашала снагу његове помоћи; кад би запомагање њихово било такво, да би им само јача рука могла невоље олакшати: онда би пок. Коста ишао и на вратима би куцао... Кад би изишао — на њему би се могло опазити да носи бол у срцу, место утехе, и да утехе не може послати онима који је жудно чекају. Али он то не би вам рекао, већ кад би се могао чути шапат његове душе, чуло би се: „Ej, гиди негдашња Србијо!.. Ej, јадна Стара Србијо!..“ Онда би дошао кући... вадио би једно писмо, друго, треће... пружао би сину једно по једно: „Ово је од попа... Ово је од учитеља... Ово од Арнаутина... Ево, пиши им: Ишао сам, говорио сам... Овде се све зна... Води се брига о вама и дању и ноћу... Владику бугарског не смете пустити у цркву никако. Затворите цркву, кад буде дошао у село... Оним обећањима из Софије не верујте, не верујте никако... Бугарима немојте ништа веровати... Одавде ће све доћи, све... По кириџији Арнаутину... шаљем десет лира... Браните се, држите се још мало, још мало....“

И бранио се и држао Боровац и очувао се Српству онда, кад је, после ратова с Турском, Србија била као дигла руке од рада у неослобођеним крајевима и вратила се својим унутрашњим пословима, те су хитри Бугари у то глухо доба могли лако да заузму све напуштене позиције српске. Очувао се Боровац, очувала се и његова околна села и дан дањи, јер је тамо допирала и реч и помоћ пок. Косте; јер се при сваком важнијем одлучивању застајало: „Да питамо најпре нашега Шуменковића у Београду“.

Ето какав је био пок. Коста у мирно доба.

И овакав човек, овакав Србин, на прагу своје седамдесете године оболе а ноћу 17. новембра ове године испусти своју побожну, племениту српску душу.

Побожну душу! — Јер он у истини бејаше побожан човек, и такав остаде до краја живота, насупрот нашој просвећеној равнодушности, која му могаше само уздахе отимати али не могаше га и поколебати.

Ах, како он за свако добро, за сваки осмех среће захваљиваше Богу срдачно: *„Велики Боже! хвала ти!...“* Како сваку недаћу, сваки удар судбине дочекиваше мирно, предано Богу: *„Божја воља!... хвала Богу!“*

Зато он беше племените душе. Његова рука само добра чињаше. Дом његов, прави српски дом, бејаше вазда отворен невољнима и страдалницима, нарочито из Старе Србије, а нико не излажаше неутешен, непомогнут.

Он сам неписмен — помагаше писмене, прилагаше на просвету; он сам неучен — помагаше учене у радовима њиховим. Докле смо се ми смејали Милојевићевим погледима, исмевали Милојевићеве радове — пок. Коста вероваше, да су ти погледи правилни, да Милојевић и боље и даље види; па зато бејаше вазда уз њега са својом при-

јатељском помоћи. Судбина је хтела, да на рукама Шуменковићевим и издахне пок. Милојевић.

Заслуге пок. Косте и на бојноме пољу и на патриотскоме пољу достојно су оцењене и с највишега места.

Пок. Коста је одликован: Таковским крстом с мачевима петога степена, Таковским крстом четвртога степена, орденом Светога Саве петог степена, сребрном медаљом за храброст, златном медаљом за храброст и ратним споменицама. Осим тога, од Друштва Црвенога Крста одликован је његовим крстом, а од Друштва Светог Саве његовом медаљом. Од црногорског кнеза Николе одликован је Даниловим крстом четвртог степена.

Али сва та пажња, сва та одликовања не могаху ни за часак да притаје жељу, ватрену жељу пок. Косте: да погине у рату за ослобођење Српства и да почива у својој задужбини у Боровцу, али у *слободноме срйскоме* Боровцу!

Али ту жељу Бог му не испуни, и пок. Коста понесе за то ране на своме патриотскоме срцу.

Ипак, пријатељу, поред тих рана, ти носиш и утеху: што идеш пријатељу своме Милошу Милојевићу, те ћеш и на оном свету бити с њим заједно, као што ће вам се и овде тела одмарати једно поред другог. Покажи Милојевићу те ране твоје. Али и реци му: да је његово Српство сада у много тежим, у несрећнијим приликама, и да ми плачемо сада, што смо се пре тридесет година смејали њему.

Спомен на тебе — велики Србине, ретки родољубе, јуначе! — живеће док је нас, док је Срба родољуба; живеће док је твоје школе у Боровцу, у којој ће се Српчићи у ропству учити узору који си ти дао — да љубе Српство, да гину за Српство; живеће док је цркве боровачке, у којој ће свештеник приносити бескрвну жртву за народ српски, тиху молитву за ослобођење и уједињење Српства, за покој твоје племените српске душе.

* * *

Гробље. . . .

Ковчег с посмртним остацима пок. Косте донесен је. . . . спушта се пред гробницу његову. Свештеник г. Велимир Марковић учини помен над покојником, за тим приђе гробници пок. *Милоша С. Милојевића*, те и на гробу пок. Милојевића учини помен, и онда се обрати присутнима и рече:

„Браћо Срби!

„Два брата наша, верна два сатрудника на заветној Српској Мисли, два велика Србина, *Милош Милојевић и Коста Шуменковић* лёжу један поред другог у утробу земље српске, у крило и загрљај своје мајке Србије, да одморе своју утруђену снагу, коју су са силним и безграничним пожртвовањем залагали за бољу срећу њену и народа свога.

„Као синови тога народа и сведоци рада и заслуга ових покојника, поред извршене хришћанске дужности: помоливши се Богу за покој душа њихових и преливши вином светле им гробове, као што они крвљу својом на бојним пољима, освајајући, преливаху стопу по стопу земље српске, ми имамо овога часа још и једну више српску дужност према овим својим великим учитељима родољубља, а то је, да им — ако смо само, радећи овако како сада радимо, достојни имена њихова — да им прелијемо гробове и искреном сузом благодарности и да им рекнемо, па и рецимо им: *Бог да вас прости честите душе; хвала вам учитељи српскога родољубља и пријатељи народа свог: слава вам, велики Срби,* **Милошу и Коста — слава вам!**“..

Слава Кости Шуменковићу!
Слава Милошу Милојевићу!

31. децембра 1905. г.
Београд.

Зар. Р. Поповић

ЂУРА К. ПОПОВИЋ

бив. вице-директор Привилеговане Народне Банке

Ђура К. Поповић родио се у Бечу 4. новембра 1858. године. По свршетку основне школе у своjем месту рођења, пок. Ђура је прешао у Земун и ту свршио реалку, а по том је отишао у Штутгарт и тамо свршио Вишу Трговачку Школу.

Пок. Ђура је, поред одличнога учења у школи, још као дете показивао дар за музику и у тој се вештини био толико усавршио, да је још као дечак суделовао у одличним концертима.

Покојник је, међу тим, одмах по свршетку трговачке школе, ступио у службу, и будући савестан у сваком раду, одао се својој служби, те се и усавршио у својој струци као ретко ко од његових другова.

15. новембра 1895. пок. Ђура је ступио у службу у нашу Привилеговану Народну Банку као секретар, 1. јануара 1896. био је постављен за шефа секретаријата а 31. децембра. 1898. године био је унапређен за вице-директора Народне Банке.

28. октобра 1896. пок. Ђура се оженио госпођицом Мартолдом у Беловару, рођеном Омчикус, а 9. нов. 1903. родио му се првенац, највећа радост покојникова, Ђорђе.

Изненадна смрт отргла је пок. Ђуру од породице његове, његових пријатеља и другова 18. септембра 1905. године.

У пок. Ђуре породица је његова изгубила нежног и племенитог супруга и оца, пријатељи искренога иприснога пријатеља, а другови његови, како старији тако и млађи, реткога и ненакнаднога друга и старешину.

Зато су другови чиновници Привилеговане Народне Банке — уписали пок. Ђуру *за члана утемељача Друштва Светога Саве*.

Пок. Ђури нека је лака земља, у којој је пре времена легао. и нека му је вечан помен међу нама!

ХВ.

ШТАМПАРСКЕ ГРЕШКЕ

На стр.	врста	оздо	место	треба
17.	6.	„	Поменак	Поменик
71.	1.	„	I	II
71.	1.	„	571	I 571
71.	7.	„	72	172
71.	9.	„	347	220 и 221
116.	2.	„	XXI	XI
144.	2.	озго	северне	сверне
153.	4.	„	Србије	Србије, Бугарске
155.	3.	оздо	вилајету	валијату
155.	8.	озго	5	6
156.	4.	оздо	Чек'р	Чак'р
162.	16.	„	деведесет	деведе се
170.	11.	озго	и	из
199.	20.	„	искачи	искочи
209.	12.	„	немани	нема ни
211.	2.	оздо	ученр	учену
215.	1.	„	дужност и	дужности
233.	3.	озго	мештана	мјештана
234.	15.	„	приволео	приволио
243	11.	„	Струмице	Студенице
258.	1.	„	Горно, Чифлико	Горно Чифлико
269.	14.	„	покоравај	покоравај се